tiszatáj
1984. OKT. * 38. ÉVF.
10

Fodor
András,
Tornai
József,
Szőcs Géza versei; Mocsár Gábor
önéletírása; Kanyó Ferenc:
Szeged felszabadítása;
Görömbei András, Szakolczay Lajos,
Zimonyi
Zoltán
tanul-
mánya

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszékek
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2—6,
6722

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**
84-3213 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház, Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest, József nádor tér 1. sz. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 12 forint. Előfizetési díj: negyedévre 36, fél évre 72, egy évre 144 forint. Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza. **Indexszám: 25 916.**
ISSN 0133 1167

A szerkesztőség tagjai: Csatári Dániel, Mocsár Gábor, Olasz Sándor, **Tóth Béla**

Tartalom

XXXVIII. ÉVFOLYAM, 10. SZÁM

1984. OKTÓBER

FODOR ANDRÁS versei: Váróterem, 1945 április, Hálókötöző, Erkély, Várna mellett 3
MOCSÁR GÁBOR: ...eleitől fogva — Katonaruhában (önéletírás) 6
TORNAI JÓZSEF versei: Jobb és bal arcom, Mint a viola illata, Álom egy népről 21
SZŐCS GÉZA versei: Érkezünk hintón, hintón, Hieroglifák, Szemében ott az életed, Egy januári délelőttön 24
DEBRECZENY GYÖRGY versei: A költő a virágzást látja, Mire ideér 26
OLÁH ZOLTÁN: A képzelet horizontja (vers) 27
PETRŐCZI ÉVA versei: Levél a leprások telepéről, Helyzetdal, A gyertyaláng szól 28
ZELEI MIKLÓS: K (vers) 30
SZOPORI NAGY LAJOS: A szabálytalan klasszikus (A 150 éve született Aleksis Kiviről) 31

HAZAI TÜKÖR

TÓTH BÉLA: Tiszajárás (57.) 34

ÖRÖKSÉG

KANYÓ FERENC: Szeged felszabadítása 39

TANULMÁNY

GÖRÖMBEI ANDRÁS: Folytatás és megújulás (Sütő András prózaművészete az ötvenes és hatvanas évek fordulóján) . 56
ZIMONYI ZOLTÁN: A nyolcadik napon (Gál Sándor költészetéről) 65
SZAKOLCZAY LAJOS: Harmadik honfoglalás (Hervay Gizella posztumusz verseskönyvét olvasva) 71
SZIGETI LAJOS SÁNDOR: Vajúdó idők modern krónikása (Sipos Domokos portréjához) 77

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszékek
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2—6.
6722

KRITIKA

TOMKA PÉTER: Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig .. 83
KÓSA LÁSZLÓ: Kiss Lajos Emlékkönyv 88
HORVÁTH DEZSŐ: Kertes tanyák (Für Lajos könyvéről)...: 91

FEKETE GYULA: Erdei Sándor sírjánál 94

Szerkesztői asztal..... 96

ILLUSZTRÁCIÓ

Gerle Margit kerámiái (pirogránit, porcelán, vegyes technika; Benes József fotói) a 20., 23., 30., 38., 64., 82. és a 93. oldalon
Bálint Sándor-emléktábla (Szathmáry Gyöngyi reliefje, Horváth Dezső fotója) a 96. oldalon

FODOR ANDRÁS

Váróterem, 1945 április

Párában fuldokló lámpák, koszos falak,
aknára-lépettek hordágya, testek,
batyuk bálái össze-vissza. Tömve
minden pad, asztal, még az
ablakok alsó pereme is.
Szagok kevergő, fülledt
felhői: izzadtsággal
savanyított pálinkabűz,
szalonnabőr és bagáriaillat...

Nem tudom, hogy került ide mellém
ez a jákói lány.
Feje a vállamon, göndör haja
arcomat borzolgatja, valamit
ki akar mondani, de csak
tétova morze kibetűzhetetlen
titkai mocorognak
nyakam s a lüktető
halánték ere közt.

Beszédfoszlányok, hírtöredékek
szétütött falvakról, kifosztott
házakról, szérükről, a front miatt
menekített családok
kálváriáiról.

A szülőfalumbeli asszony,
ki fogságbaesett ura után
indult a vakvilágba,
kegyetlen pontosan, mint
a szörnyűt is könnyek nélkül kimondó
népmese-hang, idézi:
Mérőben, az iskola udvarán,
hogy találták meg tanítómat
hűlő vérébe fagyva,
hogyan feküdt még tizenegy napig

a föld felett egy csutahalomban, míg
két fateknőbe téve,
elásták végre a kertben.

Nehéz lengőajtókon katonák,
vasutasok jönnek-mennek, de senki
se tudja merre és mikor
indul vonat.

Elgémberedve, megátalkodottan,
a kihívott remény
jussáért csakazértis
várunk tovább...

Nem sejtve még,
hogy azt, ami kívül,
hályogos ablakok mögött
emelkedik fölénk,
egyszer majd úgy emlegetik,
hogy
történelmi hajnal.

Hálókötöző

Szakadozik a háló,
melyet egymásból fontunk az időre.
A te jóslatod vált be,
ki már egy emberöltővel előbb
fenyegettél a barátságaink
táguló világegyetemével?
De ami bomlott, szétesett,
kötöztük, szőttük újra.
Mennyi erő és mennyi kedély
horga villódzott mozdulatainkban!
Sivár terekre, vak útakra is
ritmust igéztek lépteink.
Ki tehet róla, hogy
a hálóvontató csapatból
már-már alig vagyunk,
hogy itt is, ott is
annyian elestek?
Kit a golyó, kit a lándzsa,
kit a kardnál is élesebb
önárulás villáma sujtott.
Bűnünkké lesz-e majd, hogy
öcséink, fiaink,
az önként nyomunkba szegődők
között, alighogy összesodortuk,

ernyednek körbe-körbe a szálak?
Mit veszthetünk a célbírák szemében:
a csakazértis példa,
a becsvágy mákonyát?
Nem kell!
Akárhogy is, mi már
ilyenek maradunk,
míg akad két szent eszelős,
kinek bolond hitét
minden kudarc, csőd ellenére
egymáshoz kell kötözni,
míg a remény megtestesülhet,
míg csak ki nem hullunk magunk is
a planéták hálóiból.

Erkély, Várna mellett

Két hétig minden nap a tenger
égre tűzött mocorgó, tiszta sávja.
És alattunk a kert,
kőlépcsők stációi közt
ciprus, füge, dió, virágok:
egymás mellett a kék, piros,
lila, fehér, zöld, barna, sárga.

Jánossal párban olvastuk Homéroszt.
Míg ő az Iliászt, én az Odüsszeiát.
Láttam hullámhintán vonódó
gályákat emberistenekkel,
gyerekek futkosása hozta este
az argoszi mezőkről
a mének dobaját.

Te meg közben a madarat figyelted,
hűséges gonddal vissza-visszatérve,
hogy ring az águegyen,
sirályrikácsolás alatt is,
hogy termi, fonja számolatlan
türelme csöndes levelét,
megúnhatatlanul az öt elem.

Volt egy fehér pad, hol mindig megálltunk,
fölszedtük a gyümölcsöt,
mit a jótékony körtefa adott.
Emlékszel a szamárra?
Míly keserves-kedvesen ordibált,
mintha helyettünk gyászolta volna
az elveszített paradicsomot.

MOCSÁR GÁBOR

...eleitől fogva

KATONARUHÁBAN

1.

Kezdhetném úgy is, ahogy a mesét szokták: hol volt, hol nem volt. Mert majdnem olyan volt az a hadsereg, mintha sosem lett volna. Mostanában sokat tűnődöm ezen: miképpen lehetséges, hogy egy komplett magyar hadsereg — létszáma felül volt a kétszázezren — úgy tűnjön el nemcsak a nemzet emlékezetéből, hanem jószerint a második világháború írott történelméből is, mint az, amelyiknek én a katonája voltam. A másodiknak nevezett magyar hadseregről — amelyet Nemeskürty István „elfelejtett hadseregként" emlegetett, s amelyről Requiem egy hadseregért címmel emlékezetes és nagy hatású könyvet írt — mostanában már csak-csak tudunk valamit. Az említett könyvön túl a tévébeli — hirtelen-hamar félbeszakított — Krónika-sorozat is felidézte ennek a hadseregnek Don-kanyarbeli szörnyű tragédiáját, százhúszezer magyar katona emlékét, akik belepusztultak nemzetünk történelmének legértelmetlenebb hadjárata idején az első világháború doberdói forró poklát is feledtető orosz tél dermesztő hidegébe, jegébe, havába.

De kinek jut eszébe az elsőnek nevezett magyar hadsereg? Ki tudja ma már — ha csak a közemlékezetre hagyatkozik — hogy volt ilyen is? És hogy ennek milyen volt útja, sorsa, tizenhárom hónapos, szintúgy értelmetlen és tragikus vergődése? Ha volna hozzá merszem, inkább tragikomikusat írhatnék, de nincs, mert ezt a teátrumi fogalmat ilyen ügyekre használni olyannyira frivol és kegyeletgyalázó lenne, hogy írógépem szalagjáról leperegne a festék. De ha valaki most arra számít, hogy tőlem majd megtudja ennek a hadseregnek a történetét, csalódni fog: mindössze egy volt közlegény számol be itt az átélt dolgokról, rég elfakult emlékei után bizonytalan kézzel kapkodva, a hitelesség alig teljesíthető igényével: evégből írás közben segítségképpen felhasznál majd olyan, azóta nyilvánosságra került és keze ügyébe eljutott dokumentomokat, amelyek majd felülről, a vezérkar szintjéről láttat eseményeket, bizarr fordulatokat, melyeket a közlegény a maga helyzetéből, a történelem legaljáról, alulnézetből semmiképpen sem ismerhetett s bizonyára nem is értett volna meg.

Voltak életemben — később bizony elég sokszor — fordulatok, első ránézésre érthetetlenek, elkeserítők, melyekről később kiderült, éppenséggel jó irányba lökték sorsomat, de azt ma sem tudom megítélni, hasznomra vált-e vagy káromra, hogy az első sorozáskor nem talált alkalmasnak a katonaéletre a sorozó orvos. Nem tudom, mitől menekültem meg azáltal, hogy egy évi halasztást kaptam erősödésre való buzdítással. Emiatt 1942 ősze helyett egy évvel később, 1943. október 4-én „vonultam be" Debrecenben katonának, a 16. gyalogos hadosztály híradó zászlóaljához. Laktanyánk az akkori Kassai úton (ma Szabadság útján) lévő Népfürdő mögött volt, ott estem át a gyalogsági, majd rádió-távirászati kiképzésen. Rádiótávirász lett belőlem. Ezekről a hetekről, hónapokról nincs sok mondanivalóm — szokásos laktanyai élet. Mint a hajdúhadházi éleslövészeti lőtéren kiderült, nem voltam éppen rossz lövő, kint a fronton aztán összesen kétszer sütöttem el a puskámat, majd idejében kiderül, milyen szándékkal. Ami távirászati — morzista — képességeimet illeti — abban is jeleskedtem. Az íróaszta-

---

Részletek a szerző önéletírásából.

lok, rajzasztalok mögött megkönnyebbedett ujjaim fürgén tudták a billentyűt billegtetni — hogy majd a fronton tétlenségre kárhoztatódjanak képességeim: hadbírósági ítélet terhe alatt tilos volt bekapcsolni a készüléket, később elmondom majd miért: s hogy egyszer — menekülés közben — miért kellett mégis a billentyű elé ülnöm, s ennek miért lettek majdnem végzetes következményei, a maga idejében azt is elmondom.

Szakaszparancsnokomat Szarvas Imrének hívták, Balmazújvárosba való, három csontcsillag a zubbonya gallérján, szakaszvezető tehát. Csendes természetű, kevés beszédű katona. A legénységi hálóterem — inkább hodály — hátsó sarkában, az ablak melletti vaságy emeletén volt a fekhelye; az alsó ágyon én feküdtem, személyesen. Mindenki Hubinak szólította — mindenki szerette, pontosan ellentéte lévén mindannak, amilyen kép egy vadul ordítozó, a közlegényeket semmibe vevő, megalázó, barbár horthysta szakaszvezetőről, sematikus irodalmunknak köszönhetően sokakban ma is él. Az épület külső falán, az ablakok alatt vezetékpár húzódott. Az altiszti ügyeletes szobájában állandóan bekapcsolt rádió hangját vezette az ittott titokban — gondolom ma — rákapcsolt fülhallgatókhoz. Hubinak is volt fülhallgatója. Amikor már énvelem — mint fekvőhely szerint is legközelebbi alantasával — bizalmasabb kapcsolatba került, jobban megismertük egymás eszejárását, közös ágyunk fejtől való végénél, jól eltakarhatóan, megengedte, hogy én is „rákapcsoljak" az ő vezetékére. Füllhallgatóhoz jutottam. Esténként, takarodó után lehunyt szemmel, alvást színlelve, amíg a többiek horkoltak, a moszkvai Kossuth rádiót hallgattuk. Hubi nem jött ki velünk a frontra, itthon maradt, kiképzőnek, hogy az utánunk következő újoncokat a rádió adó-vevő készülékek használatára, nemkülönben a morze abécére, a rejtjelező könyv rejtelmeire megtanítsa.

Sok év múlva találkoztam vele: a Szabad Nép főmunkatársa voltam, 1955 lehetett, Szolnokon akadt dolgom. El kellett mennem a megyei pártbizottságra is. A másodtitkárhoz irányítottak, hogy majd az megadja a szükséges felvilágosításokat. Benyitok — hát ki vár engem az asztal mellől mosolyogva felállva, mackósan felém közeledve: Hubi! Szarvas Imre, a megyei másodtitkár. Hát te? — kérdeztem elhűlve, egykori szakaszvezetőmtől. — Hogy kerülsz ide? — Elmosolyogta a választ: Ide osztottak be. De te hogy kerültél — oda? Hát persze, kommunista volt Hubi már akkor is, amikor lámpaoltás után a fölöttem levő vaságyon a fülére illesztette a hallgatót — híreket hallani Moszkvából. A Horthy-hadsereg laktanyájában!

Dokumentumértékű könyvet olvasok az 1944—45-ös debreceni eseményekről, benne egy fejezet: Felszabadul a hajdúk földje. Balmazújvárosról, 44 őszéről, októberről ezt olvasom: „...a község huszonkettedikén szabadult fel, harcok nem voltak... Hivatalos pártalakulások nem voltak ebben az időben még, mert a Kommunista Párt csak december huszonegyedikén alakult meg Szarvas Imre, ifj. Veres Péter (Péter bácsi fia, aki később Nádasdi Péter néven újságíró lett M. G.) és Juhász Péter irányításával..." No, ez a Szarvas Imre az a Szarvas Imre, akiről beszélek, vagyis Hubi.

Rajparancsnokunk Kovács János őrvezető. Nohát ő már egészen más. Hetyke, fürge mozgású, mokány gyerek, pattant mint a nikkelbolha, bokája csakúgy kattant, ha bakancsait összecsapta. Hangszálai — gondolom — hol vészt jóslóan, fenyegetősen halkra fogott, hol kieresztett, reszkettetően visító vezényszavaitól romlottak el, emiatt volt rekedt a hangja. Ha ő volt az ügyeletes szobaparancsnok, lámpaoltás után mesélni kellett. Vicceket. Sorban, ahogy az ágyak következtek. Akinek nem jutott eszébe vicc — minél ordenárébb, annál tetszősebb — békaügetésben körül az ágyak végénél.

Egyik szobatársunk valahonnan a bihari puszták közül jött cselédfiú, kissé bamba, ütődött gyerek, az őrvezető minden este vele kezdte a viccmondatást. Ráadásul dadogott is a szerencsétlen — soha semmi nem jutott az eszébe. Megsajnáltuk. Bemagoltattuk vele a világ legrövidebb és leghülyébb viccét, csak egyszer úszná már meg békaügetés nélkül. A vicc: A szobafestő a létra tetején meszeli a plafont. Odamegy hozzá a cimborája, azt mondja neki: kapaszkodj meg komám a pemzliben, mert elviszem a létrát. A pemzlinél folyton elakadt: nem tudta a szót kimondani. Őrvezetőnk felszólítja: menjen a telefonhoz, hívja fel az anyját. Hol a telefon? Hát a kályhacső, abba kell beleordítani, de akkorát, hogy az anyja otthon meg-

hallhassa. A bamba gyerek leszáll az ágyról, megy a kályhához, kiszedi a csövet a falból, beleordítja, amit az őrvezető mond neki: „Édesanyám, tudatom veled, hogy hülye gyereket szültél a világra..." A korom az ordítástól, meg a katona szusszanásaitól ömlik a csőből — bele a katona arcába, ingére, gatyájára. Őrvezetőnk humora eredeti és stílusos. Gyalogsági kiképzésünk színhelye a közeli Nagyerdő gyakorló lőtere — négyszögletes tisztás. A jobbra át, balra át, fegyverfogás gyakorlása közben „pihenő". Egy katona alázatosan engedélyt kér, hogy a bokrok közé húzódva a dolgát elvégezhesse. — Micsoda — üvölt őrvezetőnk. — Miféle katona maga? Milyen katona lesz magából, ha kiviszik a frontra? Hát nem tudja, hogy a jó katona nappal nem szarik? Reggel megkínálja a seggét, ha kell neki, kell, ha nem, lófasz bele estig! — Engedelmet az olvasótól, erre mondtam én, hogy stílusos humor.

Vasárnap reggelenként, amikor már tudtunk menetelni, egyszerre, katonásan lépni, istentiszteletre vezényelték az újoncokat a református Nagytemplomba. Nem érdekes, ki milyen vallású, sorakozó! Az akkor még kanyargós Csapó utcán menetel a század, ütemes, kemény lépteink hallatán kinyílnak az ablakok, s íme, elhangzik a vezényszó: „Nóta! ... egy, kettő, három, négy" — őrvezetőnk rázendít: „Őrmester úr, kutyafasza gyerek, ramtirárom, ratitom, de tirárom!" Az ablakok becsukódnak. Őrvezetőnk dagad a büszkeségtől. Visszatérve, a laktanyaudvaron díszmenet. Egyszerre dübbennek a léptek a salakos talajon. „Nem hallok semmit! ... Nem hallok semmit! ... Verje oda azt a ... — s mondta vég nélkül, hogy mit, hogyan verjünk oda. Oda-vissza, oda-vissza a hosszú udvaron, hogy már orrunk hegyén cseppen a verejték — verjük a bakancs talpát a földhöz, mint a háborodottak. Őrvezetőnk még mindig nem hall semmit. Ordít: „Hova settenkedik az a tolvajbanda... micsoda katonák ezek itten... kurvák ezek, nem katonák!"

Ő sem került be a frontra induló menetszázadba, itthon maradt gyalogsági kiképzőnek. Vele is találkoztam a háború meg hadifogság után, Debrecenben. Reggel ballagtam a villanygyárba a vasúti felüljáró hídon, jön velem szemben a keskeny járdán: megismertem, egyenruha rajta. Megállok: hát te, miféle katona vagy? Én? — mondta, amikor kölcsönösen kiörvendeztük magunkat élvemaradásunk fölött. — Nem katona vagyok én. — Hát mi? — Nem ismered ezt az egyenruhát? — Nem. — Ez, ha nem tudnád, ez a patkányirtók egyenruhája. — Eltűnődtem, miféle patkányirtásról beszél ez. Jó sokára értettem meg: az akkoriban felállított Államvédelmi Osztály (akkor még nem Hatóság) egyenruhájában feszített az én egykori őrvezetőm.

Századparancsnokunk rangját tekintve hadnagy. A neve: nemes Feszt Tibor. Nemrég avatták tisztté a Ludovika Akadémián. Fiatal tehát, a mi századunk lett az első alakulata (s már előre mondom: az utolsó is) katonatiszti pályafutása során. Így írom, mert így igaz; lányos képe volt ennek a langaléta, sovány, nagy fülű hadnagynak. Beszéde halk, hangja szinte még mutált, s mint a fronton kiderült, tökéletesen pályát tévesztett: verseket kellett volna írnia, nem napiparancsokat. Vele még sok dolgunk lesz a fronton, róla egyelőre ennyit.

Hirtelen jött a parancsolat: akit a menetszázatba beosztottak, azonnal készüljenek, indulás a Nagyállomásra — bevagonírozunk. Arra már nem volt időm, hogy anyámnak kiüzenjek a Halápra, a tanyára: megyek a háborúba. Menyasszonyomat tudtam csak értesíteni, hiszen közös munkahelyünket, a villanygyárat csak egy téglakerítés választotta el a pályaudvartól. Futott lihegve, hóna alatt könyv, már régen kértem, hozza be majd a laktanyába. Épphogy megöleltük, megcsókoltuk egymást, a vagonok megkoccantak, indult a szerelvény, alig tudtuk egymástól eltépni karjainkat, rajbeli cimboráim épphogy fel tudtak rántani az induló marhavagonba. A nyitott ajtón berepült a könyv. Címlapján három nagy kék betű: ADY.

Ismertem a kifelé vezető sínek rendjét: áthaladunk a felüljáró alatt, nemsokára, jobb felől jön a dohánygyár, aztán a vagongyár következik, ott ketté válik a pálya — egyik megy Nyíregyházára, a másik meg jobbra kanyarodva, Nyírábrány felé. A szívem a torkomban dobog: jobbfelé kanyarodunk! Haláp felé! De a vagon jobb oldali tolóajtaja be van zárva s a mi tanyánk jobb felől van. Bizonyára járópalló volt a vagon oldalánál, mással nem tudom magyarázni, mi módon jutottam el az előttünk kattogó platós kocsira, valahogyan átkapaszkod-

tam: ágyúk voltak a platóra rögzítve: szabad a kilátás. Az idő csípős, tavaszias, március eleje. Ismertem a vasút menténék minden bokrát, tudtam, ha a most következő erdőből kibukkanunk, a mi tanyánk következik, alig százötven méterre a sínektől, a ház kisebbik végén az ablakon akár be is láthatnék a szobába, ha nem lenne rajta függöny. Torkomat köszörülgetem, hogy majd jó hangosan... Kibukkanunk az akácosból, megpillantom a tanyát, egyre közelebbről, s pontosan látom: Báró kutyánk fekszik az eperfa alatt, az udvaron tyúkok, kacsák, malacok ténferegnek ide-oda — anyám sehol. Én pedig rákezdem az üvöltést, ordítozást, mit üvöltöttem, nem tudom. Próbálom elképzelni a hangot, amely kiszakad az emberből, aki úgy megy el, mert úgy viszik el otthona mellett, úgy szakítanak ki meghitt kisvilágából, hogy a szakított seb belül szinte vérzik — s az ember sötét sejtelme: soha többé nem látja az elhagyott otthont. Az anyját. Testvéreit. Üvölt az ember és ordít és jajgat, de még saját anyja sem hallja a hangját. Amikor visszatértem a hadifogságból, említettem anyámnak: mi történhetett, miért nem hallotta meg a kiabálásomat, hisz elég hangosan ordítoztam. Óh, fiam, annyi katonavonat zakatolt el itt a tanya mellett és annyian kiabáltak...

A Magyar Királyi I. Honvéd Hadsereg ilyen módon, tehát az én közlegényi szememmel nézte szinte drámai gyorsasággal lebonyolított frontra dobása nem látszott különösnek. Háború van, annyit mi is tudtunk, hogy a fronton baj van, s ha baj van, menni kell. Ki törődik azzal — s akad fenn azon —, hogy nem tudunk szeretteinktől elbúcsúzni: hol vannak már a zászlós-lobogós, díszbeszédes, díszmenetes búcsúztatók! Negyven év elteltével azonban sok mindenre — a hátterekre — fény derült, rengeteg dokumentum nyilvánosságra került. Lehet bennük lapozgatni s el lehet tűnődni bizonyos összefüggéseken. Elszalasztott lehetőségeken, bátortalanul ide-oda próbálkozó, ügyefogyott kísérletezéseken, lehet álmélkodni: miféle tehetetlen és dilettáns kezekbe került az ország kormányzása, hogyan vergődött szinte kivédhetetlenül a szakadék felé és tántorult bele a szakadékba ez a szerencsétlen ország.

Amikor ennek a fejezetnek a megírására készülődtem, természetesen összegyűjtögettem az idehaza napvilágot látott könyveket, de kivételes szerencsémre olyan emlékezések, hadtörténeti tanulmányok is kezembe kerültek, amelyeket nem itthon, Magyarországon adtak ki, hanem a Német Szövetségi Köztársaságban, Münchenben, magyarul. Szerzőik pedig azok a volt horthysta magas rangú parancsnokok, akik a háború végén nyugatra menekültek, ott amerikai hadifogságba estek. Hogyan, hogyan nem, olyan helyzetbe kerültek, hogy emlékezéseiket nyilván jól szituált körülmények között írhatták meg, hiszen az USA kormányának engedélyével még a washingtoni bizalmas National Archívban, sőt a szintén USA-ba került, egész német zsákmányanyagban — a német főparancsnokság naplóiban, intézkedéseinek, jelentéseinek irataiban — is búvárkodhattak. Ilyen dokumentumokban próbálok majd eligazodni, hogy közlegényi frontélményeim, magánemlékeim „magasabb" szempontból is megvilágíthatók legyenek. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy én most hiteles történetíróként fogok tetszelegni — erről szó sincs. Inkább a magam számára próbálom úgy egyberendezni értesüléseimet, hogy legalább én értsek meg valamit abból, amit valójában — szerintem — sohasem, senki sem fog tisztán látni és megérteni. Lássunk munkához.

2.

Indulásunk előtt szinte pontosan egy évvel, 1943. február 23-án a Minisztertanács ülésén a honvédelmi miniszter, Nagybaczoni Nagy Vilmos tájékoztatta a kormányt a 2. magyar hadsereg helyzetéről, a doni katasztrófa utáni pusztulásról. Akkor még nem voltak ismeretesek a veszteségek igazi méretei, így hát arról számolt be, hogy „Eddigi veszteségeink halottakban, sebesültekben és foglyokban az eddig beérkezett hírek szerin hetvenezer emberre tehető. A nagy fagy mellett a visszavonuláskor sok katona eldobta fegyverét. Puskautánpótlásról is tehát gondoskodni kell." Beszélt a hadifelszereltség fogyatékosságairól — „sajnos, a mi csapatainknál egy fél kilométerre 1—1 géppuska jutott" — s aztán levonja a következtetést. „A magyar hadvezetőség elgondolása most az, hogy több embert nem küldünk ki a harctérre és több felszerelést sem."

A keleti fronton elszenvedett német kudarcok itthon riadalmat keltenek: a szovjet erők a Kárpátok felé közelednek! Most mi legyen? Azt a honvédelmi minisztert, aki nem akart több embert a frontra küldeni, mindenesetre kicserélik. Helyére a harcolni kész Csatay Lajos kerül. A kormány tájékozódás végett Hitlerhez küldi: hátha okosabbak leszünk.

Csatay 1943. augusztus 24-én számolt be küldetéséről a Minisztertanácsnak. Elmondta, hogy a Führer „súlyosnak látja a mai helyzetet, de utalt a német nép nagy küzdelmére Nagy Frigyes porosz király idejében, akinek akkor még csak 4 millió embere volt, szemben egy 50 milliós koalícióval. Mégis megfordult a hadiszerencse." Miben bízik 1943 nyarán Hitler? Abban, hogy „Oroszország ereje fokozatosan csökkenni fog. Emberhiány jelei észlelhetők. Minőségileg romlanak harci kocsijaik, páncélzatuk gyengébb. Szerszámgépek pótlása nehéz. Romlik az oroszok közlekedési és élelmezési helyzete is. Amerikában és Kanadában rossz volt a termés." Keitel tábornagy a magyar hadügyminiszter előtt az arcvonal rövidítésének előnyeit ecsetelte. Csataynak az volt a benyomása, hogy a Führer környezetében „igen bizakodóan ítélik meg az orosz helyzetet". Azt is hozzátette: „A búvárhajók építését megkétszerezték."

Hitler „optimista" kijelentései magyarázhatók: lelket kell önteni a doni katasztrófa után sokkolt állapotba került, elbizonytalanodott magyarokba. A magyar kormány — hadd írjam le mégis a jelzőt — tragikomikus határozatlansága, tétova kiútkeresése is magyarázható, de csak akkor, ha elfogadjuk Szekfű Gyula jellemzését: „Soha vezetőréteg nem volt annyira képtelen politikai irányításra, mint a mienk, a 30-as évek legelejétől, Bethlen bukásától kezdve."

Azon a minisztertanácsi ülésen, amelyiken Csatay beszámolt, szóba került az a lehetőség is, ami politikai körökben mint valami tétova reménysugár villogott-pislogott: hátha a szövetségesek a Balkánon partra szállnak: bár szállnának! Akkor az országot a sokkal kívánatosabb amerikai, angol csapatok szállnák meg, nem az oroszok. S valóban a levegőben volt ez az alternatíva, maga Hitler is számított a balkáni partraszállásra, meg is mondták a magyar honvédelmi miniszternek: „A Balkán partjainak védelmét a németek veszik át." A magyar csapatoknak azt a szerepet szánták, hogy a németek hátát a megszállt Jugoszláviában — nyilván Tito partizánjai ellen — biztosítsák.

Ez aztán az igazi dilemma: a magyar hadvezetés hátsó gondolata, titkolt reménye: a Balkán maradjon Európa lágy része, amelybe a szövetségesek bármikor kockázat nélkül beleharaphatnak. És most Hitler úgy dönt: megvédik a Balkánt. A belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc szót kér. Szenvedélyesen beszél. A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyvét idézem: „Ami a németeknek azon kívánságát illeti, hogy mi hátvédként a Balkánon a német hadsereg mögött működjünk, az ellen a leghatározottabban állást foglal. Ezt katasztrofálisnak tartaná. Ez reánk nézve a teljes végső pusztulást jelentené. Ehhez sohasem adná hozzájárulását. Egy magyar katona se lépje át a Duna vonalát... Mi ma már csak a saját érdekeinkkel foglalkozhatunk. A végső pillanatra kell felkészülve lennünk, az ország határain belül." Csatay azonban, akit úgy látszik, elragadott a Führer képzelgető látomása, nem tágít: „nekünk szükségünk van a németek jóindulatára" — mondja. S előáll egy tüneményesen képtelen ötlettel: „Nekünk 100 ezer emberünk van Oroszországban. Felveti a kérdést, nem volna-e előnyösebb, ha onnan elvonnánk ezt a 100 ezer embert és Jugoszlávia területén alkalmaznánk."

Százezer ember! Kik ezek? A szétvert második hadsereg — katonai szakkifejezéssel mondva — végképp „leharcolt" maradványa, meg a keleti fronton megszálló és rendfenntartó alakulatokként lézengő — hadosztályok, német parancsnokság alatt, egymástól szétszakítva. Egyik hadtest nem tudja, hol van a másik, a hadosztályok között nincs összeköttetés — ezeket akarja a magyar honvédelmi miniszter „elvonni" és Jugoszláviába küldeni! Ezen a képtelen ötleten még a földművelésügy minisztere, az Erdélyből származó, s dekorációként bársonyszékbe ültetett Bánffy Dániel is megütközik — tiltakozik ellene. A minisztertanács úgy oszlik szét, hogy nem dönt ebben a kérdésben.

Persze, hogy nem dönt, hiszen Törökországból fontos — legalábbis a hintapolitikájáról nevezetes Kállay Miklós miniszterelnök szemében nagyon fontosnak látszó — híreket várnak. Persze, hogy igaza van Keresztes-Fischernek: a magyar kormány ma már csak a saját —

értsd: magyar érdekekkel foglalkozhat. De ilyen ügyetlenül, ennyire határozatlanul és gyáván! Kállay kiküldött — látszólag a szmirnai nemzetközi vásárra — egy beosztott külügyminisztériumi tisztviselőt, Veres Lászlót azzal a megbízással: teremtsen kapcsolatot az angolokkal és közölje velük, hogy a magyar kormány hajlandó letenni a fegyvert az angol—amerikai csapatok előtt, ha azok elérik a magyar határt. Veres László álcázott küldetése sikerrel jár: az angol nagykövet fogadja őt egy hajón, amely a Márvány-tengeren ring, s közli vele az előzetes megállapodás feltételeit. Nevezetes feltételek ezek: „Magyarország fokozatosan csökkenti katonai együttműködését Németországgal és különösen visszavonja csapatait Oroszországból és elősegíti a németországi hadi célpontokat támadó szövetséges légihaderő átvonulását Magyarország felett." Egy másik pont: „Magyarország kötelezi magát, hogy ellenáll minden Németország részéről történő és területét fenyegető megszállási kísérletnek. E célból a magyar hadvezetőséget újjá kell szervezni, hogy ily módon a magyar hadsereg képes legyen a németektől visszavonulni és megtámadni őket."

Annyit írtak már elmélyülten búvárkodó történészek a Kállay-féle — végül is tökéletesen csődbe jutott — hintapolitikáról, hogy ezúttal aligha tudok valamit hozzátenni. Legföljebb, mint egykori közkatona, hiszen végtére is az én bőrömre ment a játék, annyit mondok: megáll az ember esze. Miért? Az idézett kapitulációs megállapodás dátuma 1943. szeptember 9. És ugyanaz a kormány, amelyik arra spekulál — sőt kötelezi magát! — hogy „fokozatosan csökkenti katonai együttműködését Németországgal, és különösen visszavonja csapatait Oroszországból" —, mintha kancsal szemével engem lesne, meg a többi bevonuló újoncot: alig várja, hogy átessünk a gyalogsági kiképzésen, megtanuljuk a puskafogásokat, bekötött szemmel is szét tudjuk szedni s össze tudjuk rakni a puskát, az alkatrészeket pontosan nevén nevezve (különös mániája volt ez a mi hadseregünk kiképzési szabályzatának), ujjunk bögyébe beépítsük a morzézés ösztönössé begyakorolt billentéseit, — máris vonatra rak bennünket, menjetek fiúk, kétszázezren a frontra, segítsétek német bajtársaitokat a bolsevizmus elleni keresztes hadjáratban, mi addig itthon bevárjuk, amíg a szovjetek szövetségesei Európa hónaljában, a Balkánon suttyomban partra szállnak, netán ledobnak a Dunántúlon néhány tucat amerikai ejtőernyőst, jelképesen megszállnak bennünket, sőt az is lehet, hogy míg ti odakint a szovjetek ellen verekedtek, aközben a szövetségesek összevesznek azon, ki jusson elsőnek a Törökországot Európától elválasztó tengerszoros birtokába. Ti azzal ne sokat törődjetek, mi hogyan politizálunk itthon, menjetek csak, hátha közben történik valami. Én ezt egykori közlegényi eszemmel ma is így fogom fel.

De azt már érettebb elmével sem tudom hová tenni, ami indulásunk előtt alig két-három héttel történik. Mi már menetkészen vagyunk, amikor legfőbb hadurunk, Horthy kormányzó levelet írt Hitlernek, kifejti benne elhatározott szándékát a jövőre nézve. Ebből a levélből idézek:

„...Egy, már többször felvetett kérdésre is vissza kell térnem. A magyar hadosztályok, amelyek a német csapatok mögött mint megszálló és rendészeti csapatok voltak felállítva, nyugtalanító helyzetben vannak. Nincsenek megfelelően felfegyverezve, és ezért annak lehetősége előtt állnak, hogy teljesen szétverik és szétszórják őket. A VII. hadtest máris két részre van szakítva, a VIII. hadtest 1., 5., 23. és 12. könnyű hadosztálya a magas északon áll, és megszakadt az érintkezése a többi magyar megszálló csapattal és hazájával, ami az utánpótlást is lehetetlenné teszi. A közbül fekvő 9. és 19. könnyű hadosztály úgyszólván védtelenül ki van szolgáltatva egy meglepetésszerű lovassági tömegtámadásnak. Ezek a meglehetősen fegyvertelen hadosztályok majdnem felét teszik ki hadseregünknek, amelyet, sajnos, nem tudunk pótolni."

„Nem tudunk pótolni"? De hiszen amikor ezek a sorok íródtak, mi már indulófélben voltunk, hogy pótoljuk a doni szörnyű emberveszteséget is, egyúttal megakadályozzuk a közeledő szovjet előnyomulást: túlságosan is közel került az ellenség a Kárpátokhoz.

„Ezért nyomatékosan kérnem kell Kegyelmességedet — folytatja Horthy —, hogy a magyar hadosztályokat megegyezésünk értelmében, idejében vonja vissza az ellenséges frontról,

és szíveskedjék visszarendelni az Északkeleti-Kárpátok lábához, ahol biztosítani tudnók a lemberg—odesszai vasúti összeköttetést, és minden csapatunk együtt lenne. Ezek akkor rendelkezésre állanának a Kárpátok védelmére is, ami az erők jelenlegi szétszórtsága mellett kizártnak látszik."

Ha a Kállay-féle hintapolitikának volt a fizikai törvényeket megcsúfoló mozgásiránya, itt érhető tetten; ez a hinta csak egy irányba lengett ki, nyugat felé. Kállayék — beleértve a kormányzót is — a maguk körében már tisztán látták a német bukás elkerülhetetlenségét, kétségbeesett kísérleteket tettek, „el akarták kötni szegény kis lélekvesztőnket a süllyedésre ítélt hadihajótól" — mint Szekfű Gyula írta később —, de a tények logikájának nem tudták átadni magukat. Ez a politika, ez a téves logika „csak a nyugati tényeknek akart engedelmeskedni: az angolszászokkal tárgyalt volna, őket szemelte ki, hogy előttük letegye a fegyvert, maguk az angolszászok hívták fel figyelmét arra, amit ez a vezető osztály a végsőkig nem akart észrevenni, hogy határainkon itt áll a világ legerősebb hadserege, hozzá kell tehát fordulnunk".

Nem hozzá fordult, hanem ellene fordult. Kiküldték az 1. hadsereget is a frontra, olyan helyzetben, amikor a háború elvesztése nyilvánvaló lehetett minden értelmesen gondolkodó magyar számára. De már most figyeljünk fel valamire: a kormány a maga torz módon kikilengő hintájában ülve, csalfa reményekbe kapaszkodva kísérletezget — a hadseregben viszont szinte már ugrásra készen áll, szervezetten és céltudatosan munkához lát az a szoldateszka, amelynek vezéreszméje a németbarátság, a magasabb katonai rangok iránti áhítozás — tekintet nélkül a nemzeti érdekekre. A népi érdekekről nincs is tudomása, felfogóképessége sincs ezek érzékelésére.

„A Magyar Királyi 1. Honvéd Hadsereg története" a címe annak a Münchenben kiadott tanulmánynak, amelyet tűnődve lapogatok. Szerzője Jolsvai Viktor „szkv. vk. ezredes, az 1. m. kir. hadsereg volt vezérkari főnöke". Annak a hadseregnek a vezérkari főnöke tehát, amelynek én rádiós közlegénye vagyok. Igaz, hogy a szerző az 1944. október 16-i Szálasi-féle hatalomátvétel után, akkor is mindössze két héten át volt vezérkari főnök — addig főszállásmester volt —, de a cím megilleti. Írásában azt keresem: érződik-e ennek a főtisztnek emlékeiben, milyen állapotban van az ország, aggódik-e hazája jövőjéért, s egyáltalán, jut-e eszébe olyasmi, ami nekünk folyton idegeinket vibráltatta: mi lesz velünk?

„Az 1. hds. mozgósítása és felvonulása" című fejezet ezzel a mondattal kezdődik; „1944. jan. 6-án a legfelsőbb ma. vezetés az 1. hds. mozgósítását rendelte el."

Nocsak, hökkenek meg — jó hogy tudom! Emiatt történt hát, hogy minket, rádiósokat is, akik pedig nemigen voltunk alkalmasak elsővonalbeli csatározásokra, terepen való alkalmazásra, hiszen dögnehéz adó-vevő készülékeinket teherautó hordhatta csak ide-oda, amikor leesett a kellő mennyiségű és vastagságú januári hó, kivezényeltek a város szélére, a sámsoni dombokra, hogy majd ott megtanulunk síelni. A lécek felcsatolása még úgy-ahogy sikeredett, de amikor elindultunk! A két bottal meglöktük magunkat és még mi csodálkoztunk, hogy egyből belehemperedtünk a hóba. Léceink egymásba gabalyodtak, hol fenékre estünk, hol az orrunkkal szántottuk a havat, az úton haladó szekeresek megálltak, onnan bámultak röhögve bennünket, égnek meredő síléceinket, meg ahogy a botokkal kalimpáltunk. Na, majd azokon a slágerekben emlegetett, végtelen orosz hómezőkön, előnyomulás közben — ahogy a moziban láttuk is — majdcsak belejövünk. Most tudom meg, hogy akkor már harcra mozgósított állapotban bukdácsoltunk, magunkat is kiröhögve azokkal az átkozott botokkal, lécekkel a sámsoni dombokon.

„A hds. mozgósítása és felvonulása lassú ütemben, feltűnés nélkül, több lépcsőben, hosszú ideig tartott. A felvonulási területre naponta csak 5—6 szállítmány érkezett s ezeket úgy irányították, hogy kirakodásukat főleg a sötétség leple alatt hajtották végre, ami az elg. légifeld-ét kikapcsolta. A ho. vonatokat a második lépcsőben mozgósították s azok csak márc. folyamán érkeztek felvonulási körletükbe."

(Ezt írta Jolsvai szkv. vk. ezredes az említett tanulmányban, a rövidítéseket betűhíven idéztem, de ha valaki nem értené, hát a ho. hadosztályt jelent, az elg. ellenséget, a vk. azt,

hogy „vezérkari", az szkv. pedig azt, hogy a háború után majd harminc év múlva is önmagát szolgálatonkívüli vezérezredesnek címezte egykori vezérkari pk.-om.)

Az utolsó mondatot olvasva, felkaptam a fejem: helyben vagyunk! Itt most épp rólam — rólunk — van szó: a mi századunk éppen március közepén érkezett meg felvonulási körletébe, vagyis Husztra, ott is éppen a már kiürített zsinagógába szállásolt el bennünket a fszmstr.-ség, vagyis a főszállásmester, aki akkor nem volt más, mint az emlékirat szerzője, Jolsvai Viktor vk. ezds. Lassú ütemben, több lépcsőben, feltűnést nem keltve, megérkeztünk hát oda, ahol egyelőre meg kell pihennünk, meg kell várni, mi történik s mivé alakulnak a dolgok a hátunk mögött, a magunk mögött árván és védtelenül hagyott országban.

Mi történik? Az ország, a haza sorsa éppen megpecsételődött — az történt. Berlinben már köztudottan szóbeszéd tárgya volt, hogy Magyarországon, a német érdekből tekintve mind megbízhatatlanabbul politizáló „szövetséges" országban ideje lenne rendet csinálni. Jó, jó, halad, hernyó mód lusta mozgásokkal megy már kifelé a frontra az utolsó ütőképes haderő is, de a kormány ide-oda hintázik. És ha a hinta egyszer nagyon veszélyesen nekilódul? Mi épp a zsinagóga padjait dobáljuk kifelé a gazverte udvarra, hogy vackainknak helyet csináljunk, s fogalmunk sincs róla, honnan is lenne, mi vár a hátországra, hiszen Hitler is egyelőre belső használatra adja ki március 12-én a hadműveleti parancsot. Ebből idézek:

„A birodalmi kormány már hosszabb ideje tudomásul bír arról, hogy a magyar kormány, élén Kállayval, Magyarország árulását készíti elő a szövetséges hatalmakkal szemben. ...Megdönthetetlen bizonyítékaink vannak, hogy a magyar honvédség egyes magas rangú tisztjei szintén az árulókhoz tartoznak. ...Azok a komoly figyelmeztetések, melyeket ismételten a magyar kormányhoz intéztünk, sajnos, eredménytelenek maradtak. A Kállay-kormány továbbfolytatta becstelen magatartását, és egyre mélyebben süllyed az árulásba, befejezve előkészületeit, hogy átállhasson az ellenség oldalára... Nem tűrhetem, hogy a terv odáig fejlődjön, hogy az olaszországi esethez hasonlóan végrehajtott árulással meglepjenek bennünket, ezért elhatároztam, hogy eltávolítom az áruló klikket. Német csapatok vonulnak be Magyarországra, és az országot ideiglenesen megszállják... Az első hadműveleti zóna, melyet a német Wermacht megszáll: Nyugat-Magyarország a Tiszáig. Ezt a zónát a továbbiakban Kelet-Magyarországtól el kell zárni... Minden ellenállást kíméletlenül le kell törni..."

Pillantsunk mármost a térképre, a látvány szinte hihetetlen. A nyugati határ közelében, Ausztriában német hadosztályok gyülekeznek: arra készülve, hogy pár napon belül megszállják Magyarországot. Egyelőre a nyugati felét. Az ország keleti feléből, a Tiszántúlról pedig vonul kifelé az utolsó intakt magyar hadsereg — mert több nincs! —, hogy útját állja a Kárpátoknál már-már fel-feltünedező szovjet hadosztályoknak, a világ legerősebb hadseregének. Hitler a megszállási zóna záróvonalaként a Tiszát jelöli meg: okosan és mindenről tudva. Meg kell várni, hogy az 1. hadsereg ezt az országrészt is kiürítse, még véletlenül se maradjon ott ellenállásra képes magyar alakulat. Azzal, hogy a legfelsőbb magyar hadvezetés a mi hadseregünket a frontra küldte, minden bizonnyal teljesen önkéntelenül és akaratlanul szinte felkínálta a hadsereg nélkül maradt Magyarországot Hitlernek: íme, terített asztalként előtted a védelem nélkül hagyott ország, ess neki, harapj bele, fald fel. És amikor az 1. hadsereg utolsó hadtápalakulatai is elvonultak, beszorultak az akkor Ruszinszkónak nevezett országrész hegyei közé, Hitler „feloldotta" a tiszai záróvonalat, pár hét múlva a német alakulatok már az én városom, Debrecen utcáin masíroztak, háborítatlanul. Március 19-én egyelőre „csak" a repülőteret „szállta meg" száz(!) német ejtőernyős, s majd csak később jöttek az igazi megszállók.

Értetlenkedő töprengéssel olvasom Kádár Gyula A Ludovikától Sopronkőhidáig című jeles könyvének idevágó, a német megszállás katonai vonatkozású fejtegetéseit. „Neves jelenlegi történészeink könyvében is olvasom, hogy a németmegszállásnak fegyveresen ellen lehetett volna állni... Számadatokat közölnek, mennyi volt a magyar hadsereg honi részének létszáma, hány magyar hadosztály állott rendelkezésre, aránylag milyen kevés volt a német megszálló erő stb... A történészek erőmérlegelése nem helytálló. A felsorolt hadrendi alakulatok megvoltak ugyan papíron, de létszámon alul és alig felfegyverzetten. Tüzéralakulatok harcra

használható löveganyag nélkül. A hátországi gyalogságnak alig voltak nehézfegyverei. Az egyes csapattestek nem voltak összevonva. Az ország területén egy-két zászlóaljnyi, ütegnyi erőben szétszórva, a békehelyőrségekben állomásoztak, és békésen aludtak..."

Van itt értetlenkedni és töprengeni való épp elég. Kádár Gyula akkoriban vezérkari ezredesként a VKF. — 2. osztálynak volt a vezetője, s ez az osztály hírszerzéssel, kémelhárítással, a hadsereg vezérkarának, a magyar kormánynak tájékoztatásával foglalkozott, mindenről tudnia kellett, ez volt a kötelessége. Aki Kádár könyvét olvasta, meggyőződhetett róla, hogy a szerző, közel lévén az eseményekhez, csakugyan „mindenről" tudott — de akkor meg hogyan állíthat olyasmit, hogy nem volt Magyarországon ellenállásra képes katonai erő, hogy az egyes csapattestek nem voltak összevonva, meg hogy az ország területén egy-két zászlóaljnyi, ütegnyi erőben szétszórva, a békehelyőrségben békésen aludtak az ország területén található alakulatok? Jól mondom én: olyan volt a mi hadseregünk, az 1. magyar hadsereg, mintha nem is lett volna — ha még, a VKF. — 2. osztályának a vezetője sem tud róla, meg sem említi! Holott az a kétszázezernyi magyar katona — egy komplett hadsereg! — akkor még az ország területén állt fegyverben, a hátországban, harcra készen — Huszt városa akkor Magyarországhoz tartozott. Abban viszont tökéletesen igaza van, hogy e hadsereg parancsnokainak túlnyomó többsége nem lett volna hajlandó a megszálló németek ellen vezényelni bennünket.

Mi pedig mit sem tudva a hátországban történtekről, groteszk mód nyugalmasan, szinte békebeli csendességben töltöttük Huszton a napjainkat. Szállásunkat — a rádiós század körletét — a kiürített zsinagóga épületében jelölték ki, onnan baktattunk reggeliért, ebédért, vacsoráért a konyhára. Unalmas óráinkat a városka szélén, a már-már tavasziasan éledező kertek aljában, mivel is tölthettük volna? Azt folytattuk, amit otthon abbahagytunk: a puskafogásokat gyakoroltuk. Vállra, súlyba, puskával tisztelegj! Aztán nótaszóval hazafelé a girbegörbe utácskákon. A városka fölött hegycsúcson várrom: nosza, ki jön velem fel oda? Mifelénk várrom nincs, én már láttam ugyan a diósgyőri vár romjait, de az a vár furcsa módon nem hegytetőre épült, hanem éppenséggel völgyi terepre, ez viszont — amint egy rendes várhoz illik is — hegycsúcsról hívogat, romantikusan. Néhányan útnak indulunk, tüdőnket majd kiköpjük, mire a meredek helyoldalon bokrok, kövek között a romhoz felkapaszkodunk: síkföldi járáshoz szokott lábizmaink hasogatnak, ám a látvány csöppet sem romantikus. A romok még csak düledezőknek sem mondhatók, kőhalmok, csonka falmaradványok. Gondolom, az alant fekvő városka lakói kőbányának vélhették a romhalmazt, építőköveket, vagy éppenséggel káposztanyomó köveket gurítgattak hazafelé innen. A völgyben, odalent magunk is láthattuk az őszről ittmaradt káposztatorzsákat, kiváló káposztaföldek húzódtak a folyócska mentén. Nagyon régóta nem vár ez a vár, hiszen több száz événél, hogy Kölcsey is csak romjait, bús düledékeit látta.

Bús düledékeiden, Husztnak romvára, megállék;
Csend vala, felleg alól szállt fel az éjjeli hold.
Szél kele most, mint sír szele kél; s a csarnok elrontott
Oszlopi közt lebegő rémalak inte felém.
És mond: Honfi, mit ér epedő kebel e romok ormán?
Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?
Messze jövendővel komolyan vess öszve jelenkort;
Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!

Itt vagyunk tehát, Husztnak romvárában, ahonnan arra int Kölcsey: ne a régi kor árnyain merengjünk, hanem számot vetve a jövendővel, hassunk, alkossunk, gyarapítsunk. Soha alkalmatlanabb helyen, soha képtelenebbnek ható költői intelem: mintha nem is egy várrom bús düledékei közt merengenénk, hanem országunk romjai közt ténferegnénk, hatni, alkotni, gyarapítani képtelenül. Mintha mindannak, amire Kölcsey buzdít, ellenkezőjére készülődnénk, egy veszendőbe menendő ország utolsó hadserege indul innen, a vár tövéből remény-

telenül a teljes pusztulásba. Ezt mi ott, akkor csak idegeinkben sejthettük, hisz nincs bennünk semmiféle harci láz, hol van már a régi századokban, török időkben fel-felharsogó harci Jézus-Mária, a kuruc kori rajtaütések, meg a „mindnyájunknak el kell menni" gerjedelme? Sehol. Ha elinduláskor volt is valakiben ennek valamiféle nyoma, elpárolgott azon a délelőttön, amikor langaléta századparancsnokunk felsorakoztatta a századot s zsinagóga udvarán.

Nem volt semmi különös katonás ceremónia, rajonként rendbe álltunk, hadnagyunk a kapu felől lassan ballagott felénk. A Pécsre való rangidős őrmester vigyázzt vezényelt: „század, jobbra nézz!" A hadnagy megállt a század előtt s halk, csöndes motyogással beszélni kezdett. Csekély a szó, ha azt mondom: döbbenten hallgattuk. Nem döbbenet volt az, hanem valami tompa, magunkba nyelt értetlenség: miket mond ez itt nekünk? Beszédének teljes szövegére nem, de egy mondatára, íme negyven év távlatából is szóról szóra emlékszem. Ezt mondta: „Fiúk, nincs többé független Magyarország, nincs többé magyar kormány, megszálltak bennünket a németek." Ha más nem, ez a töredékes emlékanyag, maga az, hogy ezt a mondatot emlékezetem megőrizte, pontosan jelzi a döbbenetet, az értetlen kábultságot, hiszen tízmillió mondatot hall az ember, s ha a tízmillióból egyet negyven év múlva is visszahall: az a mondat minden bizonnyal nem egyszerűen bevéső dött, hanem beleégett az agy memóriaközpontjába — hát ez a mondat olyan volt. Beszélt, de inkább motyogott még valamit a fegyvertársi hűségről, a parancsnok iránti engedelmességről, bajtársiasságról, ezeréves határokról — aztán zsebkendőjét a szeméhez nyomta, könnyezett. Elhangzott az „oszolj!" vezényszó, szétszéledtünk. A hadnagy még egy darabig álldogált, aztán szállására tért ő is, elszomorodottan. Egy régebbi írásomban felidéztem én már ezt a jelenetet, a szerkesztő akkor kihúzta a szövegből ezt a mondatomat: „Lám, ilyen tisztjei is voltak annak a hírhedt Horthy-hadseregnek." Ma sem értem, miért húzta ki. Ennek a mondatnak súlya van és többszörös értelme: nagyon sok ilyen tisztünk volt. Lehetett volna rájuk számítani, a nemsokára borotvaélre állított állapotban, amikor már-már úgy is fel lehetett tenni a kérdést: forduljunk-e hát a németek ellen? De a kérdés így nem tevődött fel: épp ez a legkeservesebb ebben a katonatörténetben. Persze, már így, utólag visszanézve.

3.

Egyelőre tovább tétlenkedtünk Huszton. Nem értettük, miért nem megyünk tovább, de nem zúgolódtunk, soha kellemesebben kezdődő hadjáratot! Miránk, közkatonákra, amúgysem tartoznak ezek a hadászati intézkedések, dehogyis türelmetlenkedtünk. Ma már persze, elolvasva néhány emlékiratot, sok mindenről tájékozódtam, például arról a ma sem közismert tényről, hogy a mi hadseregünk, az én hadseregem, az 1. magyar hadsereg nemcsak történelmünk legalkalmatlanabb pillanatában „hadrakelt" s azóta a nemzet emlékezetéből tökéletesen kiesett hadsereg volt, hanem arról is, hogy ez a hadsereg gazdátlan hadsereg volt. Hadsereg — amelynek nincs parancsnoka. Illetve van, de annak a parancsnoknak nincs hadserege.

Ha széttöredezett mozaikdarabkákból megpróbálom összerakosgatni ama tébolyultan zűrzavaros napok freskóját, annyit tudok meg, hogy az 1. hadsereg parancsnokává a kormányzó vitéz Náday István altábornagyot nevezte ki. Hadseregünk parancsnoka nevezetes alakja az akkori időknek. A kormányzó bizalmasa. Ez, ha másból nem, abból is kitetszik, hogy tagja volt annak a magyar kormányküldöttségnek, amely 1940. augusztus 29-én és 30-án az úgynevezett második bécsi döntésen a magyar érdekeket képviselte. Ismeretes, hogy ez volt az a német—olasz döntőbírósági „ítélet", amely Észak-Erdélyt Magyarországhoz visszacsatolta, s amelyről mind a magyar, mind a román kormány kijelentette: „a döntőbírói határozatot végleges rendezésnek elfogadják". Azt is tudni kell Nádayról, hogy amikor a közvélemény nyomására az újvidéki vérengzés („hideg napok") bűnöseit hadbíróság elé állították, a főtárgyalás elnöke Náday István volt.

Nádayról a magasabb katonai körökben tehát jól tudták — emiatt aztán a németek is tudták —, hogy a kormányzó szűkebb bizalmasai közé tartozik. A márciusi megszálláskor

szinte természetesen következett be az a megalázóan paradox helyzet, hogy az 1. magyar hadsereg épp Budapesten tartózkodó parancsnokát — akkor már vezérezredest — a németek nem engedték át a Tisza vonalán, nem juthatott el saját hadseregéhez. Budapesten rekedt az a hadseregparancsnok, akiről az egyik emlékezésben ez áll: „március 19-ének éjjelén ő volt az egyetlen olyan tábornok, aki hajlandó lett volna ellenállni". Lehet, hogy megvolt benne a hajlandóság, de mit tehet 1944 tavaszán egy magyar hadseregparancsnok, akinek nincs hadserege? Amit Náday tett: tétlenül arra várakozott Budapesten, hogy a szövetségesnek is, de megszállónak is nevezhető német parancsnokság engedélyt adjon: most már mehet, ha akar, parancsnoknak a hadserege élére. De hát hadsereg ez még? Neve szerint igen: M. kir. 1. honvéd hadsereg. Egyelőre parancsnok nélkül.

S mit tehet egy hadsereg, amelynek nincs parancsnoka? Természetesen azt várja, hogy legyen végre parancsnoka. A már idézett Jolsvai Viktor (akkor a hadsereg fszmstr-e) később írt tanulmányában, visszaemlékezésében mindössze ennyit írt — hét sort! — a német megszállás következményeiről: „Amíg ezek a harcok folytak, 1944. márc. 19-én a németek megszállták Magyarország-ot. Az 1. hds. szempontjából a né. megszállás egyelőre csak annyit jelentett, hogy az amúgy is lassan folyó felvonulás néhány napra teljesen leállt. Egyébként az eddigi mozgósítás és felvonulás ütemére jellemző, hogy a 16. ho. harmadik gy.e-e, a 19. gy.e. csak a megszállás után érkezett Kárpátaljára." (A gy.e. rövidítés gyalogezredet takar, — az említett 16. gyalogoshadosztályban szolgált az a rádiós század, amelynek én katonája valék.)

Hadseregünk — amelynek szempontjából, mint láttuk, „a né. megszállás egyelőre csak annyit jelentett (mi mindent elárul ez a „csak annyit jelentett"!) hogy tétlenül várakozott, bizony furcsamód megjárta a parancsnokaival. Jóllehet, amikor a németek feloldották a tiszai záróvonalat, Náday eljöhetett Husztra, de csak rövid ideig parancsnokolhatott, ha ugyan egyáltalán parancsnoklásnak nevezhető a ténykedése, hiszen az egész hadsereget német vezérlet alá rendelték. Amikor kiderült, hogy Náday stratégiai nézetei eltérnek a német hadvezetés szándékaitól, német kívánságra leváltották, helyébe Lakatos Géza vezérezredes került. De ő sem sokáig parancsnokolt. Úgy látszik, ahogyan otthon bonyolódtak a politikai viszonyok, ahogy a Kállay-kormány hintája ki-kilengett, majd visszalendült, úgy váltogatták idekint hadseregünk parancsnokait. Nádaynak más szerepet szánt otthon Horthy, később Lakatos Gézának is: ő egy ideig miniszterelnökként is tevékenykedett a kormány élén a hátországban. Így aztán megint új parancsnokot kapott a mi hányt-vetett, voltaképpen már elindulása, frontra dobása idején „leírt" hadseregünk. Lakatos helyébe, német nyomásra a németek leghűbb kiszolgálóját, az akkori magyar tábornoki kar legsötétebb figuráját, a hírhedten szadista Beregfy Károly vezérezredest állították. De ő sem maradt sokáig a hadsereg élén. Helyébe Dálnoki Miklós Béla jött, Beregfyt is hazarendelték, de őt mellékesnek mondható minisztériumi beosztásba tették. Ám amikor bekövetkezett október 15-e, a szerencsétlen kiugrási kísérlet, majd ennek csődjeként a nyilas hatalomátvétel, a rádióban naponta többször is elhangzott a sürgető felhívás: „Beregfy Károly vezérezredes azonnal jöjjön Budapestre!" A hívásra Beregfy Pestre ment, Szálasi hadügyminiszteréként még a háború utolsó magyarországi napjaiban is, a „Gyepű 2."-nek nevezett nyilas főhadiszállásról is ki-kibocsátotta elmeháborodott parancsait, melynek refrénje ez volt: „a helyszínen felkoncolandó!" Kedvenc szavajárása volt ez a „helyszínen felkoncolandó" — kint a fronton is, parancshirdetéskor megiszonyodtunk a hallatán.

Negyedik hadseregparancsnokunk tehát Dálnoki Miklós Béla lett. Na de ő is meddig? A kormányzói proklamáció, majd az azt követő nyilas hatalomátvétel másnapján, október 16-án vezérkari főnökével, sofőrjével, néhány más beosztottjával együtt átment a szovjetekhez, elhagyta posztját, hadseregét, hogy majd december végén, a Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnökeként szerepet vállaljon a demokratikus átalakulásban. Attól a naptól kezdve, tehát 1944. október 16-tól megint nincs parancsnoka ennek a szerencsétlen hadseregnek.

Hazudok, mert van: Szálasi október 17-én kinevezte László Dezső vezérezredest hadseregparancsnoknak, azonban az ő hollétéről, hadvezéri aktivitásáról még a müncheni kiadvá-

nyok se sokat tudnak mondani. Annyit tudok meg, hogy 1945 első hónapjaiban, amikor hadseregének roncsai, maradványai Szlovákia hegyeiben, völgyeiben ide-oda tébolyognak, ő, parancsnoki törzsével együtt a Dunántúlon kalandozik, csapatokat keres, melyek fölött Wöhler német gyalogsági tábornok engedelmével parancsnokolhatna. Döntő elhatározásra akkor jut, amikor a szovjet csapatok már Keszthely körül járnak. Akkor a mi hadseregparancsnokunk két nap szabadságot kér Wöhlertől, hogy a Pápán lakó családját meglátogathassa. A két napot igen célszerűen arra használja fel, hogy családostul szerencsésen kicsússzon a szorongattatásból, egy március végi éjszakán a vele tartó szűkebb parancsnoki törzzsel együtt Kőszegnél elhagyja az országot, s nyugat felé, hátrafelé nyomulva egészen Grazig hatol, sőt tovább, amikor végre amerikaiakkal találkozik, akik aztán — örömére — fogságba ejtik. De hadseregének még mindig vannak alakulatai, maradványai. Ezek az alakulatok, teljesen érthetetlen módon még mindig együtt maradva (a háborúnak erről az abszurdnak mondható végjátékáról még sehol semmit sem olvastam!) a Kiskárpátok hegyei közt, meg a Morvaországi dombok között kóvályognak! Véletlenül megtudva, hogy vége a háborúnak, május kilencedikén rúdra tűzött fehér ingekkel integetve keresik, igenis, keresik azt az ellenséges alakulatot, amelyik a béke első napján végre őket is fogságba ejtené. Hogy így volt, onnan tudom: és is ott voltam az inglobogtatók között, azt az inget én is lobogtattam. Ki tud erről néhány ezrünkön kívül? Jól mondom én: az volt az igazán elfelejtett hadsereg, a miénk, az „első"-nek nevezett.

De legyen elég parancsnokaink kábítóan kavargó listájából, hol van még a háború vége, az az inglobogtatás! Ott tartunk, hogy 1944. márciusának vége felé haladunk-haladgatunk a Toronyai hágó irányába, hogy majd a Kárpátok másik oldalán hősleg harcba dobhassanak bennünket. Ökörmezőn megpihenünk. A Nagyág nevű folyócska fürgén siet a Tisza felé, két partján hosszan húzódik a szegényes falu, Ökörmező. Faházai mintha véletlenül kipotyogtak volna egy óriás ügyetlen ujjai közül, szétszórtan a völgyben, a hegyek tövében. Jórészt lakatlanok ezek a házak. Ruszinok laknák őket, meg a Galícia felől Magyarország felé már évszázadok óta folyamatosan bevándorló zsidók, akik egy-egy oroszországi pogrom elől menekülve, ezen a hegyes-völgyes tájon, folyócskák mentén telepedtek meg először, s mindjárt munkához láttak. Mintha végre otthonra leltek volna, abba kapaszkodtak bele, amelyből hitük szerint az ember teremtődött. Ekéiket a földbe akasztották, szántó-vető paraszti életbe kezdtek. Mintha vége szakadt volna az évezredes vándorlásnak, a szétszóródtatás, a törvényen kívüliség bizonytalanságának. S éppen itt csapott le rájuk a minden bibliai átoknál iszonytatóbb sorsverés.

Nem a magyarországi zsidótörvényekről beszélek, amelyek a német megszállás után a magunk mögött hagyott országban, azóta már köztudottan mind kegyetlenebb módon szigorodtak: ezekről mi, hadra kelt katonák semmit sem tudtunk. Arról beszélek, amit láttam. Kárpátalja, a szovjet hadsereg közeledtével hadműveleti területté vált. Itt nem a magyar törvények érvényesek, hanem a német hadvezetés intézkedik. Nem tudom, ismeretesek-e akár ma, 1984-ben, miféle következményekkel. Az itt élő zsidó lakosságot már akkor a németországi módszerekkel kezelték, összegyűjtötték, gettókba vitték. A magyarországi zsidóság kiirtása itt, ahol vagyunk, már akkor elkezdődött. Emiatt üresek itt a házak. Beszállásolunk a lakatlan házakba, ittmaradt holmik, edények, bútorok, szekrények között kotorászunk. Kihúzok egy fiókot: fényképek. Bőköpenyű, szakállas zsidó a kerekes kútnál. Ez a másik meg egy leány fényképe. Sokáig nézegetem. Tizenhat-tizennyolc éves lehet, ha jól látom. Közeli portré, kellemes, mosolygós arc, meleg, mondhatnám ábrándos tekintet, magam sem tudom okát adni, megtetszik nekem ez az arc, ez a fénykép, zsebre teszem. Freud, ha látná, meg tudná okolni, miért a zsebre tevés mozdulata, miért veszem elő majd ezt a leányportrét kinn a fronton nézegetni. Sejtem csak magam is: semmiféle fénykép, emléktárgy nincs velem, semmi sem emlékeztet az otthagyott hazai világra. A mi családunkról nincs albumban őrizhető fényképgyűjtemény, mifelénk nemigen járt fotográfus. Apámról-anyámról, bármily különös, nem készült közös fénykép, amolyan esküvői sem — de hát egy korábbi fejezetben elmondtam már, miféle esküvő volt az. Amit a hegyen túlra hazulról, Magyarországról magammal vihetek,

csak a vagonba feldobott Ady-kötet, meg ez az ismeretlen, idegen leányarc. Katonatársaim olykor előveszik, mutogatják egymásnak családi képeiket — én ezt mutogassam?

Ökörmezőnél több ágacskára szakadozva csörgedez a Tisza felé a hegyek olvadó leve, térdig se érne tán, ha beleállnák, de nem állunk bele, hiszen jéghideg ez a kristálytiszta patak, a Kárpátok magas hegyei közül hozza az olvadó hó levét, a lovak azonban belépkednek a patakba, szétugrasztják a csillámló apró halakat, bedugják bársonyos orrukat a hideg vízbe, jókat isznak, hisz annyit zabálhatnak az itthagyott hombárokban megtalált árpából, zabból, amennyi jól esik. Kikerekednek, szőrük kifényesedik — így telnek az ökörmezői szép napok.

Rajunk is mintha itt kezdene összeszokni, már-már közösségnek mondható, együvé tartozó emberi gubanccá. Ezt a rádiós rajt érdemes szemügyre venni, különös felfedezésre juthatunk s némi térképismeretre is szert tehetünk. Nem kell ahhoz hadtörténésznek lenni, hogy a mi rajunk katonáinak csupán származási helyeiből, foglalkozásából következtessen az egész 1. magyar hadsereg állapotára, „emberanyagának" minőségére, nemkülönben harckészségére.

Rajparancsnokunk Hegedűs Gyula Tolna megyébe való. Pincehelyre. Vasutas. Szakaszvezető. Ő a legharcedzettebb köztünk, megjárja a Don-kanyart, átélte a visszavonulást, olyan otthonosan emlegeti esténként Voronyezs, Sztarij-Oszkol, Novij-Oszkol meg a többi vészterhes helységnevet, mintha csak a szomszédos Somogyország falvait sorolná. Alig ért haza Pincehelyre, alig lengette meg néhányszor a bakterzászlót, újra behívták s most rajunk élén megy megint kifelé a frontra. Van két tizedesünk. Az egyik nevezetes tartós pontja emlékezetemnek; ő az a poncihter gyerek, kereskedősegéd a debreceni Meinl cégtől (a városháza alatt, a kaputól balra), tánciskolai vetélytársam cérnatündérünk körüli nyüzsgéseinkben, Háring Laci: A leányzó persze otthon nem is sejti, mennyit emlegetjük őt mi ketten idekint. A másik tizedesünk, Péter, azon túl, hogy tartalékos távirász, péksegéd Pesten. Gépkocsink vezetője, Kevermesre való, I. Mag Pali otthon szabómester, ő azzal válik majd nevezetessé, hogy akárhány udvarba befordultunk, kapufélfa ott érintetlen, kidűtetlen nem maradt. Rangjára nézve őrvezető, szintén a tartalékból. Közlegénynek ott vagyunk mi. Propszt Lajos szintén a tartalékból behíva, különben kályhásmester, Pécsre való. Ő is kiképzett rádiótávirász. Vannak kiképezetlenek is, ők egyszerűen csak katonák. Márton bácsi Nagyszénásról, pár holdas parasztember, s szintúgy tartalékosi minőségben Berzsenyi Lajos bácsi Pestről, aki ottan iskolaszolga. Mint legidősebbek, koruknál fogva minden munkából kikímélődnek, de nem is vehetnénk egyéb hasznukat, mint az ebédhordás, mert még az antennaállításhoz is ügyetlenek, gyakorlatlanok. Legföljebb, ha a pedállal hajtható áramfejlesztő generátor biciklinyergébe ülhetnének fel, de ha lenyomjuk a billenytyűt, oly nehézzé válik a pedál tekerése, hogy arra a nehéz feladatra van nekünk két fiatalabb cimboránk, méghozzá ténylegesek. Az egyik a Dunántúl délnyugati csücskébe való, egy Zala menti kis faluba, a Pista gyerek — álmában folyton csikorgatja a fogait —, a másik meg az ország közepébe, Szolnok megyébe, erős, nagy étvágyú nagykunsági gyerek — ő is Pista. Na, így vagyunk együtt harcra készen, ez a mi hadba induló rajunk „személyi állománya". Az ország különböző tájairól, egymástól távol eső megyéiből összeszedve. Lássuk csak: rajunkban képviselteti magát Sopron, Zala, Tolna, Baranya, Békés, Szolnok, Hajdú vármegye. Székesfővárosunk, jelentőségéhez képest két fővel is köztünk van. Az egyik péksegéd, a másik pedellus. Bár hadosztályunk székhelye Debrecen — egyedül én lennék odavalósi, de én meg születési helyre, illetőségre nézve Szabolcs megyei vagyok: Nyírmártonfalva akkor még ehhez a megyéhez tartozott, az akkor még létezett Ligetaljai járás kebelébe.

Hát akkor szedelőzködjünk, indulunk át a Kárpátokon. Ha a hadsereg létszámát tekintem, most körülbelül annyian megyünk kifelé az országból, mint amennyien magyarok, ezervalahány évvel ezelőtt nyikorgó szekereiken, csordáikat hajtva, pont ellenkező irányból jőve, hazakeresőben, a vereckei hágón átvergődtek. Asszonyostul, gyerekestől, vénestül. A mi seregünk viszont csupa hadra fogható férfi. Amikor ők befelé vonultak, csakis nyár lehetett, szép, napsugaras idő, mert az előre küldött, terepet vizsláló kémek, Kusid meg a szaglászó társak

azt üzenték vissza a hegy lábánál odakint toporgóknak: a hegygerincnek majd csak akkor érdemes nekivágni, ha teljesen kitavaszodik, mert a hágókon, meg a hideg völgyekben sokáig megmarad a hó. Mi lesz a Verecke felől jövő magyarok következő nemzedékeivel, ha a sátoros szekerekben megtalálnak náthásodni, taknyosodni a honfoglalók apróságai?

A mi hadvezéreinket azonban nem foglalkoztatták efféle nemzedékféltő eszmék. A hóval, jeges utakkal viszont számolniok kellett. Az új — Nádayt követő — hadseregparancsnok, Lakatos Géza vezérezredes vállalta azt, amit Náday nem vállalt. Náday a Kárpátok védelméhez ragaszkodott, ezt a defenzív stratégiát Manstein, a fölöttes német tábornok elutasította. Lakatos vállalta a német hadvezetés tervét: támadásra vezeti az 1. hadsereget, át a Kárpátokon, ki a galíciai frontra. Eljutok hát oda — gondoltam magamban, miközben a teherautó ponyvája alól lesegettem kifelé — ahol apám is harcolt annak idején, az első világháborúban.

Az említett, Münchenben kiadott hadvezéri visszaemlékezések, tanulmányok lapjai közt bogarászva, itt-ott ráakadok olyan utalásokra, amelyek éppen rám, mint a 16. hadosztály katonájára céloznak, rólam szólnak, az én egyéni sorsomat világítják meg — felülről. Ehol van például, a hadsereg-parancsnokság rám vonatkozó utasítása: „A 16. ho. és a 2. hgy. dd. 2 zlj-a, a Toronyai hágón át gyalogmenetben, Stanislau, Kalusz területét kellett elérnie." De rábukkanok azokra a hadosztályokra is, amelyeket Horthy Miklós említett Hitlerhez írott levelében, azt kérve, engedje haza ezeket a Lengyelországban megszálló és rendfenntartó alakulatokként ténfergő hadosztályokat, amelyek „nincsenek kellően felfegyverezve, és ezért annak lehetősége előtt állnak, hogy teljesen szétverik és szétszórják őket". Azt is írta, hogy „A VII. hadtest máris két részre van szakítva", s külön is említésre méltónak találta a 19. gyalogos hadosztályt, amely „úgyszólván védtelenül ki van szolgáltatva egy meglepetésszerű lovassági tömegtámadásnak". Nos, nem lesznek már védtelenek a 19-esek. A hadseregparancs értelmében ők is ott lesznek Kalusznál, ahova éppen mi is iparkodunk. Ott aztán majd kiderül, minek leszünk kitéve: lovassági támadásnak-e vagy valami másnak.

Iparkodnánk, mennénk mi Kalusz felé, ha tudnánk. Csakhát a müncheni hadastyánok jól emlékeztek: „A még hó alatt álló Kárpátok hágóin való átkelés, a nagy hideg, amely a csapatokat legalább éjjelre fedél alá kényszerítette, az elhelyezési lehetőségek korlátozott volta, a gyalogmenetben előre gyülekező csapatoknak nagy igénybevételét jelentette. A hds. közepén lévő 16. ho. légvonalban 150 kilométer távolságra volt a részére kijelölt területtől. Ebből nyilvánvaló, hogy ez a hadosztály képtelen lesz azt ápr. 7-ig elérni." Ezek szerint — most látom csak — nekünk április 7-re kellett volna Kalusz városába elérkeznünk.

Nem emlékszem rá, mikorra esett azon a tavaszon húsvét ünnepe, de arra igen, hogy épp a feltámadás ünnepén vágtunk neki a hegygerincnek. Az út? Hát mit mondjak: járművekkel keményre döngölt jég inkább, mint hó. A mi rajunk helyzete — a teherautó ponyvája alól kitekingetve — a gyalogosan menetelőkhöz, a szekereken fázósan kuporgó, de inkább a saroglyákba kapaszkodó gyaloglókhoz képest istenesnek, sőt úriasnak mondható, hiszen minket autó visz, ők meg — habár bakancsuk talpa szöges — tántorogva csúszkálnak a jeges úton. Amelyiknek van magához való esze, letért az útról be a fenyők közé, havat tiporva ballag, a hó nem csúszik annyira. Elhaladtunk azok közt a földbe ásott bunkerek — vagy mik — mellett, amiknek láncolatát nagyzoló pátosszal az itthoni újságok úgy emlegettek, mint Árpád-vonal, meg Hunyadi-vonal, Szent László-vonal, a Kárpátok gerincének áttörhetetlen erősségei. Pár hónap elteltével, visszavonuláskor közelebbről is megismerkedtünk ezzel az áttörhetetlennek minősített erődvonallal — heteken át egy ilyen földbunker volt a szállásunk —, s akkor megértettük, miért nevezte el a fronthumor ezeket az üregeket „ötperces bunkereknek". Az elnevezés magyarázata: amikor majd az oroszok ideérnek, meglátják ezeket a bunkereket, öt percig fogják a hasukat a röhögéstől s csak azután tudnak majd továbbvonulni.

Minél előbbre, minél magasabbra jutottunk, mindinkább kiderült, hogy kényelmes állapotunk — fenn a teherautón, ponyva alatt — roppant módon viszonylagos. Öreg Polszki tragacsunk kerekeire nem jutott hólánc, vagy gépkocsivezetőnk, a kevermesi szabómester nem volt elég élelmes, nem jutott eszébe, hogy le kéne lopni néhányat egy éppen veszteglő másik

járműről — emiatt aztán az út egyik szélétől a másikra farolgatott, kerekei helyben megpörögtek, akkor aztán káromkodva kibújtunk a ponyva alól, leugráltunk a jégre s neki a vállunkat a hátsó felének. Toltuk is, az árokba borulástól védtük is — így haladtunk kínkeservesen előre, ilyenkor meg a gyalogolva haladó, szekereken ülő bajtársaink röhögtek rajtunk kárörvendően, de tiszta szívükből.

Mindegy már, hogyan, átbuktunk a vízválasztó hegygerincen, onnan lefelé lejtett az út, gyerünk bátran Galíciába. A hegyek lábainál már a tavasz — ahogy jókedvünkben szoktunk fogalmazni — első virágai vártak bennünket. Zöldellő füvek s az út mentén — mintha csak szenderegni dőltek volna oda — az első halottak. Akkor és ott láttam először tatárképű szovjet katonát: karjait szétvetette, úgy feküdt, hanyatt az út menti árok partján. Az első település, ha jól emlékszem, Nadvorna. Vagy Delatyn? Apró, szétszórt utcák, hegyi házak; itt megpihentünk. De nem sokáig, mert jobbra kanyarodva követtük a frontot, Galícia belsejébe. De, mint müncheni krónikásunk írta: „A behavazott, jeges Kárpátokon átkelő csapatokat a galíciai síkságon felázott utak és feneketlen sár fogadta, ami további késedelmet okozott. Szerencse, hogy a felvonulást a szovjet légierő egyáltalán nem zavarta, és csupán légi felderítésre szorítkozott. Csak Dolinát bombázták éjjelente egyes gépek, minden komoly eredmény nélkül."

Megkezdődött tehát az 1. magyar hadsereg tavaszi hadjárata 1944 sorsdöntő esztendejében.

(Folytatjuk)

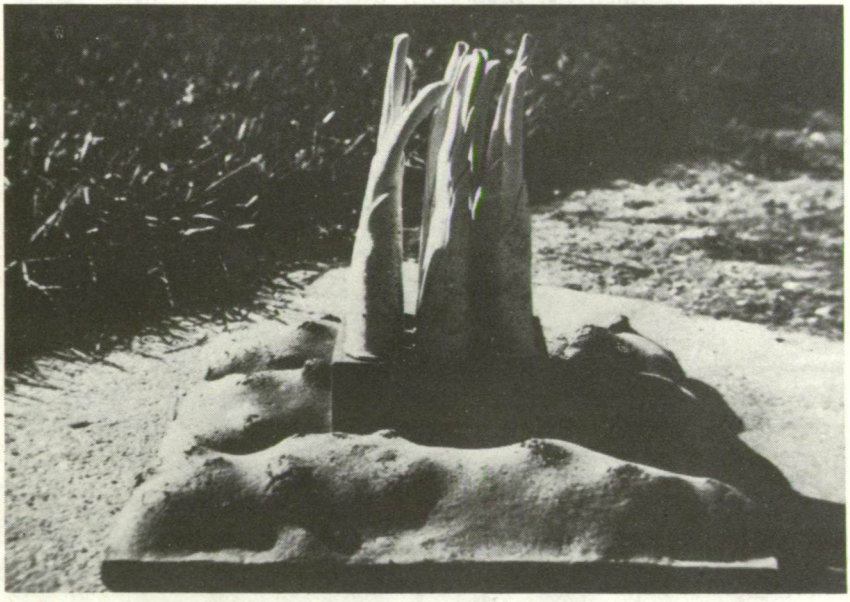

GERLE MARGIT: TÁJKÉP

TORNAI JÓZSEF

Jobb és bal arcom

Nézem a tükörben:
istenem, miért adtál nekem
ilyen felemás arcot?
A jobbik fele szelíden néz rád
és emlékezik a paradicsomra.
Beszélgethetsz
vele, kipirosodik a hívásodra.
A bal fele göröngyös és gyanakvó: szólj hozzá
visszaüvölt,
simítsd végig, megvérzi a kezed.
Miért nem adtál nekem egyforma
arcokat? Két figyelő pofacsontot, két egymásra hajló,
pontos ajkat?
Nem tudom, melyik vagyok, melyik
az én arcom: a rád-szomjas jobb
vagy a néma,
sötétségbe meredő bal?
Mosolyogni szeretnék,
de csak a fél arcomra szállnak a lepkék,
a bal körül darazsak morognak:
fullánkjuktól megduzzadt a szám.
Bal arcomat le kellene
hántanom,
mint valami démon-maszkot.
De ki nyúlhat a húshoz,
mit anyja fogant, mielőtt
a fia megkérdezhette volna a csillagokat:
hova száműztök engem?
A jobb és bal arcom csatája
lettem én,
kettejük testvér-dulakodása.
Fordulok jobbra: nyár húsa csattog
a hegyeken;
balra: dideregnek a fák
a folyók jég-szöges oldalán.
Istenem, nem tudok két arcommal,
egész nappalommal és éjszakámmal
feléd nyílni. Ha fogod is a kezem,
föllázadok,
míg a halál
közelebb csikorog a kavics-ösvényen,
lök bele a fekete öbölbe,

de én még kapaszkodok
a föld vastag hajfonatába,
még odanyújtom
jobb arcomat
az asszony-mellű szélfújásnak.

Mint a viola illata

Este van, milyen kék az ablak!
Lassan száll előtte egy madár.
Szemem mindig kimeresztette a halál,
mégis tőle éreztem szabadabbnak

magam. Szerettem volna, ha elaltat
egy ilyen kék-várakozású estén, mikor a táj
tiszta, fájdalomtalan csöndbe zár
s talán a csillagok is visszafogadnak.

Hozzájuk kellene hazatérni,
ha volna isten, ki törődik velem
s nemcsak a világ pusztulásakor üzen,

midőn minden szívdobbanás ezerévnyi.
Figyelem, hogy omlik szét, mint a fehér
viola illata, a testem. A többi szél.

Álmom egy népről

Álmodom egy népről:
vonulásról
sáros tavaszi dombokon. Éneklésről
fatornyos templomok
festett-kazettás mennyezete alatt.
Széles járomcsontú asszonyok
gyönyörsikolyát
dobja felém hajladozó akácsor mögül
a szél.
Éjszakánként más és más
örökséggel gurul át fejünk
fölött a Nagy Göncöl, mert végre nemcsak egy,
de két, három vagy akárhány
multunk is lehet egyszerre

s kinek szívében fölcsattan
Ábrahám, Józsua hívása,
meghallhatja
Álmosét, Emeséét is.
Megvannak a saját ősöreg igéink,
kétségbeesett
történelmi óráink
országutakat követtek talpunk alá.
Tisztább lehetne az agyunk,
szabadabb a kézfogásunk,
izzóbban láthatnánk: melyikünk züllött,
fogoly-lélek,
melyikünk beszél hunyorgás nélkül
a villámokkal. Nemcsak korhadni,
töredezni tudnak
a vén, nagy fák:
új hajtásokat is sarjaszthatnak
fönt, a legmagasabb ágakon.
Sólyomszemű
férfiak, nők serege kavarog Ázsiából
karddal,
kereszttel
és könyvvel Európa felé,
Európán túl
s nem áll meg, amíg az isten
lehelete
száll
az előttük futó szarvas
erdő-agancsain.

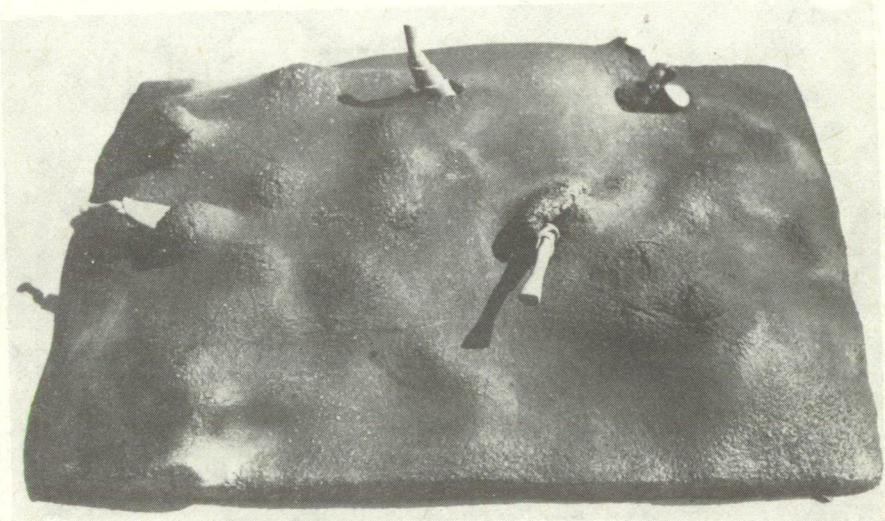

GERLE MARGIT: TÁJKÉP

SZŐCS GÉZA

Érkezünk hintón, hintón

(A lonc-honvágy, avagy a Mont Blanc-metró)

Hol az ükörke lonc él,
hol ma a lonc-bogyóktól
pirosló ágak olykor
egészen meghajolnak

elástam ott a földbe
valamit, ami nem más:
voltaképpen egy mondat

egy lassú, lassú tükör
melyben egy dolgos mester
egy jóslatot csiszolgat:

vagyis olyan volt éppen
mint a Mont Blanc-i metró
mely fölött téli éjjelen
olykor még, tudjuk ezt, kigyúl
Mont Blanc örök hava, ha túl
A fölkelő nap megjelen —

ha volna ilyen metró!
áramlás, fű alatti
moraj vagy láz vagy sárga árnyék,
felhők fölötti földalatti.

Elástad hát a mondatot
s kinő a lonc a földből!
Érkezünk mi is hintón, hintán.
Átöltözünk loncba,
úgy éldegélünk ott azontúl,
piros bogyóba vonva:

fel-felpiroslunk, fölparázslunk
ha hűvös járja át a házunk;
loncból lesz tűzhelyünk, cipőnk is
és ingatag öröklakásunk.

Fölénk boruló mondatok,
lonc-fejfák, hajladozzatok!

Hieroglifák

Teleírsz majd rejtélyes szavakkal engem.

Értsék meg ne is értsék:
ragyognának majd rajtam
mint jég alatt a pisztráng
vagy a száj szögletéből
alászivárgó vércsík
vagy mikor elmerülnek
melledben, tündökölve
a cinkék és a vércsék —

lássák, meg ne is lássák.
Értsék.
Meg ne is értsék.

Szemében ott az életed

Úgy, ahogy elősejlik,
átszúr a virág bőrén
de meg nem foghatóan
egy rejtett, könnyű csontváz
s ahogy lüktet a szirmok
alatti tófenéken
lüktet az oldott gyöngyház
meg ahogy éjféltájban
éjféltájban egy trillán
ahogyan átvilágít
átvilágít egy villám

Egy januári délelőttön

bizonytalanul szegődtem volna nyomodba; nem akartalak volna megszólítani, és tulajdonképpen követni sem: pusztán csak gyönyörködni öntudatlan eleganciádban.

Lépteimet egy kevéssé ismert titkosszolgálat ügynöke követte volna. Az ügynököt pedig egy másik szervezet nyomozója.

A nyomozót saját felesége figyelte volna távolabbról: féltékenységi rohamoktól gyötört, idegbeteg asszony, olyan, akire állandóan egy ápolónak kell fölvigyáznia.

Ez után az ápoló után loholt volna egy cigánykölyök: rágógumit kunyerálva tőle.

Nehézkes léptekkel indult volna a kölyök után az anyja, hogy istenesen elfenekelje, valami korábbi csiszlikségért.

A cigányasszony valójában kém lett volna; összekötője, egy magasrangú diplomata, épp fölbukkant volna a sarkon, hogy — úgymond — jósoltasson a tenyeréből. Közömbös arccal indult volna abba az irányba, amerre az asszony.

A diplomatát testőrök és kémelhárítók követték volna.

Az egyik kémelhárító véletlenül tilosban hagyta volna parkolni a kocsiját, mikor a diplomata nyomába eredt.

Egy mit sem sejtő közlekedési rendőr indult volna a kémelhárító után, hogy elcsípje és megbírságolja.

A milicista szeretője ekkor bukkant föl a sarkon — ekkor bukkant volna föl — könnyű léptekkel szaladva kedvese után, aki a kémelhárítót követte, az pedig a diplomatát, amaz a cigányasszonyt; a cigányasszony a kölykét, a kölyök az ápolót, az ápoló a beteg feleséget, a feleség a detektívet, a detektív az ügynököt, az ügynök engem, én pedig — tudod — téged.

A milicista kedvesét iskolából ellógott suhancok követték volna, őértük viszont az osztályfőnök szalasztotta volna el két társukat; és így tovább, ez mind így ment volna tovább.

Egy szó mint száz: ezen a délelőttön érthetetlen zsongás, titokzatos mozgolódás támadt volna az utcákon, s az egész megbolydult város a te öntudatlan lépteidet követte volna öntudatlanul.

A költő a virágzást látja

Igen a növényevő tényező
öröm szemeket fényező
sötét virág mi betonból sarjad
lebegsz föld fölötted és ég alattad
éghetetlenség épülete
állandóságod szédületes
hiány ami kiált nem is hallod
csak lépsz baljobb baljobb
füledben meztelen csigák
az orgiák szemedben semmi-bogár
vándorol fekete föld-koponyán
kikönyököl a törés ablakán
a szike nem tudni alszik-e
lombot növeszt kedvese más
kedvese a hajnalt szereti
átgázol ruhája csurom idő
mutató nem mutat keresi
kegyelmet kap az osztag lő
porfüst kavarog
a szeme zavaros
visszafekszik a felkelés után
nyomogatja a versgép gombjait
naponta háromszor éhezés után
kevés vízben sok molekulát
arcában mások arcát meleget
didereg a néma dob tovább pereg
tűpárnák trónján ülsz lét kába bábja
hiába hasad értelem uránja
tudásod alabástrom vízmolekulája
kukában büdösödő tüdő
rúzsozza magát a múltidő
ezért nem lehet jövő aki elmegy

Prométheusz gyufáért trafikba

Mire ideér

Mire ideér
kő kőnek haragosa lesz
és csont a csonttal háborúzik

Mire ideér
kővel bezúzott ablakok
s az idő üveg-szilánkjai

Mire ideér
a leveleken már a sárga
s a titkos palettákon is
a romlás színei kikeverve

Mire ideér
asztalok márvány-hidege
utolsó földi vízsugarak
s a csontjaink közt a kés
ahogy bejárja birodalmát

OLÁH ZOLTÁN

A képzelet horizontja

Mi, ugye, mindig itt maradunk,
szemünket nem igézi szét repülőgép,
mert holdba takaródznak a nappalok,
s a szél nem üti halántékon
az éjszakák fényét,
s nem ropogtat záport markában az ősz,
s a tavasz ibolya-ingű dombjai
nem öltöznek harckocsi-zöldbe,
rakéta-fehérbe.

Hidd: csak mi vagyunk hazánk
örökös albérlői, s csak hópelyhek
bombázzák ezt a földet,
s csak a mi házunk nyit
sötét álmokat a csöndből!
Hidd: nem igaz, hogy csak itt fordítja ki
zsebét koszos kocsmaasztalokra
minden forradalom, s korsók
füléig szelídül csak a szó,
mert nem igaz, hogy fagy metszi
a télből fölébredt fákat,
hisz láthatod: fénnyel hinti,
s fújja a szél. Fújja a szél,

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszékek
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2—6.

s most minden ág a másikra mókusol.
S nem igaz, hogy varjú-korommal
rajzol a felhő minden házat,
hisz kökényt nyitnak az ablakok,
s apró gyöngyöt igazít mellén az ég.

Hidd, kedvesem: hazug lármát mosnak
itt a hajnalok tiszta,
patak-ízű csendre, s fehér fénytől
dagadó Napot görget Dél felé az ég,
s nem éri utól Észak fagy-hegyű nyila.
Hidd, ha fölhasad a lég kék orkánja,
nem fordítja ki ingét
feketére a szél,
s hidd, hogy mindenki tudja:
A VERS A KÉPZELET HORIZONTJA,
mit összeköt az ész,
s az okos elme oldja,
hidd, kedvesem, hogy mindenki tudja,
mert együtt emlékezünk mi már
jövőből a múltra,
míg az évek hajunkra lassan
havat karácsonylanak,
s hidd, kedvesem: zsebünkből
kel föl majd a Nap,
hisz megígértük,
mi mindig itt maradunk,
szemünket nem igézi szét repülőgép,
mert holdba takaródznak a nappalok,
s a szél nem üti halántékon
az éjszakák fényét,
s nem ropogtat záport markában az ősz,
s a tavasz ibolya-ingű dombjai
nem öltöznek harckocsi-zöldbe,
rakéta-fehérbe,
mert nem megyünk mi innen el
sohasem, kedvesem — hisz megígértük.

PETRŐCZI ÉVA

Levél a leprások telepéről

Bizony, kerüljetek is
engem, s társaimat,
hogy a miazmák

— szánalom, szeretet,
hűség, becsület,
s más egyebek, —
titeket, boldog ÉPEK,
túlontúl el ne lepjenek;
hisz ennyi népnek
nálunk hely se igen volna —
egyre kevesebb
effajta bélpokolra
számítanak manapság...

Mást mondok. A félelem
tőletek távol legyen.
Mi, var-borította bolondok
jól ügyelünk rátok.

Szüntelenül rázzuk a kolompot.

Helyzetdal

Tipródó patkány-derby:
mi itt ma a tét —
kinek készül ezúttal
a horda szétszaggatni

megszenvedett
hitét?

A gyertyaláng szól

A gyertyaláng szól:
(nincs hová rejtsék,
ágy és véka alá bár
tegyék a testét*)*
„A fényt elorozni,
bárkié légyen,
nem lehet úgysem.

Mind, ki világol:
takarhatatlan.
Bárha tagadják,
el is elrejtik —
ezer alakban,
hamu-alakban,
üszök-alakban,
szénné vált húsban

ittmarad mégis."

ZELEI MIKLÓS

K

1.

2.

égő kerítéseket írok
ott fut mögöttük
hátába homlokába belekap a tűz

3.

ez a piszkosszürke jéghegy
a másik álom
ott ül a tetején bikiniben nyakában koszorúval
mintha megnyert volna valamit

hagyj békén mondja

*

(ezek a piszkosszürke víziók
a siralomház vendégkönyvében

hagylak)

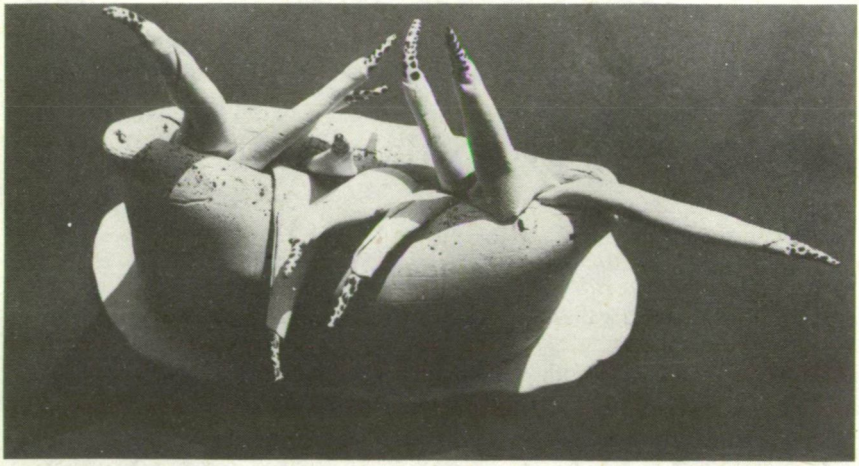

GERLE MARGIT: VÉDETT NÖVÉNY

SZOPORI NAGY LAJOS

A szabálytalan klasszikus

A 150 ÉVE SZÜLETETT ALEKSIS KIVIRŐL

Az orosz realista próza eredetét metaforikus tömörséggel megvilágító szójáték analógiájára Aleksis Kivi főművének jelentőségét is kifejezhetjük egyetlen mondatba sűrítve: A finn nyelvű irodalmat *A hét testvér* nemzette. Az 1869-ben elkészült és 1870-ben a Finn Irodalmi Társaság füzetsorozatában kiadott mű egy későn kibontakozott nemzeti irodalom útmegtalálásának olyan irodalomtörténeti dokumentuma, amelyet olvasmányként is változatlan érdeklődéssel veszünk kézbe.

Amikor Aleksis Stenwall — ez volt Kivi eredeti neve — az 1850-es években kapcsolatba került a fölpezsdült finn szellemi élettel, az irodalomban két név fémjelezte a megtett utat: a Kalevala-összeállító Lönnroté, s a svédül író nemzeti romantikus Runebergé. Most kezdett mind nagyobb hangsúlyt kapni a finnérzelműség mellett a finn-*nyelvűség* követelménye, mostanra vált tudatos törekvéssé — többek közt a meginduló folyóiratok jóvoltából — a finn nyelvű nemzeti irodalom kialakítása. A tudatosság eleinte azt eredményezte, hogy elsősorban írói vénával is rendelkező *tudósok* igyekeztek kiművelni a finn irodalmi nyelvet, s birtokba venni finn nyelven is az európai költői műformákat. Ilyen volt például a nyelvész August Ahlqvist, aki Oksanen néven írt verseket, többek közt az első finn nyelvű szonettet; ilyen a Suonio néven publikáló Julius Krohn.

Kivi föllépése a művészi tehetség, az alkotó zseni megjelenése volt tudós literátorok irodalomszervező, műfajadaptáló és nyelvalakító tevékenysége közepette. A mi irodalmunkból azt a szituációt idézi föl leginkább, amikor a Bessenyeiék, Révaiék alakítgatta irodalmi keretek között egyszerre csak megjelent Csokonai. Még abban is rokona egymásnak a két alkotó, hogy rövid és nehéz élet méretett ki nekik. Kivi harmincnyolc évet élt, alkotói korszaka pedig még ehhez képest is kurta: egy szűk évtized. Ez azonban elegendő volt neki tíz színmű (ebből öt egyfelvonásos), egy regény, egy kötetnyi vers és néhány novella megírásához, sőt még pár drámatöredéket is találtak hagyatékában.

A Nurmijärvihez (Dél-Finnország) tartozó Palojoki falucska szabómesterének fia azért kezdte későn a pályáját, mert iskoláztatása — társadalmi helyzetéből és a kor finn művelődési intézményrendszerének állapotából következően — nehézkesen indult. Az apjától, vándortanítóktól és iskolamesterektől kapott alapképzés után csak 13 évesen lett elsős gimnazista, s 23 éves korában tett érettségit. Közben osztályt is ismételt, a felső osztályok anyagából pedig magántanulóként készült föl. Helsinki diákéveinek azonban a sokféle nehézség mellett (a svéd nyelvű tanulás kezdeti kínjai, a szegénység szorítása, a „túlkorosság" hátrányai, a szellemi önállóság ébredezésével is összefüggő iskolai kellemetlenségek) szerencsés momentumai is voltak. A gimnázium igazgatója, az esztétikaprofesszor és költő Cygnaeus már ekkor fölfigyelt rá, s itt alakult ki az az élénk szellemű városi-polgári ifjakból álló baráti köre, amely nemegyszer anyagilag is támogatta.

Az egyetemnek 1859-ig volt beiratkozott hallgatója, záróvizsgáit azonban sohasem tette le. Hallgathatta viszont a filozófus-politikus Johan Vilhelm Snellmant s Fredrik Cygnaeus esztétikai és világirodalmi, valamint Lönnrot Kalevala-előadásait. Az előbbi kettő irodalmi kísérleteit is figyelemmel kísérte, s voltaképpen ők indították el a pályán, és nekik van szerepük abban is, hogy a kezdetben svédül írogató fiatalember hamarosan átváltott anyanyelvére.

Az egyszerre derűs és keserves diákéveket meglehetősen hullámzó s egyre zaklatottabbá, majd nyomasztóbbá váló évtized követi. Ennek okait kereshetjük természetesen Kivi öröklött

hajlamaiban, érzékeny alkatában is, de ugyanígy keresnünk kell a kor meg nem értésében — pontosabban szólva a lángész és kora szinte szükségszerű összeütközésében. Kivi két lényeges ponton került szembe kora irodalmi gyakorlatával és eszményeivel: egyrészt művészi világa volt egészen más, mint a tudós költőesztéták által kijelölt ízlésirány; másrészt pedig kizárólag az irodalomnak és az irodalomból kívánt élni egy olyan fejlődési stádiumban, amikor ennek föltételei Finnországban még nem voltak biztosítva. Hogy mégsem jutott koldusbotra, az elsősorban Charlotta Lönnqvist asszonynak köszönhető, akit mindmáig sok találgatásra okot adó gondoskodó viszony fűzött a nála 19 évvel fiatalabb íróhoz. Ő adott neki ugyanis otthont 1863 és 1870 között a Siuntióban levő Fanjunkars udvarházban, ahol a kastély és a falu ünnepélyrendezőjeként, ünnepi háztartásvezetőjeként élt.

Kivi művészetének sajátosságait és újszerűségét leginkább a gyökerek, irodalmi és valóságélményei felől közelíthetjük meg. Mintha megérezte volna, hogy egy irodalom nyitányának pillanata jött el, a legnagyobb, az alapozó forrásokhoz nyúlt vissza. Nem volt könyvfaló olvasó, legtöbbet és leggyakrabban azonban a világirodalom nagy teremtőit forgatta: Homéroszt, Dantét, Shakespeare-t, Cervantest — és persze a Kalevalát. Valóságélményei viszont — mindenekelőtt a nyers és földközeli nurmijärvi paraszti világ — *előre* mutattak abban az értelemben, hogy az Európa-szerte most felvirágzó realizmus irányába is kereste az utat.

Némely kutatók mégis inkább afelé hajlanak, hogy alapjában véve romantikus alkat volt. Ők elsősorban drámáira, s közülük is kiváltképp a tragédiákra alapozzák ezt az álláspontjukat. Kétségkívül megtalálható ezekben a shakespeare-i méretűre növesztett szenvedélyhullámzások mellett a Rinaldo Rinaldini-történetek és a Schiller *Haramiák*ja hatását is tükröző rablóromantika, a szélsőséges jellemek s a váratlan fordulatok, a jellegzetesen romantikus témák és szituációk sora *(Kullervo, A szökevények, Canzio, Éjjel és nappal, Leo és Liina).* Ám a másik tábornak is igaza van abban, hogy e művekben is megfigyelhető a pszichológiai realizmusra törekvés *(Kullervo)* vagy a realisztikus környezet- és életformarajz *(Éjjel és nappal, A szökevények),* illetve, hogy kettő közülük valójában világnézeti dráma (a *Canzio* és a bibliai tárgyú *Lea*). Leggyümölcsözőbbnek mégis egy harmadik, bizonyos értelemben szintézisteremtő megközelítés látszik. Ez abból indul ki, hogy a vizsgálódás hangsúlyát nem e nagyrészt csak az irodalomtörténeti kutatások számára érdekes drámákra kell tenni. Már csak azért sem, mert némelyikkel a hivatalos kritika hatására elbizonytalanodott Kivi „a Finn Irodalmi Társaság versmértékszabászainak elvárásait igyekezett betölteni" — amint az összegező *Finn irodalomtörténet* írja —, vagyis „a lángelme eltért legsajátabb normájától". Művészi besorolásához és értékeléséhez legjelentősebb művei adják meg a kulcsot. Ezekből világosan kiderül, hogy nem elég a romantika és a realizmus jegyei után kutatgatnunk, hanem abból kell kiindulnunk, hogy „Kivi jellegzetes ambivalenciája a filozófiai értelemben vett idealizmus és naturalizmus között feszül".

Ez a lázas sietséggel sokat alkotó fiatalember végül három művével — egy vígjátékkal, egy regénnyel és egy kötetnyi verssel — vonult be a világirodalom halhatatlanjai közé, s ezek által él mind a mai napig a köztudatban is. A három mű három műfajt képvisel, s ez a sokoldalúság is jól mutatja Kivi irodalomalapozó szerepét. Vígjátéka, a *Nummisuutarit* (A pusztai vargáék), amely egy falusi legény sikertelen leánykérése nyomán kialakuló bonyodalom köré szerveződik, az a műve, amelyet már kora is el- és befogadott: erre kapta egyetlen irodalmi díját. Verseit viszont mintegy fél évszázadon át nem tartották jelentősnek, *A hét testvér* igazi elismerése pedig közel negyedszázadot váratott magára.

Tematikai, szemléletbeli és formai különbségeik ellenére fontos közös vonások kapcsolják össze e három remeklést. Mindenekelőtt a „talajfogás" azonos bennük: a szűkebb szülőföld élményköre, természeti világa, embertípusai és a belőlük táplálkozó eszmények nyújtanak biztos fogódzót az írónak. Közös bennük a napfényes, életigenlő — nehéz személyes sorsának ellentmondó — derű is. Ez a versek többségében (az úgynevezett epikus idillekben) a fölragyogtatott tiszta-szép ábrándokból sugárzik; *A hét testvér*ben hol finomabb, hol nyersebb humorként patakzik elő a dialógusokból; *A pusztai vargáék*ban pedig a komikus helyze-

tekből, jellemekből és beszédfordulatokból árad szinte szünet nélkül. Az utóbbi két mű ezeken kívül rokon az érlelődés és kimunkálás viszonylag hosszú időtartamát tekintve is. A vígjátéknak már 1857-ben készült egy svéd nyelvű vázlata, majd egy évvel később finn nyelvű — végső formáját azonban csak 1864-ben nyerte el; *A hét testvér*en pedig tíz éven át dolgozott az író. A versek meg a regény viszont abban rokonai még egymásnak, hogy szembetűnően „szabálytalanok". Az epikus idillekben és románcokban az a sajátos, hogy rokokó kecsességű és bájú jeleneteiket realisztikus tájképek keretezik, s mindeme gondolat- és képanyag többé-kevésbé kötött ritmusú, de túlnyomórészt rímtelenül kopár sorokban s a reformációs zsoltárfordítások szócsonkításait is „utánzó" nyelvi ruhában jelenik meg. *A hét testvér* már nemcsak a kor, de szinte a regényírás mindenkori poétikai-műfaji törvényei szerint is szabálytalan. E szabálytalansága valójában szintetizáló jellegéből ered. Műfaji szempontból ugyanis olyan epikus alkotás, amely lényegében drámai formájú dialógusokra épül, s ezeket hosszabb-rövidebb elbeszélő vagy leíró szövegrészek kapcsolják össze, illetve vers-, monda- és mesebetétek dúsítják. Struktúrája Rafael Koskimies szerint a homéroszi eposzok jelenettömbökből felépülő, ismétlésekkel élő, szimmetriakedvelő szerkezetét idézi, cselekményvezetése pedig a reneszánsz és a cervantesi regénytípussal rokonítja. A kollektív főhős (hét testvér) középpontba állítása olyan újabb sajátossága a regénynek, amelyet az irodalomtörténet nem tud pontos előzményekhez kötni. Az azonban kétségtelen tény, hogy e fiúk megformálásában Kivi a realizmus gyakorlatából ismerős típusalkotó módszerrel él. Ugyancsak realista kortársaihoz hasonló érzékenységet árul el az időszerű szociális kérdések iránt is (a parasztbérlők helyzete, új földművelési módszerek, népoktatás stb.). De szintézis a mű az író saját korábbi megközelítésmódjait, eszközeit és témáit tekintve is. A rablóromantika például úgy kap teret a civilizáció elől menekülő testvérek erdei kalandjaiban, hogy a legvalóságosabb hazai környezetbe ültetődik át, s egyúttal lényeges strukturális és gondolati szerepet tölt be a műben. A verseiben egymást kiegészítő ábrándvilág és paraszti valóság találkozása itt részben a valóságos történések és az elmondott mesék összevillanásaiban, részben a leíró átkötésekben és a líraian megkomponált zárófejezetben valósul meg. A drámaíró Kivi dialógusokkal történő jellemábrázoló és típusalkotó ereje pedig megsokszorozódik azáltal, hogy — *A pusztai vargáék*hoz hasonlóan — ismét a gyermek- és ifjúkorából jól ismert világban mozog. A kortársi kritikát a meg nem értett műfaji „vegyességen" kívül éppen az ingerelte föl, hogy ezeknek a runebergi patriarchális parasztképből kilógó nyers-vad falusi típusoknak sem a magatartását, sem a nyelvhasználatát nem érezte szalonképesnek — amiképpen a versekben is főként a nyelviformai érdességek voltak idegenek tőle.

Kivit megviselte műveinek ez az értetlen hivatalos fogadtatása, s hamarosan megkezdődött lelki egyensúlyának fölbomlása. 1871 tavaszától közel egy éven át ideggyógyintézetben kezelték. Betegsége kiváltó okaiként ezeket jegyezte be kórlapjára kezelőorvosa: „vérszegénység? alkoholizmus? megsértett írói becsület". Kivi-életrajzában Veijo Meri külön is felhívja figyelmünket, hogy az utolsónak említett ok az egyetlen, amely után *nincsen kérdőjel.* Élete utolsó hónapjait egyik fivérének házában töltötte az író Tuusulában, itt is halt meg 1872 szilveszterének éjszakáján.

A századfordulótól kezdve nemcsak az irodalomtörténetben került a helyére Kivi, hanem az olvasók tudatában is. A finn szülők ekkortól fogva mesélik vagy olvassák *A hét testvér*t a gyermekeiknek valahogy olyanformán, ahogyan nekünk a Toldit mondták, olvasták a szüleink. Néhány színműve mindig is kedvelt darabja volt a finn színházaknak, verseire pedig különösen napjainkban figyelnek a szabadversre fölesküdött modern finn lírikusok — vagyis elevenebben él és mélyebben hat hazájában több mint száz évvel a halála után is, mint életében. Milyen jó lenne, ha születésének 150. évfordulóján mi sem csak *A hét testvér*t vehetnénk elő újraolvasásra, hanem végre — 120 évvel a megírása után — magyar színpadon is láthatnánk *A pusztai vargáék*at vagy a *Kihlaus* (Kézfogó) című egyfelvonásos vígjátékot. Nem ünnepi tiszteletkörként — hanem a magunk örömére és hasznára.

TÓTH BÉLA

Tiszajárás

57.

IBRÁNY III.

A tízemberes beszélgetés napjának esti szürkületében világosodik meg előttem, hogy egy ekkora falut, ha mégúgy előtanulmányoztam is könyvtárnyi irodalmát, együltőhelyben nem lehet bekanalazni.

Különben embereim közül hárman beszéltek egy-egy témába merülközve, hatan inkább csak kedvüket lelték a beszédfolyamban, ahogy gyerekkorban a százszor hallott meséknek tud örülni, a sorsok fordulásáért izgulni a hallgató.

Egy ember ül csak szótlan, nem bólint, nem igenel, nem veteti magát észre.

Amikor az esti sötét bekönyököl a könyvtárba, az parancs a hazamenésre. A százbajú tsz-elnököt még a sok dolog várja, mást a vetett ágy. A tanácselnökért jönnek, a nyugdíjas titkárt a kisonoka lesi.

— Holnap?

— Esetleg késő délután még egy kicsit, ha maradt kérdezni valója! — szabódik egyik.

A nyugdíjas gimnáziumigazgató, Hegedűs Dezső is vonakodik.

— Zehernyés vagyok, nehezen kelek, mozgok. De eljövök, ha hasznomat véli!

Ebben maradtunk. Székhelyem a könyvtár, reggeltől estig fogadom a kedves hagyományőrzőket, kinek, mikor adódik még rám valami kicsi időcskéje!

Mindenki elkezel, csak a néma ember marad velem.

— Én vagyok a szállásadója, ha elfogad ebben a minőségemben!

— Nagy örömmel. De ezért egy napját elüldögélte velünk?

— Nem csak ezért. Érdekelt a faluhistória, meg azután megbízatásom is akadt. Hegedűs Dezső öreg barátom arra kért, ha a szekta ügye fölmerül, hát lennék én az, akinek jussa van róla szólnom. Szektás család ivadéka volnék. De ennek van egy föltétele. A nevemet le nem írja!

Nem szégyellem a sorsomat, mert azt nem én szabtam ki. Újságírók faggattak néha, de valahogy nem jött meg rá az ápitusom, hogy kibeszéljem emlékeimet. Amikor Dezső koma, vagy két héttel ezelőtt szóvá tette a maga érkezését, éppen itthon időztem a szülői háznál. Utánajártunk, hogy kicsoda is maga. Én is a fényes szelekkel indultam, hasonló utakon botorkáltam. Nyugdíjas korú tanár vagyok immár, s egy kutatóállomáson a szakmám szerinti magnemesítésekkel foglalkozom, amíg ki nem esik kezemből a kémcső, a növényboncoló szike.

Húszbeli vagyok, negyedik gyerek a nyolctagú családban. Apám egyholdas örökségén ennyien nem tudtunk megélni. Ahogy cseperedtünk, mentünk munkába.

Kora tavaszokon csumát vertünk a gazdák búzaföldjein, aszatoltunk, nyaranként libát, disznót, tehenet őriztünk. A magamfajta megélésre szánt gyerek ott forgatta magát, ahol tudta. Hat-nyolc éves koromban elállítottak kiscselédnek, már az is nagy könnyebbség volt a csa-

ládnak, hogy nem pusztítottam otthon a kenyeret. Lábbelit, elhasznált drancokat is ránk aggattak a jobbérzésű kenyéradók.

A gyerek azt alig vette észre, hogy jaj, de nagyon szegények vagyunk, mert abba születtünk. Ibrányban százával éltek hasonló sorsú családok, benne természetesen a hasonló sorsú gyerekek. Ahogy az országban. Egy szegénységben éltünk, s ha a másikra néztünk, mint tükörben, magunkat láttuk. A szülék kölkeiket egy csapatban esetleg karácsony napján láthatták. Hiába volt apám dologra való, nem kellett a munkája. A gyerekeket hamarébb befogadták az uradalmak, a közép- és kisbirtokosok, mert azoknak negyedannyi bért fizettek, mint a fölnőttnek. Télvizek idején apámék a falu csatornázásának ínségmunkájára mehettek. Heti két napot dolgozhattak, kaptak érte két kenyeret. Azt a pokolbéli nyomort lefesteni nincs elég tehetségem. Születésem évében közel ötezer lakosa volt a falunak, hétezer holdon kellett volna megélniök. Nyolc birtokos kezén volt a termőterület nagyobb része, s a kis- és törpetulajdonosok mellett közel kilencszáz nincstelen proli élt, akik közül saját házat csak 180 ember mondhatott magáénak.

A földnek kellett volna eltartania a falu lakosságát. Gyár az egész megyében is, 12 működött. Négyszáz munkást alkalmaztak. Maradt a kivándorlás. De ahhoz is anyagi tehetségre lett volna szükség. Id. Váczy Mihály tízholdas gazda mivoltában járta az új világot. Elhajókázta az örökséget az utolsó morzsáig.

Telenként apámék, sok hasonszőrűvel összeültek a kemencepadkára beszélgetni. Mit tehetnek? Betörjenek a gazdagokhoz, álljanak ki az országutakra, raboljanak? Fölakasztják őket, s a család nem csak kenyér nélkül bömböl, de árván marad, mint a pusztai kútágas. Gyújtsák magukra a házat, s azzal vége minden kínlódásnak? Kihez forduljanak? Istenhez? De hát láthatja az is, ha van, s ott, ahol vélik, hogy ilyen életre embert nem szabad teremteni. De Istennel pörbe menni? Alázat és ima. De hát éhesek vagyunk!

A fölnőtt elcsitítja magát az éjszaka csöndjében. Fölsír a gyerek. Éhes vagyok! Egy falat ganca sincs a háznál. Jól szídd teli magad vízzel! De ez a katakolás fölveri a kisebb gyerekeket. Rínak éhükben. Vizet nekik.

Az imához áhítat kell. Inkább káromkodni tudnék nyomoromban. Kihez föllebbezhetünk? Ki hallgat meg minket, ki ad munkát, munkánk után megélést? Mehetünk az Úristenhez panaszra. Áhítat? Ahhoz nyugalom kell, a nyugalomhoz gyomorbéli békesség, a békességhez ennivaló, az ennivaló megszerzéséhez munkaalkalom. Munkaalkalom nincs. Válság gyötri a világot. De ezzel a tudattal nem lakunk jól. Herceg Odescalchi uradalma a bank kezében, a jármos ökrök szarván, a szekereken a bank leltári száma és tulajdon bélyegzője. Csak hónapos béreseket alkalmaz, elkerül minden készpénzzel fizetendő munkát. Nem tart napszámosokat, nem szelektorozza a magtári búzát, nem surjáztat télvizek idején, nem javíttatja az útjait. Bekebelezték!

A nagy nincstelenség összeterelte az egy bajban vergődőket. A Bibliában jártas öreg Berecz azt találta előidézni a könyvből, ahol írva vagyon, ember, segíts magadon, az Isten is úgy segít!

Az újdonság erejével hatott, bár hithű reformátusok, templomjáró istenfélő népek voltak a szülék és szegény társaik, éppen elég prédikációt, bibliamagyarázatot hallgattak életük során, de ezt a mondatot a könyv virágos mezejéből kiemelve, még addig nem tették vizsgálódásaik tárgyává: „Ember, segíts magadon!"

De hogyan?

Nincs az is tán beleírva? Benne volt, s így szólt Jézus parancsolata: Ne keresse ki-ki a maga hasznát, hanem keresse a másét! Azaz legyetek egymás segítségére, akkor viszitek valamire! Hogy kell ezt értelmezni a magunk helyzetére? A tevésvágy, a vélt kijárat meglelésének hite azonnal munkára buzdította az egy kupacban összebúvókat. Megigazították egymás háza tetejét, mert akinek igája nem volt a nád fuvarozására, volt egyebe. Egész utcák során reparáltak, csak úgy, a maguk kedvtelésére, mások üdvére. Hogy jó legyen, ami addig rossz volt.

Az evés lehetőségétől is messzi voltak, hát még a jóllakottságtól. Nem hozott ez a konyhára csak annyit, hogy egy hit tüzénél melegedtek.

Továbbra is harmados kukoricaföldek után jártak, tizenkettedén való aratáshoz utaztak el más megyék területeire, de Berecz bibliája révén nemcsak a falu neve, a szülők, a szülőföld kötötte már őket az otthoni tájhoz, hanem a magukon segíteni akaró nagy szándék. Összejöveteleik, föltűnő elmaradásaik a vasárnapi istentiszteletekről, egyforma egyszerű ruházatuk — általában sötét színeik miatt varjaknak csúfolták őket a népek — a hatóságok figyelmét is magukra terelték.

Elmaradtak a kocsmákból is, és a bibliából tanulva letették a pipát, le a részegítő italok minden fajtáját. Mert a régi emberek sem éltek ezekkel az ártalmas élvezetekkel! S hogy még a rávaló csábítást is elkerüljék, kertjeikből a szőlőt, gyümölcsfákat kiszedték, termésük élvezését eltiltották maguk között.

A református egyházból való kilépési szándékukat hivatalosan bejelentették a fórumoknak. A hatóság ezt olyan mérvű rebellis tartásnak vélelmezte, hogy 1928 márciusában a szekta 12 tanácsbelijét letartóztatta és az ország hat elmegyógyintézetébe — Angyalföld, Balassagyarmat, Eger, Gyöngyös, Nagykálló, Sátoraljaújhely — szállíttatta, hogy mindannyiójukat zár alatt tartandó tébolyultnak minősíttesse.

Az Est 1928-as számában már helyszíni riportban tudósítja az ország közvéleményét az ibrányi eseményekről, amelynek nyomán a Pesti Napló is fölvette a témát az államhatalom önkénye ellen. A megsértett ibrányiak kiküldték ezeket a lapokat a kivándorolt honfitársaknak, aminek a nyomán a Kanadai Magyar Munkás „Merénylet a lelkiismeret és vallásszabadság ellen" címen dörgedelmesen figyelmezteti a magyar kormányt, hogy hagyja abba a felekezeten kívüliek és a bibliaolvasók üldözését, ne vegye el a hitüket, ha kenyeret, kenyérkereseti lehetőséget nem ad helyette! „Ha a zaklatást nem hagyják abba, nagyobb botrányra tarthat számot a magyar kormány, mint a numerus clausus hirhedett törvénye, a faji és nemzetiségi megkülönböztető törvény bevezetése idején zajlott.

A tébolydába szállítottakat részben az orvosi jelentések alapján, amelyek egyértelműen normális eszű embereknek minősítették a befogottakat, másrészt a sajtóvisszhang hatására szabadon engedték. A szekta zaklatása is alábbhagyott, de a református egyházból való kilépésüket közjegyzői közbelépéshez kötötték, s ez a tény 600 pengőjébe került a hivatalosan el nem ismert gyülekezetnek.

Az ilyen fájdalmas események tanulságait a szekta is levonta, s a vezetők szabadulása után beadványt szerkesztett a VKM-hez, hogy a gyülekezetet Szeretet vallás néven ismerje el törvényesen, és engedélyezze létét. A beadványra választ írásban sohasem kaptak, de elment Berecz János személyesen immár a belügyminiszterhez, hogy miért is nem engedélyezik törvényesen a gyülekezet létét, s miért üldözik. Ott annyira fölvilágosították, hogy addig nincs engedély, amíg alapszabályuk nincs.

A 25 pontba foglalt Alapszabály 17 fontosabb törvénye:

1. Nincsenek szertartásaink.
2. Nincs szükségünk templomra.
3. A vezetők munkájukat ingyen végzik, semmi címen fizetést nem kapnak.
4. Ünnepnapokat nem ismerünk. Az ünneplés „kétszeres" kiadást jelent. Nem termelünk, másodszor pedig a táplálkozás is általában drágább a hétköznapokénál, ha azt is ünnepet jellemző anyagból és módon készítjük el.
5. Gyümölcsöt nem eszünk, zöldséget a főzésnél nem használunk. A zöldség is helyet foglal el a kertben, termesztése munkaigényes, s maga a zöldség nem kelti a jóllakottság érzését.
6. Orvost nem veszünk igénybe betegség esetén.
7. A halottainkat egyszerű festetlen koporsóban, minden díszes velejárót mellőzve temetjük el.
8. Dohányzás és mindenféle részegítő ital fogyasztása tilos.

9. Vezetők és hívek, de a hívek egymás között is egyenrangúak.

10. A gyülekezet ügyeinek intézésére elöljárót választunk, s a választásban minden tagnak egyenlő joga van.

11. Férfiak és nők egyenrangúak a házastárs megválasztásában. Házastársát mindenki az ő szabad akarata és szíve szerint választja meg.

12. Ünnepet ugyan nem ismerünk, de a törvény által előírt napokon azonban a munkától óvakodunk.

13. A tagoknak csak törvényes házasságban szabad együttélniük, csak polgári házasságot köthetnek.

14. A törvény által előírt „orvoslási" kötelezettségnek eleget teszünk.

15. Esküdni nem szabad, de „való dologra" fogadalmat tehetünk.

16. A gyülekezet tagjai fegyvert foghatnak, katonai szolgálatot teljesíthetnek, de fegyverrel embert ölni nem szabad.

17. Törvényellenes dologba beavatkozni tilos.

Az alapszabály további pontjai arról törvénykeznek, hogy elhullott állatot, vagy állati vért enni nem szabad, mivel azok az egészségre ártalmasak. S arról egy bekezdés, hogy feszület, szentkép előtt meghajolni, kalapot levenni tilos! Egy pont arról intézkedik, hogy a közösség által választott vezető köteles a szekta tagjai élete fölött vigyázni, hogy a törvényeket megtartsák.

Az 1928-as beadvány az államhatalom és az egyházak vezetőinek tetszését nem nyerhette el. Nem is kaptak rája sem tiltó, sem igenlő választ soha. Ehelyett a község vezetői kifigurázták, megalázták őket.

A szektás családoktól 30 gyerek volt iskolaköteles. Akármilyen dologidőszak elvonta a gyereket az iskolától, de a felekezeten kívüliek nem tartottak vissza bennünket. A református egyház a kilépés után nem engedte osztályaiba a szektás gyerekeket. Akkor Berecz Jánosék azzal a jogos követeléssel álltak elő, hogy létesítsen a község állami iskolát. Ne ítéljék analfabétizmusra kiskorú gyerekeinket! Az élet úgy is megteremti az írástudatlanságot, mert számtalan gyerek ruhátlanság, cipőtlenség miatt télvizek idején nem látogatta az iskolát. Úgy nőtt föl, mint az árokparti dudva.

Állami iskolát ugyan nem tudott a szekta kikövetelni, de a református iskolát piszre intették, hogy ne kérjen olyan magas tandíjat, amit nem képes a szegénység megfizetni. Bár a reformátusoknak is volt egy csipetnyi igazsága, a haragszomrádon túl, mert a szektások az egyházból kiszakadva nem fizették az egyházi adót, így az iskolafönntartáshoz sem járultak hozzá. Az ügy úgy zárult le, hogy engedni kell a gyerekeket abba az elemi iskolába a betűvetés tudományához, amelyikhez vonzalmat éreznek.

A vallásosoknak is szigorúak voltak a leírt szektatörvények. Kihívásnak minősítették Isten, hatalom, közízlés ellen. Ha valaki szegénységi segélyt kért a jegyzőtől, az gúnyosan a spiritisztákhoz utalta az illetőt. Ugyanis e századfordulón élt egy Bandár Miklós nevű, áldott emlékezetű református kántortanító a faluban. Korának fölvilágosult embere volt, ő hozta létre a művelődési kört, ami Nyíregyházán létezett. Könyvtárat alapított, a Kossuth-kultuszt ébren tartotta, jelképes emléksírt csináltatott, azon soha a virág el nem hervadott. De ezek nem csak külsőségekben nyilatkoztak meg, hanem téli estéken, előadásokon nagy buzgalommal fölolvasott, színjátszó társulatával sikerélményeket palántált az értelmesebb parasztemberekbe. Az udvariasság, a magahordás, a megélés minden csínja-bínja elővetítődött Bandár foglalkozásaiban.

Olvasott ember létére rátalált a lélekidézés irodalmára, maga is kipróbálta, parasztembereket is bevont az asztaltáncoltatásokba, amitől az ott megfordultakat spiritisztáknak nevezték. A szektások közül voltak néhányan, akik fiatal korukban Bandár szeánszain megjelentek, így nem ok nélkül vágdosták hozzájuk a spiritiszta jelzőt. Szellemidézést nem űztek ugyan, de vállalták a spiritisztaságot, mert úgy fordították a maguk nyelvére, hogy: a spiritusz tiszta, azaz, hogy tiszta lélek. S erre sokat adtak. Kenyér még nincs, de a tiszta szándékú, kezű

emberek arra szövetkeztek, hogy böcsület útján, maguk segítsenek magukon, ha a hatalom nem ád lehetőséget a megélésre! A komorságig komoly emberek voltak.

A Biblia szövegéből indult a beszédjük, de ezért ők a földön keresték a boldogulás lehetőségeit. Olvasták: mi végre teremtett minket az Isten? Nem elsősorban úgy folytatták, hogy az ő nagyobb dicsőségére. Küldetéstudatukat Dózsa mezítlábasaitól kezdve a Rákóczi-, a Kossuth-szabadságharcban való, igaz ügyekért fegyvert fogó ősökön keresztül eredeztették a maguk koráig, s oda szavaztak, hogy úgy leszünk Isten nagyobb dicsőségére, ha magunkat, gyerekeinket tisztességes megéléshez, embermódra való élethez vezetjük.

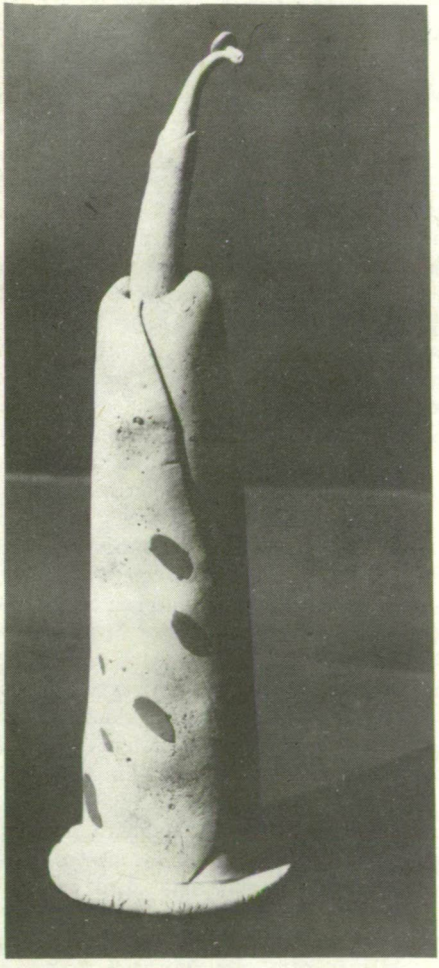

GERLE MARGIT: VÉDETT NÖVÉNY

KANYÓ FERENC

Szeged felszabadítása

Volt-e „szegedi csata"? Avagy a város különösebb erőfeszítések nélkül került a felszabadító szovjet csapatok kezébe? Az is lehetséges, hogy a várost átadták a szovjet csapatoknak? Számos talány van, amelyre a történésznek kell választ adni. Tanulmányunkban történelmi hitelességgel azt igyekszünk nyomon követni, hogy a város katonai felszabadítása hogyan alakult, milyen katonai erők összecsapásaként következett be Szeged felszabadítása.

1944 október elején itt volt a szovjet—német frontvonal legnyugatibb éke, amely mélyen beágyazódott a Balkán és Közép-Európa határvonalán és a Német Birodalmat már közvetlenül veszélyeztette, hiszen Bécstől való távolsága alig 500 kilométer. Ekkor a front Kelet-Poroszországtól kezdődött, ahol véres harcok dúltak. A Visztula vonalán hadműveleti szünet volt, felkészülés a berlini csatára. A Keleti-Kárpátok vonalától Erdélyen, Kelet-Tiszántúlon, Szegeden át Belgrádig a szovjet hadsereg nagy hadműveleti támadása ekkor bontakozott ki. Szeged kulcsfontosságú elhelyezkedése ebben a vonalban nyilvánvaló.

Románia 1944. augusztus 23-i kiugrása után alig három héttel a szovjet csapatok bravúros felvonulással már az országhatáron állottak. Az ország keleti részét szeptember 12-től az angol—amerikai bombázókötelékek már nem támadták, de ugyanezen a napon Tiszántúlt és Szegedet is hadműveleti területté nyilvánította a kormány. Ennek megfelelően szigorú katonai rendszabályokat vezettek be, és Szeged az egyik legfontosabb felvonulási és utánpótlási területté vált. A szovjet hadsereg október 6-án kezdte meg Magyarország felszabadítására irányuló nagy hadászati hadműveletét, amely öt nap múlva már Szeged felszabadulását eredményezte.

Növelte ennek jelentőségét, hogy Budapesthez viszonylag közel fekszik, az ország második legnagyobb városa és jelentős közigazgatási központ volt. Az ellenforradalmi rendszerben ideológiai vetületek kapcsolódtak hozzá a „szegedi gondolat" révén. Horthy fegyverszüneti kérelmével is összefüggött a városért folyó harc, mert a Moszkvában tárgyaló, Faragho Gábor vezette küldöttség csak október 11-én írta alá az ideiglenes fegyverszünetet. Így a még mindig ingadozó, késlekedő Horthyra nyomást kellett gyakorolni és kész helyzet elé állítani. Ezért is fontos volt a város mielőbbi elfoglalása és a szovjet támadási tervekben *hadműveleti célként* jelölték ezt meg, amelyet október 10-ig el kellett érni.

A város felszabadításáért folyó harcot nem azonosan ítéli meg a helytörténetírás és az eredeti dokumentumokra támaszkodó szovjet katonai szakirodalom, illetve az erre építő magyar országos hadtörténeti irodalom. A helytörténeti írók az előzményeket és a közvetlen harci cselekményeket szétválasztják, de helyesen a folyamatosság megszakítása nélkül. A városért folyó harcot így október 9—10-re teszik, amely nyilván csak szűkebb értelemben jelentette a „szegedi csatát", és bizonyos értelmezésbeli különbséget, hangsúlyeltolódást okoz. Az ország egész felszabadulásával foglalkozó szovjet és magyar feldolgozások a szovjet hadműveleti terveket figyelembe véve tág fogalomként kezelik, és a legalább 20—30 km-es körzetben folyó harci cselekményt a városért folyó harcként értelmezik. Ez a hadműveleti tervekben így is sze-

repelt, ezért a Szegedtől északra és délre létrehozott hídfőket is a város bekerítésére irányuló átkaroló hadmozdulatnak tekintik. Így a városért folyó harc kezdetét mi is 1944. október 6-ra tehetjük, amellyel elindult az átkaroló hadmozdulatok előkészítése, a Tisza irányába indított támadás súlypontjainak kialakítása.

A FELSZABADÍTÓ HARCOK ELŐZMÉNYEI

Minaszjan és Zaharov szovjet katonai szerzők tanulmányaikban fontos tényezőként említik meg, hogy a szovjet csapatok gyors előrenyomulása miatt a magyar csapatok nem tudtak összefüggő és műszakilag előkészített védelmet kiépíteni a déli országhatár vonalában. Csak tábori típusú védelmet építettek, amely mélységében nem tagolt lövészárok-rendszerhez kapcsolódott. Ennek áttörése a Vörös Hadseregnek nem is okozott nehézséget.

A magyar és német hadműveleti tervekben fontos szerepet játszott a Tisza vonalának védelme és megtartása, hogy egy esetleges visszavonulás után innen mehessenek át támadásba, ezért terveiknek fontos része volt, hogy megakadályozzák a szovjet csapatok átkelését a Tiszán. Így Szeged védelmének kiépítésében a Tisza és Maros töltésvonalát, az újszegedi Kamaratöltést — mint természetes akadályt — figyelembe vették. Miután kevés idő állott rendelkezésre, a védelem támpontok és ellenállási csomópontok rendszeréből állt, amelyet útkereszteződésekben és a városban is létesítettek. A legfontosabb támpontokat nagyszámú tűzfegyverrel és főképpen páncéltörő eszközökkel látták el. Ez nem volt összefüggő, műszakilag kiépített és megerősített védelmi vonal, megépítését mégis csak a lakosság drasztikus mozgósításával tudták elérni.

Szeged védelmi vonala az algyői hídtól a magyar—jugoszláv határig, a lúdvári szivattyútelepig terjedt.

A Tisza jobb oldalának védelme mellett az előzetes tervek Újszeged teljes megvédését célozták, mert ez a város megtartásának előfeltétele is volt. Erre mutat, hogy az északi és déli védelmi vonal folytatását Újszegeden találjuk meg, ahol a Maros belső védőgátja, az ehhez csatlakozó Kamaratöltés és Újszeged déli részén Újszentivánnal egyvonalban a Tisza-töltéshez kapcsolódó Kamaragát kiváló védelmi vonalat jelentett.

A Maros-torkolat és Kamaratöltés között két jelentősen megerősített védelmi vonal épült, ágyúállásokkal, géppuskafészkekkel, és több száz méteren húzódó lövészárok-rendszerrel. Legjobban megerősített rész volt a Maros és Újszőreg között húzódó Kamaratöltés, amelynek rézsüjében 7 nehézágyút helyeztek el, ugyanúgy géppuskafészkekkel és lövészárok-rendszerrel. Ezt a védelmi vonalat a 17. sz. gátőrház ellenállási támponttá építése, majd az Újszőreg vasútállomás melletti és az újszegedi vámház ellenállási támpontok zártak le. Újszeged déli védelmét a Kamaragát és tankcsapdává való építése jelentette 2—3 boforcállással. Ezt a védelmi vonalat a vedresházi gátőrház ellenállási támpont zárta le. Ettől délre jelentősebb védelmet nem telepítettek, mert az Újszentiván—Ószentiván (Tiszasziget) és a Tisza közötti mély fekvésű és csatornákkal átszabdalt területek a gépesített egységek mozgását lehetetlenné tették és támadástól nem tartottak.

Szeged belső védelmi támpontjai kevésbé ismertek. Elsősorban a tiszai védőtámfalat használták fel a védekezésnél, a klinikák előtt és a Stefániában, majd a város különböző pontjain ágyúütegeket állítottak fel. A Felső-Tisza-parton két jelentősebb pontról tudunk: a Maros-torkolattal szemben a mai Kőrösi halászcsárdák környékén és a fatelep (SZEOL AK stadion) tájékán. Erős védelmi pontot építettek ki a felrobbantott vasúti hídtól délre a Boszorkánysziget töltésén, ahol 550 méter hosszúságban lövészárkok és tüzérségi lőállások épültek, legnagyobbrészt a töltéskoronán és padkán. A legjelentősebb ellenállási támpont a város nyugati részében a Lemezgyár és a Dorozsmai úti köztisztasági telepen, valamint környékén épült ki — részben már a harcok idején, de ezen a területen már május óta légvédelmi állások, erős katonai körletek voltak.

A magyar katonai védelmi előkészületek kiterjedtek a város egész területére. Épületeket, raktárakat vettek igénybe szeptember 21-e után, így a vasúti pályaudvarok raktárhelyiségeit is. A honvédelmi miniszter szeptember 9-én kelt 5848/M. 12.—1944. sz. rendelete alapján a magyar hadsereg a Szegeden levő polgári egészségügyi intézetek férőhelyeinek 50 százalékát igénybe vette, így a két szegedi kórház és az összes klinika 50 százalékát lekötötte még szeptember 14-én. Ezen kívül az iparostanonc iskolában az 535. számú szegedi hadikórház működött, és a Mérey utcai leány-középiskolát is honvédkórházzá alakították át még a nyár elején. Az országos mozgósítási kormánybiztos utasítására augusztus végén a Szeged városi kórház felszereléséből Balástyán a kultúrházban szükségkórházat is felállítottak, arra számítva, hogy a tiszai fronton elhúzódó harcok lesznek, ha itt a szovjet hadsereget sikerül feltartóztatni.

A város tulajdonában levő kompokat is igénybe vették. A kifogástalan minőségű és állapotú 23 × 7 méterest a német katonaság, a tartalék kompot (12 × 6 méterest) a magyar katonaság foglalta le a tiszai védvonal építéséhez. Hasonlóképpen lefoglalták a magántulajdonban levő nagy számú kisebb-nagyobb csónakokat is.

A vázolt védelmi rendszert a Moszkvában megjelenő Igaz Szó így jellemezte: „Szeged nem a tiszai magyarság gócpontja, hanem a németek tiszai védőállása. Nem Magyarországot, hanem Németországot védi a honvéd a Tisza-hídnál! Szeged és Makó a németeknek csak annyiban fontos, amennyiben ott igyekeznek feltartóztatni a Bécs, Prága, München ellen vonuló szövetséges haderőket! ...Szeged is Marosvásárhely sorsára fog jutni, ...ahol a németek a fontosabb középületeket felrobbantották... és mindazt, amely hasznára lett volna az ellenségnek!" Ez a rendszer azonban csak az ellenállási törekvést jelezte, mert a Vörös Hadsereg nagy erejű és más irányból jövő támadása miatt nem is tudták hasznát venni.

A SZEMBEN ÁLLÓ ERŐK TERVEI, A SZOVJET CSAPATOK TÁMADÁSÁNAK KIBONTAKOZÁSA

A támadási hadműveleti tervet elemző szovjet és magyar tanulmányok egyaránt úgy értékelik, hogy ebben *Szeged felszabadítása hadműveleti cél volt.* Malinovszkij marsall, a 2. Ukrán Front parancsnoka, döntésében „pontosan megjelölte azokat a legfontosabb hadműveleti objektumokat, amelyeket a szovjet csapatoknak el kellett foglalniuk: Kolozsvárt, Szatmárt, Nagyváradot és Szegedet. Továbbá mintegy 110 km-es sávban néhány harcászati hídfőállást is birtokba kellett venniük a Tiszán" — írja könyvében Zaharov. A front balszárny csapatai, a 46. hadsereg (parancsnoka I. T. Slemin altábornagy) és az 1. román hadsereg azt a feladatot kapták, hogy teljesen tisztítsák meg a Tisza bal partján fekvő jugoszláv területet, biztosítsák ezzel a front csapásmérő csoportosításának balszárnyát, és vegyenek birtokba *hídfőket Szegednél, Zentánál és Óbecsénél.* Ezzel fedezte a Debrecen irányába támadó csapásmérő csoportosítást, másrészt a 3. Ukrán Front 57. hadseregének belgrádi hadműveletét.

Ez a terv Szeged elfoglalásának fontosságára utal, nemcsak a további terveket illetően, habár ezt döntőnek tekinthetjük. Éppen a szovjet szerzők műveiből ismerjük, hogy a német hadműveleti tervek is számoltak Szegeddel és az itteni tiszai átkelési lehetőségekkel. Még a magyarországi felszabadító hadműveletek előtt a német hadvezetés kidolgozta a „Cigánybáró" nevű hadműveleti tervet, mely szerint a szovjet csapatokat az erdélyi hegyek mögé kellett volna visszaszorítani. E végett csapásmérő csoportosítást akartak létrehozni Szeged körzetében a 29. német, a 4. és a 7. magyar hadtestből, valamint a 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztályból. A szovjet csapatok átütő erejű és gyors támadása miatt a csoportosításhoz éppen csak hozzákezdhettek.

A 2. Ukrán Front főparancsnoksága október 6-án megindította támadását. A támadási terv az 53. hadseregnek (parancsnoka I. M. Managarov altábornagy) azt a feladatot szabta meg, hogy október 10-ére a tiszai terepszakaszon érje el a folyót, majd október 12-ére a

Kenderes—Szapárfalu—Tisza—Szeged vonalig jusson előre és Szolnoktól Szegedig foglaljon el hídfőállásokat a Tisza nyugati oldalán.

Az 53. hadsereg támadásának fő iránya a Tiszántúl középső része, a Maros és a Fehérkörös közötti terület volt. A szegedi hadműveletekben érdekelt egységek a hadsereg balszárnyán elhelyezkedő 57. hadtest 228. „voznyeszenszkij" lövészhadosztályhoz tartoztak. Maga a hadosztály 1944. szeptember 9-ig, a bulgáriai hadművelet befejezéséig a 3. Ukrán Front 37. hadseregében harcolt. A bulgáriai felkelés győzelmét követően a 37. hadsereg jelentős részéből csoportosítást hoztak létre, amely a háború végéig Bulgáriában maradt és a görög—török határokat zárta le. A hadsereg többi részét a szeptember 9—október 6-a közötti átcsoportosításkor a 2. és a 3. Ukrán Front hadseregei között osztották szét. A 228. lövészhadosztályt Bukarestben feltöltötték, motorizált és technikai egységekkel megerősítették. Gazdag harci tapasztalatokkal rendelkezett, többször volt tartalékban is, de inkább a legveszélyeztetettebb pontokon vetették be őket. Szeptember 18-án már az Arad körüli harcokban találjuk a hadosztályt, majd az 53. és 46. hadsereg között a találkozási pontot zárta le. Részt vett Makó és a korábbi Makói járás községeinek felszabadításában, így a magyarországi harcokról is tapasztalatokkal rendelkezett. Feladata az volt, hogy a Tisza—Maros betorkollásától északra hídfőket foglaljon el a Tisza nyugati partján és a 46. hadsereg egységei számára lehetővé tegye a város elfoglalását.

A 2. Ukrán Front parancsnoksága a front balszárnyát jelentő 46. hadsereg feladatát úgy határozta meg, hogy október 8-ig a Tisza—Maros torkolattól délre egészen a Tisza—Duna találkozásáig (Titelig), illetve Titeltől Belgrádig (a Duna vonaláig) jusson ki a folyóig, majd *október 10-ig foglalja el Szegedet* és építsen ki hídfőket Szegedtől délre jugoszláv területen, Zenta és Óbecse (illetve Ada—Mohol) térségében. Utána tartós védelemre kellett berendezkedni a Tisza és a Duna mentén.

Szeged irányába a 46. hadsereg jobbszárnya, a 37. gárdalövészhadtest támadott (parancsnoka F. Sz. Kolcsuk vezérőrnagy volt). A hadtest súlyos veszteségeket szenvedett a romániai — Kisinyov körüli —, illetve az azt megelőző dél-ukrajnai harcokban. Románia kapitulációja után kevés idő állott rendelkezésére, mert erőltetett menetben vonult a temesvári csoportosítási körletekhez a Giurgiu—Craiova—Karánsebes (Délnyugat-Erdély) vonalon. Karánsebestől nyugatra Vrsac (Versec) jugoszláviai város felszabadításában a hadtest 59. gárdalövészhadosztálya október 2-án részt vett, majd Temesvártól délnyugatra készült fel az október 6-i támadásra. A hadtest feltöltése — elsősorban a romániai hadifogolytáborból kiszabadult szovjet katonákból — még a bánáti hadműveletek, a tiszai felvonulás idején is tartott, és ez kétségtelenül késleltette a hadműveleti tervek megvalósítását.

A szovjet hadsereg felszabadító erőivel szemben álló magyar katonai erő számbelileg jelentős volt ugyan, de katonai értékét tekintve alatta maradt a Vörös Hadseregnek, gyenge és dezorganizált volt, harci értékét a megjelent művek sokoldalúan elemzik.

A helytörténeti, az országos és a szovjet szakirodalom egyezően állapítja meg, hogy Szeged tágabb értelemben vett védelmi sávjában elsősorban *magyar katonai alakulatok helyezkedtek el.* Mivel Románia és Bulgária is szembefordult a fasiszta Németországgal, szeptember közepén a szovjet csapatok már a magyar—román határon állottak, a magyar katonai készülődések Szegeden is meggyorsultak.

A 3. magyar hadsereget 1944 szeptemberében hozták létre az augusztus 5-én felállított tábori pótseregtestekből. A IV. debreceni tartalék hadtestparancsnokság szeptember 18-án vette fel a 3. hadsereg-parancsnokság megjelölését. A Lengyelországból hazahozatott II. tartalék hadtestparancsnokság a VIII. hadtestparancsnokság megjelölést vette fel a 3. hadseregen belül, de a hazarendelt egyetlen hadtestközvetlenje, az 1. lovas huszárhadosztály csak a tiszai védelmi harcok idejére ért haza. Addig a források a IV. hadtest — és 3. hadsereg-parancsnokság elnevezését felváltva használták. A parancsnoksághoz ekkor mindössze a 8., a 20., majd a 23. tábori póthadosztály és az 1. magyar páncélos hadosztály tartozott. (Később a IV. és VIII. hadtesthez való besorolások változtak és módosultak.)

Szeptember közepén a 46. szovjet hadsereggel szemben a Makótól délre húzódó bánáti

határ-, illetve arcvonalszakaszon a IV. tartalék hadtestből ekkor még csak a 8. tábori póthadosztály 21. gyalogezrede, majd a 23. tábori póthadosztály 51. gyalogezrede vonult fel, a többi fenti egység Makótól Gyuláig terjedő hosszú vonalon helyezkedett el. Furcsa módon a szorongatott helyzetben levő bánáti vonalra irányították a 3. hadsereghez ekkor még nem tartozó 5. tábori hadosztály 7. pótgyalogezredét is. Ezek feladata a Temesvár—Szeged hadműveleti irány lezárása, a szovjet csapatok további előnyomulásának megakadályozása volt. Egyúttal fedezniük kellett a „Cigánybáró" hadműveléthez szükséges német—magyar támadó csoportosítás létrehozását, egyáltalán a tartalék hadtest feltöltését.

Szeptember végén és október elején egymás után futottak be Szeged vasúti állomásra a katonai csapatszállító vonatok. Volt olyan nap, amikor 3-5 vonat is érkezett. Mivel a vasúti hidat már szeptember 3-án lebombázták, a csapatok Szegeden rakodtak ki és innen gyalogmenetben vagy teherautókkal vonultak Újszegeden át a bánáti csoportosítási pontokhoz. Minaszjan szovjet hadtörténész meg is jegyzi: „A debreceni hadműveletet megelőzően az ellenség csoportosítása a cluji (kolozsvári) irányban gyengült, ezzel szemben a debreceni és a szegedi irányban erősödött."

A jelentős katonai mozgás oka, hogy a 3. magyar hadsereg akkor a szerveződés stádiumában volt. Egyedül a vezetési törzse volt stabil (szeptember 18-tól parancsnoka Heszlényi József altábornagy volt), de jellemző a vezérkari főnökség kapkodó és egymásnak ellentmondó intézkedéseire, hogy utólag teljesen érthetetlen és értelmetlen átcsoportosításokat hajtottak végre. A szegedi V. hadtest 200 főből álló vezetési törzsét október 7-én a Kárpátokba irányították, és az 1. magyar hadseregbe sorolták be. Csongrád és Csanád megye területéről ezekben a napokban ugyancsak a Kárpátokba irányították a 7. hadosztály 5. gyalogezredét és a 17. tartalék gyalogezredet. A 8. tábori póthadosztály 12. és 21. pótgyalogezrede a szeptember 13—22. közötti „Aradi kalandban" vett részt és súlyos veszteségeket szenvedett. A zömmel Makótól keletre harcoló hadosztályt szeptember végén töltötték fel.

A II. tartalék hadtestparancsnokság hazarendelése Lengyelország területéről mindenképpen helyes volt, de a németek ellenállása miatt csak részben tudták megvalósítani. A vezérkari főnökség azt még elérte, hogy a Horthy által is kedvelt és elitnek tartott kecskeméti központú 1. lovas huszárhadosztályt leharcolva hazahozzák. Nem sikerült viszont hazaszállítani a részben szegedi központú 5. tartalék hadosztályt, amelyről viszonylag nagyon keveset tud a katonai szakirodalom. A tartalék hadosztály 1944. nyarán a II. tartalék hadtest kötelékében Varsótól délnyugatra tartózkodott. Ezekben az egységekben ugyancsak harcoltak szegediek. A hadosztály partizánvadász feladatot kapott, de a magyar katonák őszinte együttérzéssel figyelték a lengyel partizánok harcát. Az augusztus 1-én kirobbant varsói felkelés idején aktívan közreműködtek a felszabadító erők támogatásában is, fegyvert, lőszert adtak át részükre, hírekkel, útbaigazítással segítették őket. A honvédek közül többen csatlakoztak is a partizánokhoz.

Szeptember közepén a német Heeresgruppe Mitte (középső seregcsoport) nem járult hozzá a hadosztály kivonásához, holott a vezérkari főnökség ugyancsak a bánáti csoportosításához és a Tisza-vonal védelméhez akarta felhasználni Szeged körzetében, illetve az 5. tábori póthadosztály Dráva vonalán felvonult egységeit kellett volna leváltaniok, hogy azokat a Tisza vonalához átcsoportosíthassák. Az 5. tartalék hadosztályt október 15-e után a németek lefegyverezték, átmenetileg mint munkásalakulatot tervezték alkalmazni. Később sem jutott haza, a háború végéig német kötelékek közé sorolva, illetve német kötelékekben harcolt.

A szegedi központú 5. tábori póthadosztályt, mint 5/I. sz. seregtestet 1944. augusztus 17-én mozgósították tartalékos és póttartalékos állományból, amely csak október 6-án vált véglegesen élő seregtestté, amikor Kálmán Imre vezérőrnagy — aki 1944. július 7-től—október 6-ig a szegedi V. honvéd kerületi parancsnokság vezetője volt — szűkebb törzsével átvette a hadosztály irányítását. Addig a vezérkari főnökség tartalékként kezelte (közvetlenül a főparancsnokság alá tartozott), és csak október 16-án sorolták be a 3. magyar hadseregbe.

A hadosztály feladata az volt, hogy a déli Tisza-vonal védelmére Szegedtől Titelig vonul-

jon fel és a „Cigánybáró" hadműveletet, a IV. hadtest arad—temesvári előretörését Szenttamás—Csurog térségéből — a német 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztály második vonalaként — a Tiszán át támogassa. E célból a vezetési törzs október 6-án reggel a „szatymazi gyepűről" elvonult a Szegedtől délre levő Tisza-szakaszra.

Az átszervezés során és a front erősítése kapcsán Szeged védelmi vonalában is különböző katonai egységek fordultak meg. A bánáti csoportosításhoz itt vonult fel a 8. tábori póthadosztály 21. pótgyalogezrede, az 5. tábori póthadosztály 7. pótgyalogezrede és a 20. pótgyalogezred I. zászlóalja. Az utóbbiakban szegedi illetőségű mozgósítottak is voltak. A viszonyításban legjelentősebb magyar katonai erő kétségtelenül a 23. tábori póthadosztály volt.

A hadosztály eredetileg a kelet-magyarországi VIII. hadtest (Kassa, Munkács, Nyíregyháza, Ungvár) területéről kiegészült tartalék hadosztályból szerveződött, amely lényegesen eltért a hivatalos, hadrendjében felsorolt, de a valóságban soha el nem ért szervezetétől. Az 1943—44. évi hadrendszervezés során nem Magyarországon, hanem a hadműveleti területen szerveződött (parancsnoka Deseő Gusztáv vezérőrnagy volt), mégpedig eredetileg csak megszálló feladatokra képesített alakulatokból, és egyelőre csak két — az 51. és 54. — szervezetszerű gyalogezreddel. 1944. márciusától partizánvadász feladatokat is végzett, majd május 20-tól a Kárpátok előtt harcolt, illetve az Árpád-vonal építésében vett részt. Közben augusztus végén már a partizánokkal is széles körű kapcsolatuk alakult ki, nemcsak a közkatonáknak, hanem a tiszteknek is. A legyengült, fáradt, dezorganizálódott hadosztályt szeptember elején kivonták.

Nem eredeti kiegészítési területére, hanem Szombathely—Körmend körzetébe szállították őket. Itt a vezérkari főnökség tervei szerint a 8. tábori póthadosztállyal egyesülve kellett volna teljes harcértékű seregtestté fejlődnie. Erre azonban nem került sor. Alig pár napos pihenő után, gyors póttartalékos kiegészítésébe kezdtek, szervezetileg póttartalékos hadosztállyá alakították át. Parancsnoka Osztovics Ferenc vezérőrnagy lett, az 51. pótgyalogezredé Battha Andor ezredes (központja Kassa), az 54. pótgyalogezredé Pákh Miklós ezredes (központja Nagykanizsa). Meggyorsították a 42. pótgyalogezred felállítását (központja Nyíregyháza). Szeptember 13-án nehéz páncéltörő ágyús századok azonnali megalakulását rendelték el azzal, hogy mindhárom gyalogezred mellé egyet felállítanak. A gyakorlatban azonban a 8. póthadosztályhoz hasonlóan tüzérség nélkül volt mindvégig. Szeptember 18-án a megalakult 3. magyar hadsereghez osztották be, a 8. tábori póthadosztályt 8 ezer, a 23. tábori póthadosztályt 10 ezer fővel.

A 23. tábori póthadosztályt szeptember 21-én mozgósították, és október 1-ig vasúti szállítással hozták Szegedre. A sebtében szervezett 42. pótgyalogezred szeptember 30-án csatlakozott a hadosztályhoz. A fentiek is mutatják, hogy felszerelés, szervezés, kiképzés és területi kiegészítés szempontjából a hadosztály már teljesen vegyes volt. A vezetők és beosztottak zöme alig ismerte egymást.

A hadosztálynak eredetileg a bánáti csoportosításhoz kellett volna érkeznie. Szeptember 22-én az Arad felől erősödő szovjet katonai nyomás miatt a 3. hadsereg parancsnoksága úgy intézkedett, hogy a hadosztály Szeged—Hódmezővásárhely—Makó területén rakodjék ki. A 42. és 54. gyalogezred Makó és Hódmezővásárhely között helyezkedett el, az 51. gyalogezred az újszegedi oldalon, a Marostól délre foglalt állást. Az ezredek részt vettek a Makó körüli harcokban.

A felvonulásban levő 3. magyar hadsereget a német „Dél" hadseregcsoport („Heeresgruppe Süd") vezetése alá rendelték, amelynek parancsnoka Hans Friessner vezérezredes volt. A Szeged körzetében levő magyar hadosztályokat előbb a Fretter Pico tüzér altábornagy, a 6. német hadsereg parancsnoksága alá, majd a haseregcsoport nyugati szárnyát képező LVII. páncélos hadtest vezetési törzse alá rendelték. A hadtest csak vezetési törzsből állt, (parancsnoka Friedrich Kirchner páncélos tábornok), hadtestközvetlenjei a jasi—kisinyovi csatában teljesen megsemmisültek. A vezetési törzs október 4-én Tordáról érkezett Szegedre, majd végig a Duna—Tisza közti harcok német irányítója volt a Heeresgruppe Süd keretében. Törzs-

állása a dél-alföldi harcok idején Szegeden, Kiskundorozsmán, Kiskunhalason, majd Jakabszálláson volt. Mivel helyzete sokáig nem volt tisztázott, hogy a 3. magyar hadsereg parancsnoksága fölé, mellé vagy alá rendelték, igen sok zavart okozott a magyar hadvezetésben is. A Szeged körüli harcok idején a páncélos hadtest törzsének egyetlen német katonai közvetlenje a 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztály volt. (Parancsnoka Schmodos SS-brigaderführer és a Waffen-SS vezérőrnagya.)

Szeged védelmi vonalában a 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztály, mint egyetlen jelentősebb német fronterő tevékenykedett, ez azonban komoly katonai erőt képviselt. A hadosztályt itteni szervezésében 1943 nyarán állították fel a Szovjetunió területéről kivont és ott szétvert 4 rendőr páncélgránátos hadosztályból, amely 70 százalékos veszteséget szenvedett. Az SS hadosztállyá szervezett és Németországban feltöltött seregtestet Jugoszláviában vetették be, majd Görögországban megszálló feladatokat látott el. 1944 nyarán hirtelen kivonták Szalonikiből és Temesvárra szállították, ahol bánáti sváb SS-fiúkkal újból feltöltötték, első osztályú harci értékűvé szervezték át. Önálló páncélos osztállyal erősítették meg, amely 30 darab panzer VI-os „párducokból" állott, és fél páncélos ezrednek felelt meg. Rohamlövegekkel, nehéz páncélelhárító ágyúkkal, nehéz tüzérséggel, gépesített egységekkel látták el. Kulcsszerepe lett volna a „Cigánybáró" hadműveletben. (Később a Duna—Tisza közén ezredenként került bevetésre.)

A német katonai erők mellett felsorakozott 3. magyar hadsereg kizárólag tábori póttartalékos egységekből, a román fegyverszünetet követő időben hevenyészetten összeállított, kiképzetlen, tradíció nélküli, elavult és hiányos fegyverzetű és felszerelésű csapatokból állott. A katonai egységek létszáma nagyjából megfelelő, de fegyverzete és lőszer-ellátottsága hihetetlenül silány volt, századonként két-három gépfegyverből, néhány nehézpuskából és kézifegyverből állott, néhány hevedernyi lőszerrel és a puskákhoz fejenként 8 vagy 10 tölténnyel. Ezt kiegészítette néhány fogat, gulyáságyú egy-egy pár lóval. Életkorban a legénység 20—22 éves és 30 éven felüli közkatonákból tevődött össze, tisztikara 40 éven felüli tartalékos, illetve reaktivált nyugdíjas tisztekből állott.

A magyar csapatok erkölcsi-politikai állapota a technikai ellátottságánál is gyengébb volt. A német és szovjet feldolgozások egyaránt megemlítik, hogy a magyar csapatok harcértéke igen gyenge, harci szelleme rendkívül alacsony. Ennek fő oka, hogy a magyar katonaság zöme munkás és földnélküli paraszt volt, ők a háború céljaival éppen nem értettek egyet és nem akartak idegen, német érdekekért harcolni. Az elavult és hiányos fegyverzet, az alacsony technikai szint is visszahatott, mert „fapuskákkal nem mehettek a páncélkocsik ellen!" A Szeged körüli harcokban is ezért választották nagyon sokan a dezertálást, a „kivetkezést".

Az erkölcsi-politikai állapot javítását demagóg módszerekkel igyekeztek javítani. A Makó körüli harcok idején, szeptember 28-án hozta a hírt a Szegedi Új Nemzedék (a rendelet csak szeptember 30-án jelent meg), hogy „a magyar királyi minisztérium rendelete alapján minden leküzdött, kilőtt, zsákmányolt ellenséges harckocsiért 5 hold művelhető, legalább közepes minőségű földhöz kell juttatni" a katonákat. „Haláluk esetén utódjuk kapja a földet!" (10 holdat). A tiszthelyettesek megnyerésére szeptember 19-én a karpaszományosok tömeges rendkívüli előléptetését határozták el. A tisztek részére kitüntetések adományozásáról döntöttek, és szeptember 6-án a „Magyar Nagy Ezüst Vitézségi Érem" adományozásának bővítését és az eljárás meggyorsítását rendelték el.

A páncélosok kilövéséről szóló rendeletet a Minisztertanács 1944. szeptember 27-én fogadta el, a Honvédelmi Közlemény szeptember 30-i száma közölte. A rendelettervezetet hosszasan készítették, még Horthy Miklós kormányzó is tanulmányozta és „a felterjesztésben foglaltak végrehajtásához magas hozzájárulását megadni méltóztatott." (Főhadsegéd szignálásával.) A Földművelésügyi Minisztérium hosszas és cinikus számításokat végzett, hogy nem veszélyezteti-e a magyar birtokstruktúrát a rendelet. Szeptember 22-i számítása szerint „10 ezer orosz harckocsi kilövése esetén is csak 50—70 ezer hold földhözjuttatásról lehet szó, ami megvalósíthatónak látszik". A Földművelésügyi Minisztérium javasolta, hogy ezt pénzjuta-

lommal is meg lehessen váltani, „mert nemcsak parasztok harcolnak!" és ne mindenki kapjon földet. Szeptember 26-án egyedül az igazságügyi miniszter emelt szót, mert „a rendelet a legszentebb állampolgári feladatnak a kötelesség jellegét bizonyos mértékben elhomályosítja."

Egyébként nincs adat arról, hogy valaki is kapott volna földet, a terjedelmes dossziéban egyetlen dokumentum sem található erről. A magyar katonai vezetés az egyéni bátorságra épített, de elavult harci módszerre alapozta számítását, vagyis kézigránátköteggel közelről történő páncélosmegsemmisítésre. („Az egyéni küzdelem hősi erényeivel az ellenséges harckocsit bármely közelharci eszközzel használhatatlanná tesz valaki.")

Ezek az intézkedések nem változtatták meg sem a tisztikar, sem a legénység álláspontját és az egységek harci szellemét. A nagy harci tapasztalattal rendelkező, jól kiképzett, és motorizált szovjet egységek elsöpörték a 3. magyar hadsereget, és pár héttel később, 1944. október végére a Szeged sávjában is védekező IV. (Szeged felszabadulás után VIII.) magyar tartalék hadtest a tiszai vonal védelme, majd a Duna—Tisza közötti harcok következtében szétzüllött, teljesen szétesett, katonailag megsemmisült.

A szovjet csapatok előretörése Szeged felé két irányból bontakozott ki. Temesvár körzetéből a 46. hadsereg október 6-án indította el a támadást, amelyhez október 7-én kapcsolódott a 228. lövészhadosztály Makóról indított harca. Október 5-én a Fretter Pico hadseregcsoport még azt tervezte, hogy az LVII. német páncélos hadtestnek alárendelt úgynevezett támadócsoport — amely a német 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztályból, a 20. és 23. magyar tábori póthadosztályból, valamint az 1. magyar páncélos hadosztályból állt (az utóbbi Makó—Tótkomlós térségében helyezkedett el) — Szeged térségéből a Maros két oldalán kelet felé Aradra kellett, hogy előrenyomuljon. A támadást október 6-ra tervezték, és ezen a napon a német 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztály a Kikinda—Gottlob—Pesac vonalon támadásba is indult, a magyar hadosztályok Makót a Maros mindkét oldaláról támadták. A támadások — kisebb térnyerés után — a szovjet védelmi vonalakon fennakadtak.

A SZOVJET TÁMADÁS KIBONTAKOZÁSA

Október 6-án valójában a szovjet csapatok átütő erejű csapása bontakozott ki. Temesvár felől a 46. hadsereg 37. hadtestje két irányból támadott. Az északi támadó ék Nagyszentmiklós—Kiszombor irányába nyomult előre és a német erőket súlyos harcokban szorította vissza. A déli támadó csoport — jelentős páncélos és gépesített egységekkel megerősítve — Kikinda irányába fejlesztette ki támadását. Kikinda, ahol a német hadosztály fő erői védekeztek, még a nap folyamán felszabadult és a német—magyar erők 20—30 kilométerrel az egész vonalon hátrább szorultak. Október 7-én már a Csóka—Valcani—Nagyszentmiklós—Csanád vonalon harcoltak, de délutánra a Kanizsa—Kiszombor térségében találhatók. Másfél nap után az északi támadó ék harcai is nagyobb sikerrel jártak, ezzel a bánáti német és magyar erők helyzete válságosra fordult.

Az általános szovjet támadás kibontakozása és gyors, átütő sikere már október 6-án a 3. magyar hadsereg parancsnokságát arra kényszerítette, hogy a hadsereg hadosztályainak Tisza mögé való visszavonulását rendelje el. A 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztály október 7-én 16.30-kor már azt jelentette, hogy a Szeged köré tervezett nagy tiszántúli hídfőhöz a katonai erő túlságosan gyenge. Este 19 órakor a német vezetési törzs engedélyezte egy kisebb szegedi hídfőbe való visszavonulását, de nem engedélyezte a magyar csapatok elmozdulását — mint a második világháborúban annyiszor, a magyar csapatoknak kellett fedezniük a német hadosztály visszavonulását. Október 8-án reggel a németek már a Dala (Gyála)—Ferencszállás vonalon találhatók, de egy éjszakai megbeszélés és engedély alapján a reggeli órákban megkezdték a szegedi hídon a visszavonulásokat. Ezzel a tiszántúli hídfőállás tervét véglegesen feladták.

A német LVII. páncélos hadosztály vezetési törzse október 8-án visszavonult Kiskundorozsmára, a német egységek kis részéből biztosító egységet szerveztek Szegeden. A 4. SS

rendőr páncélgránátos hadosztály fő erői Kiskundorozsma—Gátér (Csongrádtól nyugatra) vonalon helyezkedtek el, hogy a Tisza jobb partján az elfoglalt hídfőállásokból előretörő szovjet csapatokat mozgékony támadó hadmozdulatokkal verjék szét.

A német egységek nyomában megindult a magyar alakulatok visszavonulása is. Október 8—9-én a 7., 21. és 51. pótgyalogezredek részei még súlyos késleltető harcokba keveredtek a gyorsan előretörő szovjet egységekkel, de inkább tüzérségi és aknavető tűzcsapásokkal elhárító harcokat folytattak. (A kölcsönös tűzcsapásoknak mindkét részről számos áldozata volt.) Elsősorban a Szőreg—Újszeged vonalat védelmezték, hogy a hídon való átkelést még lehetővé tudják tenni. Október 9-én este, miután az újszegedi vasútállomáson felrobbantották a lőszeres vonatot és egyéb hadi szereiket, az utolsó egységek is elhagyták Újszegedet.

A két hadosztályból és a hozzácsatolt páncélos, tüzérségi, utász, híradós stb. egységekből álló déli támadó ék, amelyet a hadtesttörzs közelről irányított, a Kikinda—Kanizsa vonalon gyorsan nyomult előre, a 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztály jobbszárnyát két nap alatt közel 60 kilométerre szorította vissza, egészen Gyáláig. A német csapatok elszakadtak a Tiszától is, a Tisza jobb oldalán felvonult 5. magyar tábori póthadosztály pedig a Tiszán át nem tudta támogatni őket, hiszen a szovjet csapatok közvetlen támadását sem tudta kivédeni. A 37. hadtest balszárny csapatai október 7-én este már Martonosnál megkezdték a tiszai átkelést. Október 8-án délig Dél-Újszeged vonaláig végig kijutottak a Tiszáig és megkezdték az előkészületeket a Tiszán való átkeléshez.

A hadtest tervező csoportja két csapásirányt is kidolgozott Szeged elfoglalásához. Egyrészt menetből, szemben való támadást, másrészt a várost bekerítő hadműveletet, és mindkettőhöz hozzákezdtek. Az első terv megvalósításához közvetlenül a város alatt a Boszorkányszigetnél akartak átkelni. Ehhez jelentős csoportot, egy zászlóaljnyi erőt október 8-án este felvonultattak. Ezek csónakokat szereztek, valószínűsíthető, hogy Szeged város tartalék kiskompját is megszerezték, amelyet korábban a magyar katonaság ezen a védelmi vonalon használt. A szemben való támadás — a tiszai átkelés — azonban nem járt sikerrel. A Boszorkányszigetnél igen jól megerősített védelmi állások voltak, és az itt védekező magyar katonaság az átkelést egyelőre meghiúsította.

Másfél napig, október 10-én délig, a szovjet csapatok itt további átkeléssel kísérleteztek, de addig siker nélkül. A hadtestparancsnokság sürgette a hídfő kiépítését, a támadó alakulatokat újabb erőkkel erősítették meg. Még tüzérségi tűzelőkészítést is alkalmaztak a magyar védelmi állásokkal szemben. Rövid időre sikerült is teret nyerni, de 9-én délután a 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztály részeinek bevetésével gyűrűbe szorították a szovjet katonai erőket, a támadást itt nem sikerült kibontakoztatni.

A Boszorkányszigetnél folyó harcokkal egyidőben viszont sikeresen folyt Szegedtől délre a bekerítő hadművelethez szükséges hídfők kiépítése. A szovjet csapatok több helyen is tapogatózó harcokba kezdtek, hogy kipuhatolják a magyar partvédő erők gyenge pontjait, másrészt a földrajzilag kedvező átjárókat (a töltéshez vezető utakat) igyekeztek megkeresni. A boszorkányszigeti harc oly mértékben lekötötte a magyar—német erőket, hogy az attól délre eső tiszai vonal védelmét nem tudták biztosítani. Október 8-án délelőtt — Szegedtől 20—22 kilométerre — Martonosnál elkészült a szovjet hadihíd, amely a 37. hadtest fő átkelőhelye lett, s ahol már a harci technika egy részét is át tudták szállítani. Ennek ellensúlyozására a németek Horgosnál a 4. SS páncélgránátos hadosztály részeiből kisebb erőcsoportot összpontosítottak, egy századnyi gyalogos erőt aknavető szakasszal megerősítve. Ez azonban csak átmenetileg tudta késleltetni a szovjet hídfő kiszélesítését, és csak Horgos község átmeneti védelmére futotta erejéből. (Horgos október 13-án szabadult fel.)

A 37. hadtest centrumánál, Szegedtől délre 12 kilométerre Röszkénél az országhatár vonalában, a lúdvári szivattyútelepnél is sikeres átkelést hajtottak végre a szovjet csapatok. Az itt védekező kisebb magyar partvédő erőket sikerült leküzdeni és október 8-án délután itt is hadihíd építésébe kezdtek. A kedvezőtlen terepviszonyok miatt a Tisza töltését is ki kellett robbantani, de valószínű anyaghiány miatt a hadihíd műszakilag gyengébb volt, mint a marto-

nosi, gépesített alakulatok nem tudtak rajta átkelni csak aknavető és géppuskás egységek, társzekerek stb. Egy héttel később a szegedi hadihíd elkészülte után le is kellett bontani.

A két hadihídon átkelt erők október 8-án este a két hídfőállást egyesítették és éjjel 23,30-kor a magyar védő erők azt jelentették, hogy másfél hadosztályból álló hídfőt hoztak létre a szovjet csapatok. A 37. hadtest törzse október 9-én délre már Ókeresztúron volt, innen irányította a Szegedért folyó harcot. A hadtest fő erői — mindenekelőtt a 320. lövészhadosztály ezredei (parancsnoka Burik ezredes) a Tisza jobb partján nyugati, majd északnyugati irányba nyomultak és megkezdték a szegedi bekerítő hadműveletet. Meg kell jegyezni, hogy 320. lövészhadosztály a második világháborús szovjet katonai szervezetszerű felépítéssel szemben nem három, hanem — kutatásaink szerint — négy lövészezredből állott, bizonyára az erős feltöltöttség és az átkelési hadművelet miatt. A magyar katonai felderítést is ez tévesztette meg, amikor másfél hadosztályról tettek jelentést.

A 37. hadtest október 9-én a támadásra készült fel. A martonosi hadihídon 10 páncélos és 40 teherautó kelt át, további 40 páncélost kompon szállítottak át a Tiszán. A szovjet csapatok előnyomulásának megakadályozására a Horgos—Röszke—Mihálytelek vonalon az E5-ös nemzetközi úton vonultak fel a német—magyar csapatok. A röszkei hídfőállás felszámolására a Horgos felől visszavonuló német, majd a magyar katonai egységeket vetették be. A nemzetközi út és a röszkei elágazás közötti útcsomópontról október 10-én délután a németek aknavetőkkel lőtték a tiszai átkelőhelyet és a község központját, ahol az éppen elhelyezkedő szovjet csapatokat célozták. A németek gyors távozása után egy kisebb magyar egység három páncéltörő ágyúval vonult fel, de sötétedéskor harc nélkül elvonult. A Maty-ér védett árokvonulatában Kiskundorozsma irányába követte a németeket.

Mihálytelekre október 9-én este a Tiszántúlról visszavonult magyar 5. tábori póthadosztály 20. gyalogezredének aknavetős szakaszát irányították, amely szintén tűz alatt tartotta a Tisza vonalát. Mindez nem akadályozta meg a szovjet csapatokat abban, hogy a Boszorkánysziget és az Alsóváros irányába felvonuljanak és felkészüljenek a város elfoglalására.

A 46. hadsereg 37. hadtestének északi szárnya, a 108. gárda lövészhadosztály lassabban közelítette meg Szegedet, október 8-ig Ferencszállásig jutott előre. Ebben szerepet játszott, hogy a Maros bal oldalán a Nagyszentmiklós—Kiszombor közötti mély fekvésű talajon a gépesített egységek nehezen jutottak előre, mert az egyetlen fő útvonal az úgynevezett „köves út" (magyar—román út a határ mindkét oldalán) csatornahídjait a visszavonuló magyar katonaság felrobbantotta. Kiszombor felszabadítása után már gyorsan nyomult előre, október 9-én délután már elérte Újszegedet, és éjszakai rohammal elfoglalta a majdnem teljesen kiürített városrészt.

A *Szeged—északi hídfő* kiépítését a Makó felől támadó erők hajtották végre. A 228. „voznyeszenszkij" lövészhadosztály, amely október 6-án még védekező harcot folytatott Makón, október 7-én a városból kiindulva, a Maros vonalától északra haladva legyezőszerűen szétnyílva haladt a Tisza vonaláig. Hódmezővásárhely—Szentes irányába az 53. hadsereg 57. hadtest 243. hadosztály ezredei támadtak, amelyek az október 6-i offenzíva nyomán délkeletről nyomultak előre.

A Makó—Hódmezővásárhely—Szentes vonalon kizárólag magyar egységek harcoltak. A hadosztállyal szemben a 23. tábori póthadosztály két ezrede a Makó—Hódmezővásárhely vonalon védett az LVII. német páncélos hadtest vezetési törzsének alárendelve. Az ezredek az előző napok erőltetett támadásaitól kimerülten a szovjet támadást követően azonnal visszavonulásba kezdtek. A 8. magyar tábori póthadosztály Csongrád, a 23. tábori póthadosztály Algyő felé vonult vissza, elmozdulásukat az 1. magyar páncélos hadosztály fedezte volna, amely maga is pánikszerű visszavonulásban volt a csongrádi híd irányába. Október 7-én 17.20 órakor a német vezetési törzs leállította a visszavonulást, és az Algyő—Hódmezővásárhely—Szentes—Csongrád nagy hídfőállás kialakítását rendelte el.

Október 8-án a 23. tábori póthadosztály erőinek nagy része már a Tisza nyugati partján volt, az algyői híd körül csak egy szűk hídfőben védekezett, amellyel saját erőinek átvonulását

fedezte. Kisebb erői a Tisza bal partján Nagyfától délre harcban állottak. Október 9-én a hadosztály végleg kiszorult a Tiszántúlról, utolsó egységei nagy pánik közepette szovjet egységekkel együtt keltek át az algyői hídon, amelyet ezt követően a Tiszába robbantottak. A hadosztály visszavonulása után Szegedtől — Algyőn át — Mindszentig a tiszai vonalat védte a most már hozzá csatlakozó 51. gyalogezreddel kiegészítve. A hosszú szakaszon gyors csapatok hiányában még a folyam megfigyelésére sem volt alkalmas, mert motoros járművei jó részét, nehéz fegyvereivel együtt elvesztette, Tiszántúlon hagyta a fejvesztett menekülésben.

A 228. lövészhadosztály három ezrede két irányba bontakoztatta ki támadását, egyrészt a Maros vonala mellett, másrészt Hódmezővásárhely—Algyő irányába támadott, elkerülve a Tápéi rét csatornákkal szabdalt, mély fekvésű, járhatatlan szántóföldjeit, és végig maga előtt szorította a 23. tábori póthadosztály két ezredét.

Elsőként október 8-án 15 órakor a 765. lövészezred (parancsnoka I. A. Jermolajev őrnagy) jutott ki a Tiszához a nagyfai holtág alatt levő Berger majornál a tápéi Szomolyával szemben. Itt súlyos harcokat folytatott a magyar egységek számára előkészített uszályok és csónakok megszerzéséért, ugyanis az itt visszavonuló magyar egységeknek más átkelési lehetőséget nem lehetett előteremteni. A megszerzett uszályokkal az ezred 1. és 2. zászlóalja a magyar tüzérség állandó tűzcsapásai ellenére átkelt a Tiszán és 400—700 méteres hídfőállást épített ki. Október 9-én reggel Szegedről friss erőket vetettek be a hídfő felszámolására és két napon át hat ellenlökést hárítottak el a szovjet csapatok. A 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztály biztosító egysége és hat német páncélos is részt vett az ütközetben, sőt a hadosztály teljes páncélos osztálya is felvonult a Szilléri sugárúton, de inkább demonstratív célból. Október 9-én este a németek a hídfő felszámolását jelentették, ez azonban nem felelt meg a valóságnak. A hídfőt a 767. lövészezred nem tudta ugyan kiszélesíteni, de október 10-én este innen indultak a Szeged elleni rohamra.

A 795. lövészezred (parancsnoka Sz. V. Fedotov alezredes) október 8-án ugyancsak elérte Algyőt. A tőle északra Sártónál elhelyezkedő 799. lövészezreddel az algyői híd körüli tiszántúli magyar hídfőállás felszámolásáért egy napon át harcot folytattak. A magyar egységek elvonulása közben, kihasználva a zűrzavaros visszavonulását, a 795. lövészezred két zászlóalja ugyancsak átkelt a tiszai hídon. A vasúti, és a mellette csónakokból épített hadihidat felrobbantották ugyan, de a bravúros átkeléssel hídfőállást hoztak létre és azt a két lövészezred beérkezéséig tartották.

A felrobbantott hadihíd részeit a szovjet csapatok gyorsan felhasználták egy új átkelőhely építésére. A németek már október 9-én este azt jelezték, hogy Algyőn „újabb hadihíd építése folyik". Az algyői rövid csata jelentős veszteséget jelentett mindkét oldalról: 20 szovjet és 45 magyar katona halt meg a szovjet hídfőállás kiépítése körüli harcokban. A 795. lövészezred még 9-én elfoglalta az algyői vasútállomást, 10-én kiszélesítette a hídfőállást, elfoglalta a falut, majd védelemre rendelkezett be. A hídfőállás kialakításával északról fedezte a Tápé előtt álló 767. lövészezredet, hogy a Szeged elleni támadását megkezdhesse. Így október 9-én egyre világosabban kirajzolódott a Szeged körüli bekerítő hadművelet, a város közvetlenül harci cselekmények színterévé vált.

SZEGED FELSZABADÍTÁSA

A szovjet csapatok tiszai átkelésének hírére október 8-án a városban pánik tört ki. A lakosság már napok óta a menekülés pszichózisának hatása alatt állott, amely a város kiürítési tervének kiszivárgása, az üzemek leszerelése, az intézmények „menekítése" és a közelben folyó harcok miatt állandóan erősödött. Ezt fokozta, hogy október 1—8 között megindult a menekülők áradata a Tiszántúlról, és naponta növekedett Szegeden a front elől menekülők, átvonulók száma. Itt is sokan készültek a város elhagyására.

A 25 éves ellenforradalmi propaganda hatására sok embert páni félelem fogott el a szov-

jet csapatok közeledésének hírére. Nyilván kevéshez jutott el a moszkvai rádió szeptember 28-i magyar nyelvű felhívása, amelyet a menekülni készülő lakossághoz intézett: „Mindenki maradjon a helyén, szülőföldjén! Csak a fasisztáknak van félnivalója. Az orosz hadsereg a békés lakossággal a legbarátságosabban bánik. Barátságra barátsággal válaszolnak."

A magyar hadműveleti parancsnokság a katonai helyzet mérlegelése alapján október 8-án reggel úgy döntött, hogy elrendeli a város kiürítését, és az erről szóló plakátokat 10—11 óra között ragasztották ki a város területén. Elmenekült az üzemek, intézmények, a városban levő hivatalok vezetősége, adminisztrációs személyzete és a szabad pályán működők jelentős része. A város lakosságának kisebbik része is távozott, de jórészt csak a nagy kiterjedésű szegedi tanyavilágban kerestek átmeneti menedéket és a front elvonulása után rövidesen vissza is tértek. Október 8-án hozzávetőlegesen mintegy 15—16 ezer ember hagyta el a várost.

Megkezdődött a katonai és félkatonai alakulatok, intézmények menekülése is. A távozók között voltak: a kiképző alakulatok és pótalakulatok törzsei, a bevonulási központok, kiegészítő és kerületi parancsnokságok, az 5. sz. helyőrségi kórház, az 535. sz. szegedi hadikórház, az 5. sz. élelmezési raktár, az V. önálló légvédelmi gépágyús üteg, az V. „Zotmund" önálló utászszászlóalj. Az V. tüzérségi- és fegyverjavító műhely a helyén maradt és a harci alakulatok közé sorolt be. A hadiüzemek gyári munkásalakulatait is mozgósították, de igen csekély eredménnyel. A leventéket pedig katonai zárt rendben, mint nemzetőröket hurcolták el.

Október 8-a a menekülés és zűrzavar napja volt, de 9-én reggelre a katonai irányítás és vezetés tisztázódott. A városban katonai közigazgatást vezettek be, amely a polgári közigazgatás teljes felfüggesztését jelentette és két napig volt érvényben. Szeged tehát frontváros volt két napig és a Matolcsy-harccsoport törzsének rendelték alá a polgári közigazgatást (már ami volt), a tűzoltóságot, a mentőállomást és az elszórtan tevékenykedő gyári őrségeket. A lakosság ezt az időt légópincékben és bunkerekben töltötte.

Szeged védelmére 9-én reggel létrehozták a *Matolcsy-harccsoportot*. (A harccsoport hadrendi alakulaton kívüli, alkalmi csoport, direkt bevetésre, illetve harcra. Legtöbbször sok kis töredékalakulatból összeverődött és harcba kényszerített alakulás volt, amelyeket parancsnokaikról neveztek el. A magyarországi harcokban harccsoportot először itt hoztak létre, hamarosan Szolnoknál a Sáska-csoport már átmenetileg sikeresen védte a várost.) A szegedi harccsoport parancsnoka Matolcsy Elek vezérőrnagy, az 1. légvédelmi tüzérdandár korábbi parancsnoka volt, később hűséges nyilas tábornok, október 29-től a honi légvédelem országos főparancsnoka. Harccsoportjának tüzér magja Solt—Dunaföldvárra vonult vissza — Matolcsy Elek vezérőrnagy harcálláspontja a zirci apátság előszállási kastélyában volt, amely Dunaföldvártól nyugatra 8 kilométerre található — és az október 31-én szervezett Kesseő-harccsoportba olvadt be. A szegedi harccsoport az 1. légvédelmi tüzérdandár nyolc ütegéből (32 cső), három pótágyús ütegből (12 cső, — összesen 44 cső) és az 5. tábori póthadosztály 7. pótgyalogezredéből, valamint kisebb, a visszavonuláskor szétszóródott tiszántúli határvadász és helyőrségi katonai egységekből állott. Ez összesen mintegy 600—800 főnyi, kizárólag kézifegyverekkel rendelkező harcos létszámnak felelt meg, amely nem sok, de tekintve, hogy városban és védekező pozícióban voltak, nem is lebecsülhető. A harccsoportot közvetlenül a 3. magyar hadsereg parancsnokságának rendelték alá.

A német 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztály október 9-én délután 14 órakor a kapott parancs értelmében Szeged körzetéből északra vonult, egy kisebb biztosító egysége, egy századnyi erőcsoport 6 páncélossal Szegeden maradt. Ezt a magyar csapatok megsegítésére két helyen is bevetették: így a tápéi Szomolyánál létesült szovjet hídfő és a boszorkányszigeti szovjet átkelés elreteszelésére. A német hadosztály visszavonását és Szolnok körzetébe való átcsoportosítását a német katonai vezetés azzal indokolta, hogy a debreceni csata tetőpontján az ott harcoló német csapatokra nehezedő nyomást valamelyest csökkenteni kellett. Így viszont a Tisza vonalának védelme a tiszántúli harcokban demoralizálódott 3. magyar hadsereg gyenge pótalakulataira hárult, amelyet a német hadosztály kisebb egységeivel foltozgattak a hadműveletek alakulása szerint. Ezzel a páncélgránátos hadosztályt — mint egyetlen ütőképes kato-

nai erőt — szétszabdalták. Páncélos, gépesített és nehézfegyverzetű egységeit, két lövészezreddel elvitték, egy ezrede szinte zászlóaljanként és századokként került bevetésre a dél-alföldi harcokban: így Szegednél, a mindszenti szovjet hídfőnél, Kiskunfélegyházánál stb. Később ugyanígy vetették be másik két ezredét is.

A magyar emigráns katonai szakirodalom ezért a német Dél Hadseregcsoport parancsnokának, Hans Friessner vezérezredesnek felelősségét hangsúlyozza, mert az átcsoportosítással magára hagyták a gyenge magyar katonai erőket, amelyek nem rendelkeztek nehézfegyverekkel éppen a korábban ígért, de elmaradt német szállítások miatt. Más következmények is lettek: a német Dél Hadseregcsoport és a balkáni E Hadseregcsoport kapcsolata ezzel megszakadt, amit majd csak a Dunántúlon tudtak helyreállítani. Így a 3. magyar hadsereget és a német páncélgránátos hadosztályt áldozatul dobták, felőrlődésük elkerülhetetlen volt. (Hitler számára úgy tűnik, nem volt annyira fontos a zömmel bánáti sváb fiúkból álló páncélgránátos hadosztály.) De a szorongatott helyzetben nem is volt nagy választási lehetőség.

Dálnoki Veress Lajos véleménye szerint „egy, a háború eldöntését jelentő orosz győzelem körvonalai bontakoztak ki!" A helyzetértékelés nyilvánvaló túlzás, de tény, hogy a szovjet csapatok a Duna vonaláig Dél-Alföldön nagyobb ellenállásba nem ütköztek, amelyben szerepet játszott, hogy a jól felszerelt német hadosztály ütőereje hiányzott a frontvonalból.

Szeged helyzetét vizsgálva: a Matolcsy-harccsoport feladata az volt, hogy az itt maradt német biztosító egységgel a Tisza vonalát mindenáron tartsa meg. Ezt a célt szolgálta a közúti híd, a súlyosan sérült vasúti híd, a folyami átkelőeszközök, a tiszai vontatóhajók, uszályok és kompok felrobbantása is.

A felszabadulás előtti napokban a német—magyar csapatok által okozott értelmetlen és esztelen rombolások mértékét Szeged város értékeinek pusztulásában csak a korábbi angol—amerikai bombázások múlják felül. Itt nem a harci cselekmények által bekövetkezett károkra gondolunk — amelyek számszerűségében nem is érték el azt a mennyiséget —, hanem a hadműveletek előtti robbantásokra és rombolásokra. Ez betetőzte a város kiürítésének, a lakosság elhajtásának, az üzemek és gyárak leszerelésének, az intézmények kiürítésének és kifosztásának folyamata.

A gyorsan előrenyomuló szovjet hadsereg elől menekülő németek a rombolásokat sok esetben közvetlenül végezték, vagy pedig magyarországi és helyi ügynökeik, a magyar fasiszták segítségével hajtották, illetve hajtatták végre. Áthatolhatatlan akadállyá akarták változtatni a Tiszát. Mivel a város kiürítésének szabályozásában kimondották, hogy „a készletek megsemmisítését és mindennemű rombolást elrendelni kizárólag a magyar hadsereg-parancsnokság jogosult", és ilyen parancs a hidak felrobbantásának kivételével nem volt, a rombolást a németek legtöbb esetben maguk végezték.

Az Újszegedi Kendergyárban, a vasútnál és jelentősebb hadiüzemek „kiürítésénél" közvetlenül is megfigyelhető a magyar hatóságok és a németek együttműködése a város értékeinek pusztításában és elhurcolásában. Október 7—8—9-én a németek — kivonulásukkal egyidőben — további rombolásokba kezdtek, amelyeknek célja kétségtelenül a szovjet csapatok tiszai átkelésének megakadályozása, illetve elodázása volt, ezért az átkelési eszközök felrobbantására irányult.

1944-ben Szeged város tulajdonában három nagy komp volt. A kifogástalan állapotú 23 × 7 méteres nagyságút korábban a német katonaság vette igénybe, és szeptember 29-én felrobbantotta. A tápéi közhasználatú 12 × 5 méteres nagy kompot október 8-án este 10 órakor semmisítették meg a németek, ugyanakkor a tartalék kiskomp eltűnt, amelyet addig a magyar katonaság használt a folyó Szeged alatti részén. A szovjet csapatoknak a Tiszánál való megjelenése hírére október 8—9-én a németek a folyón található 11 uszályt és 2 vontatóhajót sorban robbantották fel.

Súlyos károkat okoztak a visszavonuló német katonák a kórházi célokra igénybevett kollégiumokban. De október 8—10 közötti menekülése közben a város más helyein is fosztogattak. A német csapatok garázdálkodását szovjet források is megemlítik, Zaharov M. V. Makó

felszabadulása kapcsán utal erre. Horthy október 15-i kiugrási kísérletekor a német nagykövetnek mondott indoklásában ugyancsak említést tesz, tiltakozva a német csapatok magyarországi visszavonulása során elkövetett pusztítása miatt. Még a Magyarországon tartózkodó német katonai és politikai vezetők egy része is elismerte ennek tényét.

A szegedi hidak felrobbantásának körülményei a korábbi vitákkal és téves közlésekkel szemben tisztázottnak tekinthetők. A hidakat a háború alatt katonaság őrizte, 1944 márciusától német és magyar katonaság vegyesen. A szeptember 3-i bombázáskor a vasúti hidat több találat is érte, a I—II. pillér nyílása leszakadt és az I. sz. pillér eldőlt. Ezzel a vasúti közlekedés megszakadt a folyó két partja között.

A közúti hidat október elejétől egy rajnyi német és szakasznyi magyar őrség őrizte. Október 8-án robbantó alakulat megkezdte mindkét híd aláaknázását, és ennek híre gyorsan elterjedt a városban. Október 7-én a szegedi munkásmozgalom képviselői — id. Komócsin Mihály, Koncz László és Boda József — felkeresték a robbantó alakulat parancsnokát, Magyar Zoltán főhadnagyot, hogy rábírják a hidak épségben hagyására, ő azonban elzárkózott a kérés teljesítésétől, a munkásokkal való együttműködéstől, ezért a munkásmozgalmi csoport elhatározta, hogy fegyveresen kényszerítik az őrséget a robbantás megakadályozására. Ehhez a lépéseket megtették, de a hídrobbantás egy nappal történő előrehozatala miatt megvalósítására nem kerülhetett sor.

A hídőrség és a robbantó műszaki alakulat a közúti hídhoz közel, a Rudolf tér 6. sz. alatti Kalánka cukrászdában és az épület lakásaiban helyezkedett el. Ezek magyar alakulatok voltak, de a németek állandóan ellenőrizték tevékenységüket. Jól felkészültek a robbantáshoz és feltehető, hogy a munkásmozgalmi fegyveres kényszerítés sem lett volna eredményes, ugyanis az egész épületet aláaknázták. A cukrászda alatti óvóhelyen 42 darab magyar érintőakna volt telepítve, sorbakapcsolva, kiélesített gyújtóval. Elegendő lett volna a mindenre elszánt és fanatikus parancsnok egyetlen célzott pisztolylövése az épület és a hidak levegőbe röpítéséhez. Az aknák hatástalanítását és leszerelését csak 1945 januárjában végezhették el.

A hidak felrobbantására a közvetlen parancs Budapestről jött a magyar hadügyminisztérium vezérkari főnökségétől, ahol a robbantási terveket pontosan egyeztették a német Dél Hadseregcsoport vezérkari főnökével. Az előzetesen október 10-re tervezett robbantást egy nappal előbbre hozták a szovjet csapatok gyors előrenyomulása miatt. Délután 6 óra körül érkezett a parancs és este 9 órakor hajtották végre, amikor a visszavonuló magyar katonaság utolsó egységei is átvonultak rajta. Adataink szerint a hidak robbantásának személyi áldozata nem volt. Ugyanakkor óriási, számokban nem kifejezhető kárt okoztak. A víz- és az ártér feletti szerkezeti részek mind szétszakadtak és lezuhantak, a pillérek súlyosan sérültek, akárcsak ideiglenes helyreállításuk is lehetetlen volt. Az egymást követő hatalmas villanásokat két óriási detonáció követte, amely újabb jelentős károkat okozott. A közeli Tisza-parti házak ablakai mind betörtek. Megsérült a Közművelődési palota (múzeum), a Rudolf (ma Roosevelt) tér 10. számú és a műemlék-jellegű Holtzer ház. Újszegeden, ahol gyengébb építési szerkezetű házak voltak a Torontál téren, a Vedres utcában és a Csanádi utcában 5 ház súlyosan megsérült, falai megrepedeztek és a házak tetőszerkezete megcsúszott, meglazult. A robbantással Újszegeden megszűnt a villany-, telefon- és gázszolgáltatás.

A fasizmus pusztítása öncélú volt. A szovjet csapatokat ez egy pillanatra sem állította meg, a robbantással egyidőben már javában folyt a Szegedet felszabadító katonai egységek felvonulása Szeged körül és felkészülésük a „szegedi csatára".

A tiszai védelmi vonalban Algyőtől Szegedig a 23. tábori póthadosztály (parancsnoka Osztovics Ferenc vezérőrnagy) 51. pótgyalogezrede támpontszerűen védett, de főként a tápészomolyai szovjet hídfőállás körül összpontosította erejét, és a szegedi közúti hídon visszavonult és szétszóródott két zászlóaljának egységeit rendezte. Az I. zászlóalj Szomolyánál már 8-ától harcban állt a Tiszán átkelt szovjet csapatokkal. A tápéi kaputól (a mai SZEOL AK stadiontól) — Szegeden át — a Boszorkánysziget alsó csücskéig, a Szilágy-major körzetéig az 5. tábori póthadosztály 7. pótgyalogezrede védte a Tisza vonalát, de a nagykörutak, sugárutak

találkozásainál elszórtan védelmi állásai is voltak. A tüzérütegek a szegedi lemezgyár körzetében és az Izabella-híd—Petőfi Sándor sugárút közötti területen foglaltak állást, majd 10-én reggel Kiskundorozsma község keleti peremével települtek és délután Kistelek felé vonultak el. A Matolcsy-harccsoport harcálláspontja a lemezgyár körzetében volt, ahol már tavasz óta folyamatosan épített erős katonai körletek voltak bunkerekkel és lövészárok-rendszerekkel.

A *szovjet csapatok összehangolt támadása* október 10-én bontakozott ki. A szovjet 6. vadász repülő hadosztály (parancsnoka I. I. Gejbo ezredes) felderítő kötelékei 9-én egész nap és 10-én délig élénk légifelderítést hajtottak végre. Szegeden légiriadót október 6—7-én háromhárom alkalommal fújtak, de 8-ától a légoltalmi szolgálat is megszűnt, így a légiriadót nem is jelezték. A szovjet repülőgépek Algyőnél magyar támpontokat bombáztak, a felvonuló német és magyar katonaságot többször is géppuskázták. Ugyanakkor jelentős számban dobtak le magyar nyelvű röplapokat, amelyben a harc beszüntetésére, átállásra szólították fel a katonákat.

A frontharcok idején német—magyar harcászati légitevékenység is folyt a város felett. Október 10-én délelőtt a Kaposvárról felszállt német 4. légiflotta II. repülőhadtest 2. „Immelmann" zuhanóbombázó-ezred támadta Szeged térségét. (Parancsnokáról Hans Ulrik Rudel ezredesről, a Luftwaffe szemefényéről és legjobban dekorált pilótájáról „Rudel harci kötelékének" is nevezték). A német zuhanóbombázók csak pontcélokat támadtak, így Szegeden is elszórt német bombatalálatok voltak. Október 11-én a Veszprém-jutasi repülőtérről felszállt 101/I-es magyar vadászrepülő Messerschmitt Me. 109. G—6-os vadászgépei az esős időben légifelderítést végeztek. Október 12-én délelőtt kedvezőtlen látási viszonyok között az egész osztályt — három századot —, összesen 36 gépet Szeged—Makó légterében bevetették. Szovjet front- és utánpótlási vonalat támadtak. A harcászati légitevékenység az időjárás függvénye volt. Így a Szegedért folyó harcok csúcspontján, október 10-én délután az idő elborult, és az alacsony felhők miatt mindkét oldalról lehetetlenné vált a légi bevetés.

Már október 8-án estétől a szovjet hídfőállásokból felderítők szivárogtak be a városba. Több visszaemlékezés utal arra, hogy a belvárosban főként a tiszai támfal közelében — így az Oskola utcában, a Dózsa György úton —, továbbá Alsóvároson, Tápén láttak civilbe öltözött felderítőket. Mindez azt jelenti, hogy a szovjet katonai vezetésnek pontos képe volt a városban tartózkodó katonai erőkről, a sebtében tákolt védelmi rendszerről.

A szovjet tüzérség október 10-én hajnali 5 órától délután 17 óráig lőtte a várost, de már 9-én este elszórt belövések voltak. A tüzérségi előkészítésben az 1505. önjáró tüzérezred (parancsnoka Bogacsev alezredes) ütegei vettek részt, amelyek az Ókeresztúr—Gyála között és részben már a martonosi hídfőben helyezkedtek el. Részt vettek ebben a 228. „voznyeszenszkij" lövészhadosztály tüzér ütegei is, amelyek a Tápéi-réten a malajdoki dombokon települtek. A nehéztüzérség elsősorban a város tornyait és magas épületeit célozta, ahol a magyar tüzérségi figyelők húzódhattak meg. Így kapott belövést a Fogadalmi templom és a városháza tornya, a városi zeneiskola (Konzervatórium), a Somogyi-telepi zárdaiskola; a múzeumot 5 találat érte, és a város számos bérházát érte belövés (Oroszlán u. 1. és 4., Szentgyörgy u. 4., Zrínyi u. 8. stb.).

A tüzérséghez csatlakozott a 462. aknavető ezred (parancsnoka M. A. Borogyin őrnagy) egységeinek tüze részben Újszegedről, de főként déli irányból. Elsősorban a felderített katonai pontokat lőtték, de számos magas épület is kapott találatot. A támfalról Újszegedre lövöldöző katonaságot célozták, amelyet mutat, hogy a múzeumot 8, a színházat 11 aknatalálat érte, de a közúti híd mellett frissen épített vasbeton lépcsőzetet is szétlőtték. Az Oroszlán és Oskola utcában, a Felső és Alsó Tisza parton több épületet is aknatalálat ért.

Sajátos tűzpárbaj alakult ki. A magyar tüzérség 9-én még a boszorkányszigeti átkelőt és a tiszántúli szovjet csoportosításokat lőtte. 10-én reggeltől főképpen Újszegedet célozták, mert onnan vélték a Szeged elleni támadást kibontakoztatni. Ekkor érte belövés a Csanádi utcai óvodát, az Odessza (akkor Temesvári) körút 23-at, a Töltés utca 4-et stb. Az újszegedi tanítóképző (ma Rózsa Ferenc gimnázium) öt ágyútalálatot kapott.

A tüzérségi löveg és aknabecsapódások áldozataiból pontosan nyomon követhető a tűz folyamatos hátrahelyezése, a tüzérségi előkészítés. Hajnali 5 és 10 óra között Alsóvárost, 9—13 között a Belvárost, 12—15 között Felsővárost és Rókust lőtték, utána 17 óráig már csak elszórt aknabecsapódások voltak a Felsővároson. Az utóbbi már a 228. lövész hadosztály aknavetős szakaszának előkészítő tüze volt.

A szovjet gyalogos alakulatok, felderítő páncélosokkal megerősítve 10-én délután Alsóváros felől megkezdték a várost felszabadító közvetlen harci tevékenységet. Kisebb összecsapások alakultak ki a Tisza-parton Röszke—Gyálarét felől előnyomuló szovjet és a védő magyar csapatok között a Tisza-pályaudvar és az Alsóvárosi feketeföldek környékén. Ebből a támadás két irányára lehet következtetni. Egy ezrednyi erő, amelyhez a boszorkányszigeti gyűrűből kifejlesztett támadás csatlakozott, az Április 4. útján elsőként hatolt be a városba. Ennek tiszteletére változtatták meg 1950-ben a volt Boldogasszony sugárút nevét. Ezek az egységek sötétedéskor, 17 órakor már a belvárosig jutottak. Az előőrsöket követve a Jókai utcában a Dugonics térig egy katonai trén állt be, 20—21 óráig pedig a Széchenyi térig nyomultak előre.

Legalább két ezrednyi erő a város alatt délnyugatnak fordult Kiskundorozsma irányába. Ez a támadó ék a 7. pótgyalogezredet is szétszaggatta, II. zászlóalja Szeged—Alsóközpont (ma Mórahalom)—Bácsalmás irányába szorult vissza, míg az I. és III. zászlóalj Kistelek irányába menekült a teljes bekerítés elől.

A sikeres szovjet támadás és bekerítő hadmozdulat eldöntötte a további harcot. A németek Sztálingrád óta rettegtek minden bekerítéstől, és biztosító egységük az esti órákban Tápé alól is sietve menekült. A városban tényleges harcra már nem kerülhetett sor. A bajai úton menekülő magyar egységek mind fogságba estek, az egyetlen rés a budapesti út irányában volt. Az éjszaka folyamán Újszegedről is átkeltek az 59. hadosztály három ezredének kisebb egységei. Itt a 105. gárda lövészezred (parancsnoka M. I. Klimok alezredes), a 183. gárda lövészezred (parancsnoka T. F. Andrujscsenkó ezredes) és a 308. gárda lövészezred (parancsnoka K. Sz. Tatarcsuk ezredes) a nap folyamán több kísérletet is tett az erőszakos átkelésre, addig sikertelenül.

A 767. „voznyeszenszkij" gárda lövészezred Tápé felől rohamozta meg a Felsővárost (Tápét csak másnap foglalta el). Az ezred két és fél napon át ádáz harcban állott a hídfőállás kiépítéséért és fenntartásáért. A három irányból indított támadás gyors sikerrel zárult. A szovjet források egyértelműen úgy jelölik, hogy „éjszakai rohammal elfoglalták Szegedet!" Így igaz a visszaemlékezések állítása, amely szerint a „lakosság arra ébredt, hogy a város felszabadult!"

A szovjet csapatok október 11-én reggelig a Horgos—Szeged vasútvonalig, illetve a nemzetközi útig nyomultak előre. Nyugaton elérték Kiskundorozsma keleti szegélyét. Az 51. magyar pótgyalogezred a Szeged—Rókus és Algyő vasútvonal mentén foglalta el új állásait. A nap folyamán a szovjet hadsereg Szegedről kiindulva, néhány páncélostól támogatva északnyugatnak támadásba lendült és a magyar utóvéd csapatokat Kiskundorozsma—Fehértó—Algyőtől nyugatra szorította vissza, ezzel Szeged felszabadítását fedezte, már a front ágyútüzei sem érték el a várost.

A Vörös Hadsereg harca bizonyította a nagy manőverezési képességet, hiszen 10-én délig a német—magyar csapatok vezetői nem ismerték fel a támadás fő irányát sem. Addig Újszeged, illetve Tápé felől várták a döntő rohamot. A helyes helyzetfelismerés után már csak a visszavonulás reménye maradt. (A korabeli német katonai reagálások Szeged „feladása" miatt, mindenütt a magyar csapatok becsmérlésével párosultak.)

A szovjet csapatok így is 100—120 hadifoglyot ejtettek a városban, azokat, akik bentszorultak a gyűrűben. A szovjet források ugyan kettőezer hadifogolyról tesznek említést, de az az eddig tárgyalt, széles értelemben vett szegedi hadműveletre vonatkozik. A hirtelen „kivetkőzöttek" számáról nincs adatunk, de a tényről tudunk. Volt olyan teljes szakasz: idős, családos, póttartalékos katonák, akik mindannyian ezt választották. Az elszórt harci cselekményeknek és lövöldözésnek így is 48 polgári áldozata volt, és 30 magyar, 9 német katona halt

meg. Ez azt jelenti, hogy magyar—német részről a harcok összesen 87 áldozatot követeltek. A szovjet csapatok emberveszteségét még nem ismerjük.

A város felszabadulásának katonai jelentőségére már a bevezetőben utaltunk. A moszkvai rádió október 11-én 19.45 órakor először orosz nyelven mondta be a jelentős hírt, később megismételte magyar, német, román és angol nyelven is. Október 12-én 10 órakor részletes közlést adott a város felszabadulásáról és akkor már felsorolta a Szegeden ejtett hadizsákmányt, amelyben a haditechnika és fegyverzet igen jelentős volt. Ezen kívül a katonai raktárakban nagy mennyiségű élelem, lőszer és üzemanyag volt felhalmozva, Szeged ugyanis a fő utánpótlási bázisa volt a magyar és német hadseregnek. Ennek elvesztése után anyagbázisként már Budapest elmaradt.

A legfelsőbb szovjet főparancsnokság nagyra becsülte a csapatok teljesítményét. Október 11-én este 224 ágyúból 20 lövéssel tisztelgett Moszkva a Szegedet elfoglaló szovjet csapatoknak. Október 31-én kelt legfelsőbb parancsnoki határozat alapján a „szegedi" előnevet viselhette: a 105., 183., 308. gárda lövészezred, a 478., 767., 906., 1055. lövészezred, az 1505. önjáró tüzérezred, a 462. aknavető ezred, a 40., 107. önjáró gépesített pontonos-hidász zászlóalj és a 6. gárda vadászrepülő hadosztály. A fenti egységek a „szegedi" előnevet büszkén viselték és hamarosan új előnevekkel gyarapodtak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Adonyi Ferenc: A magyar katona a második világháborúban 1941—1945. (F. Kleinmeier, Klagenfurt 1954), Csima János: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához 1938—1945. Bp. 1961, Darnói Pál: A Budapestért folyó harcok... (Hadak Útján, München 1962—1963), Dálnoki Veress Lajos vezérezredes: Magyarország honvédelme a második világháború előtt és alatt 1920—1945. (München, 1973), Gazsi József: Magyar partizánok és ellenállók Európa népeinek szabadságharcában (TIT előadói segédanyag, 1969), Kálmán Dániel: A magyar királyi honvédség a második világháborúban. Kézirat (Hadtörténeti Intézet Levéltára. Tanulmányok gyűjteménye. Növedéki napló 2721. sz.), M. M. Minaszjan: Délkelet-Európa népeinek felszabadítása. (Hazánk felszabadulása 1944—1945. Tanulmánykötet. Zrínyi Katonai Kiadó Bp. 1970) Oltvai Ferenc: A szovjet hadsereg felszabadító hadműveletei Csongrád megye területén (A Tiszántúl felszabadítása. Előadói segédanyag. Szerkesztette Dombrády Lóránt. TIT 1969.) Ölvedi Ignác: A budai vár és a debreceni csata. Horthyék katasztrófapolitikája 1944 őszén. (Zrínyi Katonai Kiadó Bp. 1974). Ölvedi Ignác: A Tiszántúl felszabadítása (Magyarország felszabadítása. Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből. Zrínyi Kiadó és Kossuth Kiadó Bp. 1975) Perneki Mihály: A szegedi hidak felrobbantása (Délmagyarország, 1977. október 9.) I. T. Slemin: Ot Szegeda do Budapesta. Oszvobozdenije Vengrii ot fasizma. Izd. Nauka, Moszkva 1965. Szerk. A. N. Szamszonova. Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon (Kossuth Könyvkiadó Bp. 1974). Tessin, Georg: Die Verbände und Truppen der deutsche Wehrmacht und Waffen-SS in Zweiten Weltkrieg. 1939—1945. (Verlag E. S. Mittler and Sohn GMB h. Band 14. Frankfurt/Main 1965), Tóth Sándor: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. (Zrínyi Katonai Kiadó Bp. 1965.), R. A. Veszelik: A szovjet hadsereg egy híradós katonája harctéri feljegyzései (Orosz nyelvű kézirat. Makói József Attila Múzeum adattára).

FORRÁSOK ÉS VISSZAEMLÉKEZÉSEK

Országos Levéltár (Bp.) MTI Rádiófigyelő K—428. 1309. csomó, BM. K—150: 3375. csomó, és Z—1139/3. csomó. *Hadtörténeti Intézet Levéltára* (Bp.) HM elnöki iratok I. a. oszt. 3900. és 6768. csomó, Vkf. (Vezérkari Főnökség) elnöki 300. csomó, A magyar királyi 23. tartalék hadosztály parancsnokságának ir. 1944. 2. fólio szn., Kriegstagebuch des Oberkommandos der Heeresgruppe Süd. Filmtár 1251. sz., A 101. honvéd vadászrepülő-ezred parancsnokság ir. (Légierőparancsok és ezredparancsok.) *Csongrád megyei Levéltár Szeged.* Szeged város főispáni és polgármesteri ir., mérnöki hivatal, Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat, Kereskedelmi és Iparkamara, a szegedi V. honvéd kerületi parancsnokság, Tűzoltóparancsnokság iratai 1944—1945. Szegedi szerzetesrendek és plébániahivatalok iratai 1944. *MÁV Igazgatóság irattára,* MÁV Szegedi Üzletvezetőségének iratai 1944. *MSZMP Csongrád megyei Bizottság Archívuma* Visszaemlékezések gyűjteménye: Farkas István, Gasztány Aurél, Györki János, Krupiczer Ferenc, Ladányi Panni, Machánszky József, Pikler Tamás és Szabó József visszaemlékezései, *a sajtóban* megjelent Donászi Kálmán, id. Komócsin Mihály, dr. Pálfy György és Valentiny Ágoston visszaemlékezése.

GÖRÖMBEI ANDRÁS

Folytatás és megújulás

SÜTŐ ANDRÁS PRÓZAMŰVÉSZETE AZ ÖTVENES ÉS HATVANAS ÉVEK FORDULÓJÁN

Sütő András pályakezdése tüneményes volt, első novellái után fenntartás nélküli elismeréssel fogadta a kritika. Gyors egymásutánban jelentek meg kötetei, egy-egy elbeszélését önálló füzetben is megjelentették. Az új magyar próza legnagyobb reménységének számított. Pályájának ez az első, egyenesen ívelő korszaka 1955 tájékán látszólag megtörik. Az ekkor írt *Félrejáró Salamon* gazdag pályaszakaszt zár, utána Sütő András négy évig nem jelentkezett új szépprózával, az önvizsgálat, önmélyítés, tájékozódás korszakát élte. A gyorsan ítélkezőknek úgy tűnt fel, hogy Sütő András pályája elakadt. Ezt persze jobbára utólag vallották be az 1970-ben megjelent *Anyám könnyű álmot ígér* hatalmas sikere után. Az igazság mégis az, hogy szó sincs a pálya elakadásáról, hanem eltökélt, mélyen átgondolt minőségi változásigény megjelenésének lehetünk tanúi Sütő András esszéírói készülődésében, az ötvenes évek közepétől megjelenő jegyzeteiben, tűnődéseiben. A tények alaposabb ismerete, a Veres Péter-i tárgyszerűség igénye, összetettebb valóságlátás, a provincia gondjainak egyetemes szinten való kifejezése izgatja a görög kultúra rejtelmeibe merülő írót, aki azonban a romániai magyar irodalom új jelenségeinek is szigorú kritikusává válik ekkor.

Az esszékben, jegyzetekben, tűnődésekben formálódó szemlélet kereste a maga kibontakozásának lehetőségeit Sütő András szépirodalmi műveiben is. A négyéves hallgatás után szépirodalmi munkássága az ötvenes évek végén új lendületet vett, s két irányban bontakozott ki: egyrészt prózai művekben, másrészt a vidám játék műfajában. Persze a szemléletváltás és az esztétikai eredmények minőségi változása nem a damaszkuszi út hirtelenségével történt, hanem nehéz alkotói küzdelemben és váltakozó eredménnyel. Olyan prózai írásai is születnek ekkor, melyeket később egyetlen gyűjteményébe sem vesz fel *(Csendes beszélgetések, Királylány a Róka-tanyán)*. Ezek vonatkozásában bizonyára elfogadta a korabeli kritika ítéletét, mely szerint hőseinek belső konfliktusát csupán szellemesen, anekdotikusan illusztrálta az első esetben, a másodikban pedig az idilli szemlélet hiteltelenítette az írást. Az 1948 és 1955 közötti évek termését összefoglaló kötet, az 1959-ben megjelent *Tártkarú világ* bevezetőjében Sütő András azt írja, hogy könyvét az idő meghaladta, mert a korai írások hősei a szocializmus roppant fejlődésének következtében az életben megnőttek, „az indulás félszegségét a határozottság, a pislákoló eszmélést a kitárult eszmények váltották föl". Természetesen az a tény, hogy a művek tárgyi tartalmát az idő esetleg meghaladta, nem változtat a művek esztétikai értékén. S nemcsak az emlékek tanulsága, hanem a minden időben érvényes üzenetek miatt sem. A történelem sem változik olyan szédítő sebességgel, hogy néhány év teljesen emlékbe költöztetne jelenségeket.

Sütő András 1959-ben kiadott másik könyve, *A nyugalom bajnoka* című elbeszélése is igazolja ezt. Története 1957-ben játszódik ugyan, fő konfliktusa mégis a belépés vagy be nem lépés a kollektív gazdaságba. A *Félrejáró Salamon* ikerdarabja ez a könyv. A *Félrejáró Salamon*ban az osztályharc éleződésének hamis elméletét kihasználó visszaélések okozta kisemberi kálváriát és tragikumot jelzi Sütő András, *A nyugalom bajnoká*ban a személyiség és a törté-

nelmi fejlődés ütközése kerül vizsgálódása középpontjába. Egy olyan motívum tehát, amelyik a *Félrejáró Salamon*ban is szerepelt, de ott nem ez vált fő konfliktussá, hanem az, ahogyan visszaélnek ezzel egyesek a hatalom nevében. Salamon András boldogan szabadult meg magántulajdonosi álmaitól, fő bajai mégis ezután kezdődtek. *A nyugalom bajnoka* ironikus cím, mert egy személyiség torzulását fedi. Lukács Dani a nyugalom bajnoka, aki a falu párttitkára volt, minden jó ügyek lelkes képviselője. Nagy szenvedéllyel fáradozott a közösségért, boldogulását szolgálta. Igaz, az is nagyon tetszett neki, hogy mindenki dicsérte, megbecsülte buzgalmát. Mégis, személyiségéről az a vélemény alakulhatott ki, hogy a kis ügyekben jól dolgozott, de nagyobb koncepcióval nem rendelkezik. Így történhetett meg, hogy amikor a kollektív gazdaság szervezése aktuálissá vált, s a leendő elnök személyét találgatták a faluban, nem gondoltak Lukács Danira. Ez megsértette az ő hiúságát, s kijelentette, hogy nem lép be, legalábbis egyelőre nem. Magatartásához a történelem készen kínálja az ideológiát is neki: ő osztotta fel 1945-ben a földeket, az emberek jól élnek rajtuk, minek akkor most megint megzavarni őket. Meg kell várni, amíg maguktól akarnak közös gazdaságot alakítani, újféle módon boldogulni. Csakhogy Lukács Dani leváltása után a fia, István lett a párttitkár, akinek hivatali kötelessége is a kollektív gazdaság megszervezése, de egyébként is ezt látja a jövő útjának. Lukács Dani nemcsak kitér a történelem parancsa elől, de gátolja is a kollektív gazdaság szervezését, hiszen a fia hitelét is rontja az ő makacssága. Ráadásul két és fél holdnyi földje is közös a fiáéval, helyesebben még nem adta ki belőle a fiú jussát. A faluban az a látszat élhet, hogy jól kifundálták ezt: Lukács Dani kimarad a földdel, a fia pedig belép semmi nélkül. Így aztán ők minden eshetőségre biztosítva vannak. A személyiség és a történelem aszinkronjának konfliktusát bizonyos értelemben súlytalanítja az, hogy a szembenállás nem történelmileg meghatározott világkép alapján történik, hanem hiúságból, sértett önérzet következtében. *A nyugalom bajnoka* annak a folyamatnak a rajza, melynek során lelepleződik és megszégyenül Lukács Dani hiúsága. Sütő András kitűnő léleklátással mutatja meg azt, hogy aki lelke mélyén cselekvő közösségi ember, s hiúsága folytán kerül csupán szembe a történelem fejlődésével, annak belső hajtású aktivitása, cselekvő szándéka a pótcselekvések sorát hívja elő. Ezekben a pótcselekvésekben a magára erőltetett magatartásforma miatt a jellem erősen komikussá válik, még gyakrabban tragikomikussá. Lukács Danira épp az jellemző leginkább, hogy nem tűri a tétlenséget. Cselekedetei azonban — mivel nem kapcsolódik a történelem fő sodrába, pedig igazán azt szeretné — félrejáróvá teszik őt. Salamon András sértődöttségében a zenélő órát akarta megjavítani. Lukács Dani annyival komikusabb figura, hogy az ő sértettsége hiúságból származik, de a kisregény nyitóképében már ő is órát javít, méghozzá a falu toronyóráját akarja munkára bírni Dudás Bercivel, mert nincs a faluban az időnek gazdája. Lukács Dani mindenképpen valami olyasmit akar cselekedni, ami közösségi hatósugarú, amit mindenki észre vesz majd. Rögeszmésen érvel a javítás szükségessége mellett: felméri, hogy a faluban milyen az óraállapot, s kiderül, hogy csupa rossz óra van a faluban, az egyik csak hanyatt fekve jár, a másikat harapófogóval lehet felhúzni, a harmadik sántál, a negyedik csak fejére állítva jár, az ötödik csak zenél, de az időt nem mutatja, és így tovább. Az anekdotikus-humoros részletezés a jellem rögeszmévé torzulását mutatja, a színes anekdotikus előadásmód a jellemábrázolás fontos motívumává mélyül. Egyébként az órajavítást végül a másik faluból érkező Salamon András vállalja fel, aki orgonát, cséplőgépet stb. is javított már — ő a közvetlen kapocs a *Félrejáró Salamon* és *A nyugalom bajnoka* között. Kitűnő megfigyelés az is, hogy a pótcselekvésbe menekülő ember folyamatosan megideologizálja tetteit, s belső monológjai, önbeállító magyarázatai saját jószándékát hangsúlyozzák minden tettében. Lukács Dani sértettségében titokban elad egy fél hold földet, de ezt azzal indokolja önmagának is, hogy a fiának akarja kibővíteni az árából a házat. Tette pedig az adott történelmi pillanatban — tudja ezt ő is jól — komoly vétség. Különösen súlyossá teszi az, hogy Lukács Dani párttag, magántulajdonosi gesztusa tehát szembenáll a kollektivizálás eltökélt tendenciájával, másrészt azt is becsapja, akinek a földet eladta, hiszen annak gondolkodása szerint Lukács Dani tudta, hogy úgyis tagosítanak, kollektivizálnak, tehát elveszik a frissen vásárolt földet. Tette szem-

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszékek
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2—6.

ben áll a pártpolitikával, szemben áll saját fiával, s konfliktust teremt Székely Mózsival, vásárlójával. A konfliktusok egyre szaporodnak, a feszültség egyre növekszik, a humoros, oldott hangvételűnek indult kisregény egyre drámaibbá válik. Egyre elégedetlenebbek azok a parasztok, akik aláírták a belépési nyilatkozatot, mert szeretnék, ha beindulna a közös gazdaság, hiszen a késleltetésből sok hátrányuk származik. Viszont, ha a párttag Lukács Dani nem lép be, lehetetlen a szervezés. Meg is támadják ezzel Istvánt, kis híján tettlegességre is sor kerül. Istvánt felettesei egyre sürgetik, hogy „üssön a fejére" az apjának. Pártvonalon is megpróbálják gyúrni Lukács Danit. Minden párttag szervezi a téeszt, kiosztják őrá is Dudás Bercit. Ez az epizód nemcsak groteszk, hiszen arra kellene rábeszélnie barátját Lukács Daninak, amit maga nem vállal, hanem el is vezet Lukács Dani hiúságának nyilvános leleplezéséhez. Daninak ugyanis — mások munkája révén — szinte ölébe hull Dudás Berci belépési nyilatkozata, s úgy adja tovább ezt a pártban, mintha ő szervezte volna be. Ez az eset nyilvánvalóvá teszi a kétlelkűség lehetetlenségét. Nem lehet egyszerre egymással ellentétes eszméket szolgálni, szembenálló magatartásmódokat fenntartani. Kegyetlenül leleplezik, szemébe mondják hiúságát, népszerűségéért mindent feláldozó természetét. Lukács Dani önmaga elől társadalmi munkába menekül, de a bajok csak sokasodnak körülötte. Összeomlott, belátta, hogy bírálóinak van igazuk, éppen azon tűnődött, hogy visszaadja a pénzt is Székely Mózsinak, amikor Székely Mózsi rátámadott, s beleverte a sáncba. Olyan helyzetbe jutott, amikor a jószándéka is visszaüt már. Szégyenét még a felesége előtt is hazugsággal akarja elütni. A pokróc alatt — alvást mímelve — kihallgatja felesége és fia éjszakai beszélgetését. A fia idillt fest az anyjának a kollektív gazdaságról, az asszony pedig visszanéz egy életen keresztül mindig szétfoszlott álmaira. Lukács Dani kilép a pokróc alól, s védekezik: „Szegények voltunk..." Csakhogy a fia éppen ez ellen a szegénység ellen agitált. A kisregény jól motivált konfliktusok egybefűzött sorozatán keresztül mutatta be Lukács Dani hiúságának küzdelmét a történelemmel, majd e hiúság összeomlasztását. Mégis idillikus feloldásnak érezzük azt, hogy ami ellen eddig oly megátalkodottan érvelt, azt most egyszerre elfogadja, s „Adj hamar egy pennát, amíg ilyen kedvemben találsz!" jelszóval aláírja ama belépési nyilatkozatot. Lélektanilag motivált ez a cselekedet, hiszen Dani sohasem az eszmét tagadta, hiúságát pedig ugyancsak széttépték az események, mégis könnyítő feloldás ez, hiszen a humorosnak indult történet egyre inkább elkomorult, s most egyszerre idillbe vált. A felesége szavai pedig tiszta komikumba fordítják az idillt: „Ne úgy te... gatyába... Ha már ilyen nagy dologra szántad magad..." Súlytalanítás ez, mert Lukács Dani egész eddigi kínlódását túlságosan hirtelen és könnyedén oldja fel. Bizonyára érezte ennek problematikusságát Sütő András, s a gyorsan jött idillbe beledob váratlanul és a szó szoros értelmében néhány követ. Székely Mózsiék éppen a családi idill kellős közepén támadják meg őket, kövekkel beverik az ablakot, majd a rájuk támadó Istvánt leütik, s amikor Istvánt viszik a kórházba, akkor döbben rá igazán Lukács Dani a maga felelősségére. Ez a tragikus epizód már csillag után következik a kisregényben, mintegy ráadásul tehát, a befejezés után. Az idillikus befejezés azért volt elhibázott, mert megtörte a kisregény egyenesen kibontott drámai ívét. A humoros hangnem egyre erősebben drámaivá vált, s ez a kisregény fő eszméjéhez tartozott, mert azt mutatta meg, hogy nem lehet a történelem fő irányából kiszakadva az egyéni sértettséget vagy akár az egyéni érdekeket a történelem fő kérdései elé tolni. Ezt a tendenciát, eszmeiséget zavarta meg a pokróc alatti hallgatózással kezdődő, s váratlan idillbe forduló feloldás. A tragikus befejezés viszont már nem hat az elbeszélés szerves részeként, hiszen a feloldás után következett.

Lukács Dani jellegzetes Sütő-hős: azok közül való, akik sorsuk nehezebb óráiban eltűnődnek azon, hogy valahogyan nincs rendben az életük, egy kicsit „háromnegyedes eszű", egy kicsit félrejáró, s fejlődéssel nem mindig lépést tartó ember, aki azonban nem rossz szándékú. Ezért is szövi át az író a történetet oldó, anekdotikus, sokszor csupán mulattató epizódokkal, mint a templomban az úrasztala alatt megbúvó kutya története, vagy a süketséget imitáló Zsófi néni és az agitálók párbeszéde. Zsófi néni mindig másra válaszol, mint amit kérdeznek tőle. A kisregény legteljesebben kidolgozott alakja természetesen Lukács Dani, mások az írás jelle-

géből következően csak jelzésszerűek, olykor valóban elnagyoltak: eszményien progresszív István, s ördögien megátalkodottak a magántulajdon mellett kitartó, szinte vad parasztok.

Sütő Andrást pályakezdésének idején vérbeli novellistának tartották, a novellát érezték legtöbben igazi területének. Leginkább tökéleteset valóban ebben a műfajban alkotott akkor, sőt még az útkeresés idején az ötvenes és hatvanas évek fordulóján is. A *Tártkarú világ* legfrissebb novellája is 1954-ben keletkezett, s csak 1959-ben állt elő újabb rövid prózai írásokkal. Ezek előbb éppúgy a korábbi alkotómódszer folytatásának tekinthetők, miként *A Nyugalom bajnoka* bizonyos értelemben a *Félrejáró Salamon* variációja.

Az 1959-ben megjelent két remek kis karcolat, a *Misi, a csillagos homlokú* és a *Karikás költekezik* a korábbi Sütő-novellák két fő típusához kapcsolódik: az előbbi a lírai elemekkel dúsított drámai novellák folytatása, az utóbbi pedig a lírai-humoros jellegűek társa. Témájuk szerint is egyik a múlt, másik pedig az új élet rajza. A két karcolat méltán váltotta ki a korabeli kritika gyors elismerését, mert valóban mindkét írás — kis terjedelmük ellenére is — a nagyvilág képét nyújtja a teljesség igézetével. „Megnőtt a gyerek, és ez volt a baj" — kezdődik drámai sejtelemmel és in medias res a *Misi, a csillagos homlokú* című karcolat. A történet alapszintje szokványosnak is mondható, hiszen egyáltalán nem ritka az a régi világban, hogy az ispán úrtól gyereke születik valamely cselédlánynak. Sütő András azonban az egyéni jegyek eleven és sokszínű rajzával, a konfliktusok finom szövésével, a különféle szálak összefuttatásával nagyobb erővonalakat sűrít össze a novellában. Az ispán nem törődött a gyerekkel, sőt azt várta, hogy majd csak elpusztul a nélkülözésekben. Azonban nem így történt, sőt a gyerek őt vallja apjának, az ispánt gyűlölő parasztok pedig biztatják, hogy ő a kisispán. Misi története így tágul az ispán és a parasztok, más szóval két osztály szembenállásának megnyilatkozási terepévé. Misinek fáj kisemmizettsége, megtagadottsága, apátlan árvasága, ezért a lelkében felgyűlő keserűség a parasztok biztatására összetett érzéssé, kívánsággá és bosszúvággyá érlelődik. A parasztok arra biztatják, szaladjon az ispán után és kiáltsa oda neki: „Édesapám, adjon egy csikót!" Misi érzékeny lelkében megfogan az ötlet, s álmában boldogan kapja meg a csikót, s úgy száguldozik rajta, hogy még a szél fütyülésére is emlékszik reggel. Az álom felfokozza a vágyakozását. Első félszeg, visszavont kísérlete pedig csak erősíti, hiszen egy lejt kapott az ispántól. Boldog, hogy végre az apjától kapott valamit. Mindenkinek eldicsekszik vele, sőt kiszínezi álmaival a tényeket: „Együtt jöttünk a reggel, és azt mondta, kapok tőle egy csikót is. Azt adja nekem, amelyiken vasárnap kilovagoltam a mezőre. Szép, csillagos homloka van, úgy nyargaltam, fütyült a szél a fülem mellett." A konfliktusok sűrűsödnek, mert az ispán nősülni akar, s különösen kellemetlenül érinti, hogy Misi folyton rá hivatkozik. Ezért Misi anyját elbocsátják az uradalomból. Misiben édesanyja nyomorúsága bosszúvá nő. S amikor az egész falu ott van az ispán esküvőjén, ezt az alkalmat választja ki cselekvésre, hadd lássa mindenki. Fölugrik hátulról a menyasszony és vőlegény hintójára, és torkaszakadtából kiáltja: „Édesapám, édesapám! Adjon egy lovat." Misinek ez a tette az életébe került, mert az ispán kegyetlenül ledobta, a szemét is kiütötte, s agyongázolták a lovak. A tragédia előtt azonban kacagták a parasztok az ispánt „véges-végig az utcán". Misi az *Új bocskor* Makkos Jánoskájának a rokona, összefűzi őket a tragikum, szegénység, kiszolgáltatottság. Misi — a szegények biztatására, s osztálya képviseletében — az ispán küzdő partnerévé nő a rövid történet folyamán. Egyenlőtlenek az erőviszonyok, sorsa csak tragikus lehet. Érzelmileg fogja fel a világot, s érzelmeiben vitathatatlanul képvisel egy mélyebb igazságot. Morálisan mindig is felette állt az ispánnak, akiből Misi álma, legelemibb emberi kívánsága egyre nagyobb kegyetlenségeket váltott ki. A novella esztétikai hatásának a cselekmény drámai vonalát kitágító lírai elemek bősége a forrása, mert nemcsak Misi, hanem az ő révén az olvasó is érzelmileg fogja fel az elnyomottak és elnyomók szembenállását. Így válik drámaibbá és tágabb horizontúvá a novella annál, mint amit a rövid cselekmény logikailag, gondolatilag kifejezhetne. A lírai elemeket Misi álmodozásai és álma, valamint a refrénszerűen sokszor felhangzó mondat hordozza elsősorban. Ebben a mondatban a gyermeki lélek perel egy kegyetlen világgal: „Édesapám, adjon egy lovat!" A novella vonalvezetése egyenesívűen tragikus, feszült,

„kitérők nélkül, feltartóztathatatlanul halad a tragikus vég felé... hangvétele balladás, balladaszerűen ismétlődik a refrén is" (Sőni Pál). Hangvétele humoros-szatirikus, majd leleplezően drámai, végül egyértelműen tragikus, de ez a sok szín egyetlen célra irányul és példás egyensúlyban van, s ez emeli általános érvényűvé az eszmét, a lelket és testet sebző, megsemmisítő kiszolgáltatottság elviselhetetlenségét.

„Mint a kacagás, rebbent végig a falun a hír, hogy elérkezett a nagy költekezés ideje" — a *Karikás költekezik* című novellának ez a nyitómondata humoros-lírai történetet indít. A hóttszegény Karikás most kap először életében sok pénzt a kollektív gazdaságban, hatezerkétszáznegyven lejt. Ennyi pénzt ő még nem is látott. Sütő András humorosan, kitűnő lélektani elemzéssel mutatja be, miként ütközik a személyiségben a sokszázados szegénység s a megnyert új élet: Karikás elijed attól, hogy a könyvelő milyen gyorsan számolja az ő pénzét, s hitetlenül többször utánaszámolja bütykös ujjaival. Aztán elmegy a színbe és ott számolja. Közben tervez, álmai, tervei oly elemiek, hogy néhány kívánságában egy élet nyomorúsága lepleződik le. Soha el nem ért apró, de a lélek benső világába mutató kívánságok: Karikás be akarja padlóztatni a földes szobát, a cöveklábú dikó helyére ágyat akar venni: „S a háztetőre kéményt rakatok. Pirosat. Ne gyűljön nekem a füst a házban, hogy ha melegedni akarunk, sírni kell hozzá, mintha örökösen halottunk lenne. Arra aztán rakjon fészket a gólya!" Karikásban a nagy kereset láttán feltámad a büszkeség is, hogy fog kopogni a padló, ha majd hátratett kézzel sétál rajta, s magában az asszonnyal zsörtölődik, aki már a-fakanalak helyett is vaskanalat akar venni... Éppígy tervezgetett Koronka Mihály, a *Háromnegyed ész* című novella hőse s így Salamon András is. Már-már enyhén szatirikus ez az idillikus tervezgetés, mert megszólal benne a mindig elnyomott ember felébredt büszkesége: „Hazamegyek és kivágom a töméntelen pénzt az asztalra." Olyan Karikás, mintha váratlanul hullott volna az ölébe a sok pénz, pedig megdolgozott érte, csak hát eddig is dolgozott, mégsem kapott ennyi pénzt, ezért érzi úgy magát, s ezért viselkedik úgy, mintha főnyereményhez jutott volna. Ahogy Koronkának megdöglött a lova, Salamonnak felrobbant a gépe, úgy semmisül meg egy pillanat alatt Karikás öröme is, ijedtség üti szét az idillt: nem találja a pénzt a zsebében. Néhány perccel korábban még az örömtől volt egy kicsit mulatságos figura, most a riadalom veszi eszét. Ez a változás is a szegénység felől érthető, az előbbi túldimenzionáltság jellemző a riadalomra is. Karikás számára egyszerre mindenki gyanússá válik. A gépszínben, ahol a pénzt számolgatta az imént, most a nappali őrt találja, Nem meri egyenesen megkérdezni tőle a pénzt, hanem nagy kerülővel közelít a témához. Így alakul ki kettőjük között egy pompás feleselő párbeszéd, közben Karikás az őrt kutatja, a pénzét keresi rajta, de nem kérdezi egyenesen. Az őr nem tudja, miről van szó, de nem engedi magát csak úgy irányítani, kitérő válaszokat ad, a kalapját sem mutatja meg közelebbről Karikásnak: ha tizenöt évig nem érdekelte, mit akar most vele. Drámaivá forrósodik a helyzet, mert az őr feleselgetései Karikás gyanúját erősítik, mely szerint az őr találta meg az ő pénzét. Karikás megtámadja az őrt, lekapja kalapját, kihull alóla a sok pénz. Karikás azt hiszi, ez az ő pénze, az őr pedig teljes joggal arra gyanakszik, hogy Karikás ki akarja rabolni őt. Karikás fojtogatja az őrt, s vádolja. Az őr észreveszi, hogy Karikás zsebében ott a pénz. Karikás megsemmisül a szégyentől, hogy ennyire elborult az esze. A drámainak indult konfliktus mégis feloldódik, mert az őr megdorgálja ugyan Karikást, de bölcsességgel belátja, hogy Karikás baját a szegénység okozta, harminc éve vár erre a napra. Ő is azért tette a kalapja alá a fizetését, hogy megtréfálja vele majd az asszonyt, aki a zsebében fogja azt keresni. Amikor Karikás elindul hazafelé „megtalált" pénzével, újra virágos kedve támad. Sütő András a kiélezett, majd feloldott konfliktussal éppen azt világította meg, hogy a nincstelenség milyen jellemdeformáló tényezőként működik. Karikásnak ugyanis megvan a maga belső igazsága, érthető öröme és ijedelme egyaránt. A novella hátterében paradicsomi idillnek tűnik fel a kollektív gazdálkodás, de nem ennek gondja itt a lényeges, hanem Karikás lélekrajza, konkrét történelmi pillanathoz kötött lélekállapotának hitelesen szép bemutatása. Karikás lélekállapotát kettősség minősíti, benne ütközik a régi és új világ, ezért oldódhat fel a konfliktus az őr és Karikás között, mert feloldódhat magában Karikás gondolkodásában. Ép-

pen a gondolkodási kettősség teszi lehetővé, hogy a lírai-humoros elemek kerüljenek túlsúlyba, mert az adott történelmi pillanat ennek a megoldásnak a hitelét biztosítja. Karikás éppen azzal jellegzetes Sütő-hős, hogy a nincstelenségből botladozva indul egy új élet felé. A *Misi, a csillagos homlokú* drámaian balladás hangvétele helyett itt „felsüt Sütő sajátos humora, amelynek társadalmi gyökere éppen ez a megváltozott erőviszony" (Sőni Pál). A *Misi*ben a lírai és drámai, a *Karikás költekezik*ben pedig a lírai és humoros elemek példás egyensúlya teremti meg a tágabb értelmezés lehetőségét, két világszemlélet szembesítését egy-egy adott történelmi pillanatban. Amilyen törvényszerűen vezet a konfliktus tragédiához az egyenlőtlen erőviszonyok folytán az első novellában, olyan természetesen oldódik fel a másikban, hiszen itt lényegében ez a mű logikája, ugyanis konfliktus itt nem is volt, csak Karikás gondolta azt, hogy van, a feloldás tehát a felismeréssel hiteles.

Az eddigi művek lényegében folytatásai az első pályaszakasznak. *A nyugalom bajnoka* kevesebb, a *Misi, a csillagos homlokú* és a *Karikás költekezik* lényegesen több művészi eredménnyel. Önkiteljesítés eredményei ez utóbbiak, a már korábban kipróbált színek koncentráltabb alkalmazásával. Az ábrázolásmód elsősorban érzelmi és empirikus jellegű. A szemléleti tágítást a gondolatiság felé először a *Zászlós Demeter ajándék élete* című novella mutatja 1960-ban. Izsák József joggal állapítja meg *Példázat az emberségről* című írásában, hogy ezt a novellát a kritika nem értékelte érdeme szerint, pedig Sütő Andrásnak ebben „sikerült kitörnie arról a területről, amelyet indulása idején az irodalmi konvenciók, eszményképek és mesterek példája tett járhatóvá". A novellából filmet is készítettek, de a Sütő Andrásról szóló írásokban azóta sem került helyére. Ez is jellegzetes mezőségi novella, mégis lényegesen eltér Sütő András korábbi írásaitól, mert az empirikus életanyag elevenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik. Másrészt ebben a novellában figyelhetünk föl először a későbbi jellegzetes, a konkrétumok lirizálása, átpoetizálása révén megteremtett, metaforikus ragyogású, vizuális gondolatiságú nyelvre. A novella egy 1944-es történet révén egyetemes emberi dilemmát vet föl és válaszol meg. Benne lét és erkölcs, élet vagy becsület kerül egymással szembe feloldhatatlan választási kényszerben. Az alternatíva a történet természetes folyományaként konkrétan, meggyőző egyediségében, plasztikusan áll előttünk, éppen ezért emelkedik általános filozófiai szférába. Egy kisember sorsának a történelem által produkált kényszerűségeibe természetesen fonódik bele a történelmi, erkölcsfilozófiai és nemzetiségi kérdések sora, s mély számvetésben ad ezekre a kérdésekre humánus és gazdagon motivált, hiteles választ. A lélekrajz összetettsége, kidolgozottsága mesteri novellaszerkezetben tárulkozik föl, s hitelessé teszi ezt a személyiség közösségi, történelmi és egyéni sorsa is. Külső és belső történés drámai egybefonódásában, két nézőpont állandó megvilágításában látjuk Zászlós Demetert. A külső ábrázolás az epikus cselekmény, a látvány. Ezt mélyíti el a belső monológ a személyes múlt képeivel, másrészt külső eseménysor kényszeríti Zászlós Demetert morális, létbölcseleti számvetésre. Zászlós Demeter bakter volt és harangozó. Önszántán kívül került 1944-ben az északerdélyi hadműveletekbe. A román őrmester parancsára kitűzte a toronyba a zászlót, bevonultak a magyarok, s amikor a zászlót ki akarták cserélni, tűzharc kezdődött. Csak később derült ki, hogy magyarok lőttek magyarokat. Zászlós Demetert teszik felelőssé, s kísérik a bodoki nádas felé a csendőrök. Demeter nem tudja, mit akarnak vele, hiszen ő teljesen ártatlan, csak akkor fogja föl, mekkora veszélyben volt, amikor közlik vele, hogy megkegyelmeznek neki, pedig agyon kellett volna őt lőni. Demeter elképzeli, hogy hazamegy a feleségéhez. De ekkor éles metszés következik, az ő ajándék életének az ára: „mutasson nekünk egy igazi románt, akit agyonlövünk maga helyett... Másként nincs kegyelem". Ezen a ponton emelkedik a novella morális drámává, a sütői nyelv a maga metaforikus gondolati telítettségével is hangsúlyozza ezt: „A feléje nyújtott szabadság — a felhúzott csapda — vonzó-taszító közelségében moccanástalan riadalommal nézte a csendőrt, aki három percet adott a gondolkodásra..." Demeter nem választ, nem mond nevet, hanem elindul a falu felé. A legjobb haragosát kérik tőle. Ebben a feszült lelkiállapotban villannak föl benne az egyre keserűbb emlékek. Az életösztön reflexei választást sugallnak. Eszébe villan a lány, aki reggel parazsat vitt, hogy pala-

csintát süssön, mert négy év után hazajött a vőlegénye, s Demetert megsuhintotta a régi fájdalom, hogy őrá egy hónapot sem várt a menyasszonya, így kapaszkodik meg Costan Pavel nevében, aki elcsábította tőle a menyasszonyát. Demeter kínlódik, megáll Costan Pavel háza előtt, de csak azért, mert tudja, hogy nincs itthon. Időt akar nyerni, körbe-körbe vezeti a két csendőrt, ki akar bújni a választás kényszere alól. A csendőrök pedig élvezni kezdik kínlódását. A feszültség egyre fokozódik, hiszen mozgás, akció van, az idő rég eltelt, eredmény viszont nincs. Demeterben az életösztön egyre erőteljesebben hozza elő Costan Pavel nevét, mert benne a menekülés és a mentség együtt lehetne, hiszen az életét tette tönkre. Demeter feszült belső monológja sok-sok megaláztatást, keserűséget hoz föl. Mennyit csúfolták, hogy a Costan Pavel fiát neveli, „az egész életemben mindenki kacagott". Demeterben érvek, ellenérvek váltakoznak, azon is eltűnődik, hogy minden élet belülről érthető igazán, lehetséges, hogy Costan Pavel még nyomorultabb, mint ő: „Lehetséges, hogy ha olyan vásár lenne, ahol bánatot árulnak, és megnézném a zsákodat, megsajnálnálak. De én csak azt ismerem, amit én hordoztam." Átgondolja szerelmük történetét is megértő szándékkal, nagyobb törvények után kutatva, de minden csak keserűségét fokozza, a csendőrök pedig egyre türelmetlenebbek, hiszen már hajnalodik. Most már ők álltak meg Costan Pavel háza előtt, pontosan akkor, amikor Demeter gondolkodása is eljutott addig a pontig, hogy most visszafizethet neki Costan Pavel valamit egy élet keserűségéért. A novella külső története már leszűkült, változatlan, a belső pedig hallatlanul kitárult és egyre dinamikusabb, egyre fájdalmasabb képeket hozott elő. De a keserűségből is mindig kicsapott Demeter humanizmusa, olyan lelki nyitottságot mutat, hogy belső monológja szinte rejtett dialógus, annyira a Costan Pavel szemével is nézi a múlt eseményeit egy-egy ponton. Az életösztön mégis föléje kerekedik a részvétnek, de amikor bemennek a házba, s ott Demeter ugyanazt a nyomorúságot látja, amilyen az övé, s Costan Pavel és egész családja egyedül csak őt nézi, az „egyetlen közülük valót", mégis megmenti Costan Pavelt — a saját élete árán. Látta, hogy otthon van, mégis megkérdezte ezt, s a kérdésből is érthették, hogy azt kell válaszolni, nincs otthon. „Akkor jó — mondta Demeter és szó nélkül kifordult az ajtón." Ezzel betelt a pohár, elfogyott a csendőrök türelme. Demeterben erősebbnek bizonyult az erkölcs, a szegényember-részvét, az összetartozás tudata a nemzetiségi különbözőség ellenére, mint a személyes bosszú, s méginkább mint saját élete. A külső és belső cselekmény azáltal kap a novellában nagyobb horizontot, hogy az eseményeket elbeszélő író értelmezi, esszészerűen, gondolatilag sűrű nyelven magyarázza az eseményeket. Ez az esszéelemekkel gondolativá emelkedő nyelv, majd az *Anyám könnyű álmot ígér*ben, az esszékben, s a nagy történelmi drámákban bontakozik ki igazán. Egy-egy felvillanása azonban már itt jelzi Sütő András művészetének gondolativá emelkedését. Ez teremti meg a novella belső kohézióját, az idézett „szabadságcsapda" metafora mintegy írói állásfoglalásként érzékeltette a választás amorális jellegét. Ennek a felismeréséhez jut el Zászlós Demeter, ezért nem válaszol már a csendőrök utolsó kérdésére: „Az alkunak vége szakadt, s ezzel minden kötöttség megszűnt közöttük. Most, miután a váratlan kijózanodásban újra legbensőbb érzéseinek parancsa alá került, az a különös érzése támadt, hogy mégis megmenekült valamitől..." Demeter utolsó pillantásával a ködben már eltűnt falu felé néz. Ez a lírai zárókép kiemeli a tragikumot, hiszen Demeter morális győzelmének az élete az ára. Választása történelmi ítélet is: a történelem amorális erőivel szemben még akkor is a morális utat választja, ha élete forog kockán. Egy mélyebb összetartozás-tudat, a sorsazonosság válik erkölcsileg is megtartó erővé számára, így győzte le becsülete még az életösztönét is. Demeter nem tudna élni azzal a tudattal, hogy helyette valakit megöltek, s azt ő áldozta föl. Nem menti fel magát személyes sérelmeivel, hanem kiemelkedik a partikuláris indokkeresés világából. S arra is példa az ő sorsa, hogy a nemzeti kötöttségnél erősebb a morális, ha a kettő így kerül szembe. Ezért szakít meg minden közösséget a katonákkal. *Zászlós Demeter* új vonásokkal egészíti ki a sütői kisember képet: a kisember a történelemnek kiszolgáltatva, a történelemben érvényesülő tendenciákkal — nacionalizmus, amoralitás — szemben nő meg, s bár fizikailag megsemmisül, erkölcsileg föléje nő helyzetének. Kérdésfelvetésének élességében, drámaiságában ez a novella a nagy törté-

nelmi drámák felé mutat, Szervét sorsának irányába. Líráját pedig a kisember tragikus kiszolgáltatottságának és jóságának, emberségének ellentéte teremti meg. Az, hogy Demeter még az árnyékoktól is menedéket, minden világos ablakból segítséget remélt, igazsághitének tragikusan megcsúfolt jele.

A *Jön a tenger* (1961) című „pompázatosan szép" (Farkas Árpád) novella az intellektuális líraiság remek példájaként tört új utat Sütő András művészetében, ismét csak előre jelezve későbbi művészi erejét. Példázaterejű írás ez is, de a példázat lírai képből fejlik ki, s líraian sokszálú, sugallatos. „Messzecsengő, gazdagon árnyalt eszmeisége egyetlen összefogó művészi képre épül. A kép részelemei azonban önmagukban is megállják helyüket, mint új, külön gondolatok hordozói" — írta róla Izsák József még megjelenése idején. A völgyben már megvetették a tenger ágyát, vízierőművet építenek, mindenki költözik új településre túl a hegyen. Egyedül Márton apró nem akar menni, nem akarja itthagyni tíz éve halott feleségét. Inkább elszánta magát a halálra, hiába hívja a lánya, aki születendő gyermekét is Mártonkának akarja keresztelni. Márton apró érzelmi kötöttségű, biblikus hangoltságú archaikus világkép elemeit egyesíti magában, a feltámadás aranytrombitáit egy helyen akarja hallani feleségével. Fiát várja, a papot, hogy még a tenger előtt imádkozzon az édesanyjáért. Állandóság, mozdulatlanság egyfelől, másfelől viszont a népvándorlásszerű költözés. Hiába magyarázza Kiskata neki, hogy a halottak mindig követik az élőket emlékké semmisülten, Márton apó hajthatatlan. Megérkezik a fia, aki természetellenes, embertelen és közönyös eszmevilágával az élet folytonosságát a halálban látja, „csak a halálban nyerjük el az örökéletet". A pap és Kiskata párbeszéde szinte megismétli Márton apó és Kiskata vitáját, de sokkal élesebben, nyersebben, mert Kiskata a pap felelősségét is tudja. Márton apó hiába reménykedett, fia imádsága nem nyugtatja meg, mert közönyös a pap, mint egy „imádkozó fekete oszlop", a tengert is csak ellenségnek tekinti. Márton apó most már a fia közönye miatt is maradni akar, pótolni „mindennek és mindenkinek a közönyét, amivel anyádat bántalmazzák". De Márton apó hűsége előtt megtorpant a tenger, s amikor közelről látta, amiről eddig csak álmodott, nem hináros és csúf volt, hanem hatalmas és áttetszően kék. S Márton apóban visszhangot támasztanak a hívások, s megbékül a tengerrel, az új világgal, s fölmegy abba a világba, ahol a bibliai aranytrombiták helyett az unokája, Mártonka az aranysípocska. A *Jön a tenger* a maga sűrű képiségében az érzelmileg erősen kötődő, erkölcsében példaszerű élet szembesítése a civilizációval. Érthető Márton apó rettenete, ragaszkodása, de Sütő András a novella lírai övezeteiben azt is erőteljesen kifejezi, hogy szeretettel, ragaszkodással, emberi megértéssel a Márton apó által képviselt humánus értékek átmenthetők a civilizáció világába, s át is kell azokat menteni, hogy emberi arca legyen az új életnek. Márton apó — szemben a fiával — jól tudja, hogy az élet folytonossága mellé kell állnia, érzelmileg fogja fel a sorsát, világképében az archaikus-biblikus szint ütközik a lánya és veje által képviselt új világgal, de meghatja őt azok ragaszkodása, s vonzza unokájának közelsége. A finoman árnyalt lírai novellában világosan kitetszik, hogy Márton apó mindhalálig ellenállna, ha nem hívással, szeretettel, meggyőzéssel segítenék. A novella egymással szemben álló képtömbökből áll, mintegy lírai szólamok alkotják. A tenger hatalmas ereje, szépsége, a természet csodájaként szabadítja fel Márton apót is, míg a közönyösen imádkozó „fekete oszlop" fia elriasztja attól a világtól, melyhez eddig kizárólagosan ragaszkodott. Ezzel a közönyös feketeséggel feleselnek Kiskata fehér zászlói, az új életet jelentő babakelengyék. Élet és halál, archaikus világ és modern kor, szülő és gyermek viszonya, természet és ember kapcsolata szintetikusan simulnak össze ebben a lírai példázatban. A *Jön a tenger*rel Sütő András először lépett ki a mezőségi parasztvilágból tematikailag. A *Zászlós Demeter ajándék életé*ben erkölcsfilozófiai távlatok felé mozdult ki, itt a lírai értelmezés gondolati lehetőségeivel kísérletezett példaszerű eredménnyel. Márton apó világában ott van a paraszti ismeretanyag, népi bölcsesség, a népmesék szimbólumnyelve, tehát a belső kötődés a korábbi novellákhoz, de Sütő András ugyanilyen meleg lírával tudja átitatni a technizált világot is, a novella másik pólusát. Márton apó története hatalmas kiáltás a világ huma-

nizálásáért a közönyösséggel szemben, s arra is erőteljesen rávilágít, hogy ez a humánus világ csak emberek műve lehet, hiszen a tenger nem magától állt meg Márton apó előtt.

A *Szamár és pálmafa* (1965) humoros-szatirikus karcolat, groteszk ellenpontozás mélyíti el: a betlehemi játék szervezője eltökélten küzd a néptanács elnökével azért, hogy Heródes szerepét ne tiltsák ki a játékból. A fiú a papban szövetségest gondolt ebben a küzdelemben, de a tiszteletes azért érkezik a néptanács elnökéhez, hogy lemondjon a papságról, mert materialista lett. Heródes szerepe egyáltalán nem érdekli a tiszteletest. A két történetnek világnézeti és politikai szempontból sokrétű vetülete van. A fiú sem hitből akarja a betlehemezést, számára is igazán a játék a fontos benne. Éppen ez ad igazi szatirikus élt a történetnek, hiszen a néptanács és a rajon rendkívül primitíven értelmezi az ellenőrzés végett beadott szöveget. Nem engedélyezik Heródes szerepét, mert Heródes király volt. Jellemző, hogy a néptanács elnöke nem is tájékozott a bibliai történetben sem eléggé, ő azért tiltja le Heródes szerepét, mert a rajonnál kifogást emeltek ellene. Nem tiltották le, csak azt mondták, ezt meg kell gondolni. A néptanács elnöke a fiúval szemben mégis határozott. Mikor meglátja a tiszteletest, megmozdult benne az engedékenység, más értelmezést próbál adni a rajoni mondatnak, de aztán belegabalyodik, hiszen a rajoni figyelmeztetés ugyan formálisan nem tiltás, gyakorlatilag mégis az, megakadályozásba csomagolt tiltás: „Ami azt jelenti, hogy vagy meggondolja, vagy leállítja. Ha nem állítja le, akkor a dolog nincsen megoldva. De ha csak meggondolja és nem állítja le, nem ér semmit az egész meggondolás." Az elnöknek ez az okoskodása az önmagát nem vállaló hivatali bürokrácia útvesztőit mutatja meg. A hivatásából kiábrándult tiszteletest viszont az elnök ugyanezzel a mentalitással marasztalja a papságban: jó, hogy materialista lett, de maradjon a híveivel. A tiszteletes hitvesztésének motívumait csak fölvillantja Sütő András, az elnök mentalitása azonban egy lényegétől elidegenedett, formális létezés kényszerűségét mutatja. A külső látványt, látszatot megőrizni, de nem törődni a belső lényeggel. Amikor a tiszteletes csinálja ezt, akkor nyugodtan van az elnök. Inkább jómódban részesítik, csak ne csináljon semmit, ami hivatása szerint való lenne. A világ közönyösödésének foglalata is ez, arra utal, hogy az ember nem azonosul hivatásával. Az osztályharc éleződésének hamis elméletétől tehát egy másik végletbe jutott a társadalom, a mindent összebékítő manipuláció világába. S bizony kivész az áhítat így. A *Szamár és pálmafa* sokrétűségével, ellenpontozó karakterével izgalmasan nyitott írás; ily módon szorosan kapcsolódik tematikailag és esztétikai jellege tekintetében egyaránt új darabként a novellisztikát megújító törekvésekhez. *A nyugalom bajnoka,* a *Misi, a csillagos homlokú* és a *Karikás költekezik* inkább Sütő András korai novelláinak világát idézte föl bennünk, a *Zászlós Demeter ajándék élete* és a *Jön a tenger* merészen új távlatokat jeleztek Sütő András művészetében, a *Szamár és pálmafa* mintha a két változat között foglalna helyet: őrzi Sütő András humorát, anekdotikus elemekkel, másrészt viszont sűrű villanású és a paraszti tematikán tágító írás.

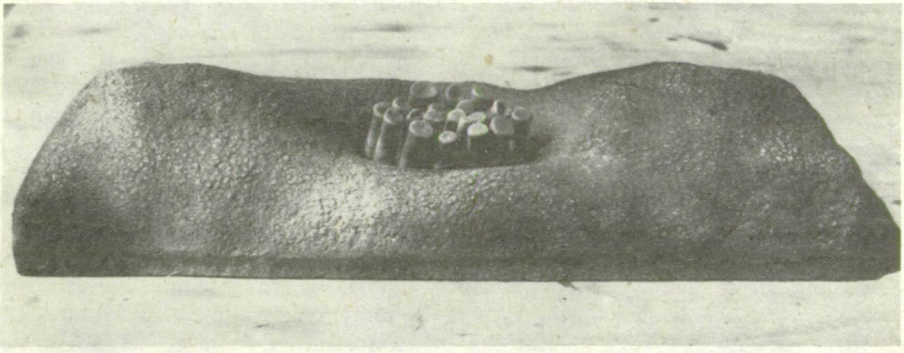

GERLE MARGIT: TÁJKÉP

ZIMONYI ZOLTÁN

A nyolcadik napon

GÁL SÁNDOR KÖLTÉSZETÉRŐL

Akár a spanyolviaszt fedeznénk föl, midőn Gál Sándor válogatott kötetéről írunk. Két irodalomtörténet* is eligazít ma már a versei között, s mindkét könyv egybehangzóan állapította meg, hogy Gál Sándor a csehszlovákiai magyar irodalom egyik meghatározó egyénisége, az egyetemes magyar irodalom mértéke szerint is hiteles alkotó. Értékelészavarok láthatóan nincsenek tehát körülötte, a friss portréra sem igen lehet újabb vonásokat fölvinni. Gál ismert és elismert költő, termékeny alkotó, éppen húsz éve jelent meg az első kötete, s azóta a napi újságírói-riporteri penzumok és országjáró „csavargások" közben is sorra-rendre láttak napvilágot — olykor évente — újabb és újabb könyvei. Versek (gyermekeknek is), elbeszélések, novellák, mesejáték, irodalmi riportok, szociográfia. *Nem volna tehát érdemesebb letenni a tollat?*

A termékenysége azonban fölkelti a gyanakvásunkat. Gál Sándor népszerűsége ugyanis akkoriban kezdett el növekedni, midőn a hatvanas évek végén a csehszlovákiai politikai események átrendezték az alkotók helyét és szerepét az irodalmi életben; a szűkebb literatúrában pedig valóságos lírai forradalom robbant ki és izgatta fel a közvéleményt, az ifjú újítókat mármár anatéma alá helyezték.

Kendőzetlenül szólva tehát: Gál Sándor ismerősebb, hagyományos verseit érthetetlennek tűnő kísérletek ellenében fogadta rokonszenv. Míg a nemzedéktársaknak, Cselényi Lászlónak és Tőzsér Árpádnak megritkult a szava, Tőzsér hallgatott, Cselényi Párizst járta, s mindketten új lírai lehetőségek után kutattak, Gál egyre könnyedebb kézzel írta a műveket. Szembe kell tehát néznünk azzal a tapintatlan kérdéssel, hogy vajon esztétikai értékeinek köszönheti-e a népszerűséget, avagy egy devalválódott, belső megújulással küszködő irodalom inflációs árfolyamának?

Ha már most Gál Sándor válogatott verskötetéből, az *Új Atlantisz*ból próbáljuk a választ kifürkészni, érdemes felfigyelnünk a válogatás szokatlan arányaira és szerkezetére. Gál láthatóan elolvassa a köteteiről írt kritikákat, sőt, meg is szívleli azokat. Ez magyarázza, hogy az *Új Atlantisz* harmada egyetlen kötetéből került ki, nevezetesen az eddigi hat közül abból, amelyet a legtöbbre taksált a kritika (*Folyó,* 1978)**. Gál Sándor, a szokásoktól némiképp eltérően nem az egymást követő kötetek-korszakok legjavát rakta egymás után, azaz nem az évgyűrűket tette szemléletessé, hanem élmény és témacsoportok szerint teremtett új rendet. A bátor, mint látjuk majd, egyes köteteket csaknem teljesen mellőző rostáláskor különösen kíváncsiak lehetünk, hogy a szerző hogyan értékelte korábbi korszakait.

A túlsúly — tudjuk már — a Folyóé, a másik harmadot olyan két könyv adta, amelynek hangja elüt ettől, a *Szabadvonulás* (1969) és a *Kőlapok* (1973) mintegy az eddigi pálya — időben — közbülső állomásának is tekinthető. A pályakezdő kötetek (*Arc nélküli szobrok,* 1964; *Napéjegyenlőség,* 1966) zöme kimaradt az *Új Atlantisz*ból, azaz a „zsengék" közé sorolódott.

---

* A magyar irodalom története 1945—1975 IV. A határon túli magyar irodalom, Bp. 1982; Görömbei András: A csehszlovákiai magyar irodalom 1945—1980, Bp. 1982.

** Miért, miért nem, ez a kötet nem került be a csehszlovák—magyar közös könyvkiadás kereteibe, így a hazai könyvesboltokban hiába kerestük.

Nem meghatározó a *Kőlapok* és a *Folyó* közötti átmenet, a *Tisztább havakra* (1976) sem. Lényegében két költői „korszak", két hang erőteljesebb a válogatott kötetben, ezek megosztva uralják a ciklusokat, így azokat nemcsak élménykörük különíti el, hanem formai megoldások is.

A négy ciklus a szülőföld, filozofikum, a szerelem és a történelem élménymagja körül kristályosodott ki; a versek az egyes ciklusokon belül eredeti kötetbeli megjelenésük időrendjében sorakoznak, hozzávetőlegesen eligazítást kaphatunk tehát az egyes témák, motívumok, kifejezőeszközök formálódásáról.

Az önálló kötetek megjelenésekor méltán éreztük úgy, hogy gyakori volt Gál Sándor hang- és témaváltása. Görömbei András mutatta be, hogy e pálya a falusi-paraszti indulás érzelmi megkötöttségével kezdődött, majd egyetemes, filozofikus igényű és általános emberi témák felé mozdult. Most, ebben az elrendezésben az is látszik, hogy mennyire koherens, a belső folyamatosság legalább annyira jellemzi, mint a változás, sőt, olykor az az érzésünk, hogy az imént említett *kétféle hang — kétféle „korszak"* sem több változatnál. Mindenesetre a *Folyó* forrása — meggyőződésem szerint — már a *Szabadvonulás* és a *Kőlapok* című kötetekben kezdett fölbuzogni, Gál Sándor ott rátalált a később sikert hozó új költői megoldásokra.

Közelebbről is szemügyre véve most már az egyes ciklusokat, ugyancsak a folytonosságra utal, hogy az elsőbe — *Ahonnan elindultam* a címe is a szülőföld képeit idézi — valamennyi kötetéből kerültek be versek; az elindító táji-emberi környezetből tehát új és újabb élménytömböket fejtett ki az idők során, láthatóan anteuszi alkat, akinek az otthoni földet kell megmegérintenie, hogy ismét erőre kapjon. A költői teremtőereje igazi bizonyítéka azonban az, hogy a „kishaza" táji rekvizítumából, a *folyóból* nagyhatású lírai motívumot teremtett.

Egy-egy nép természeti környezete jellegzetes motívuma a költészetének is. A görög és latin poézisé a tenger, a „hegyország" a szlováké, a magyaré az Alföld (Petőfinél még aranykalásszal ékes rónaság", Adynál már terméketlen „Ugar"). A Habsburg-monarchiából nemzetállamokká széteső Közép-Kelet-Európa, főként a XX. századi magyar líra motívuma a boldogtalan kis országok között kinyújtózó vén Iszter, amely az önállótlan létű népek tipródásait jelképezi *(A Duna-táj bús villámhárító. / Fél emberek, fél nemzetecskék / Számára készült szégyen-kaloda. / Ahol a szárnyakat lenyesték / S ahol halottasak az esték.")*, de a „testvériesülés", a közös sors jelképe is *(„Dunának, Oltnak egy a hangja")*. A kapcsolatépítő törekvések jellegzetes szimbóluma a folyóhoz kapcsolódik: a főléje fényesülő, feszülő hídé.

A Duna — a folyó — Gál Sándor alapmotívuma, az első kötetében például a szülőföld: *„part, s a közöttük örvénylő szilaj hab"*, a költő, talán még ösztönös hite: *„a hidakra zuhogó fénysugár"*, dala: *„az épülő partok himnusza"*. A folyómotívum végighúzódik valamennyi kötetén, mígnem a legutolsónak címadója lett. Az otthoni tájat versbe idéző *Ahonnan elindultam* ciklus azonban újra meg újra nyomatékosítja a számunkra, hogy nem lírai reminiszcenciaként. A folyó az olvasást-betűvetést megelőző eleven valóság. Gál Sándor Búcson, a Duna mentén, Csallóköz kapujában született, övéi élnek ott ma is, bölcsőhelye körüli sétája, amelyet a nagyszülőknél vakációzó kislányával, Évikével tett, ihlette meg *Mesét mondok, valóságot* című szociográfiáját.

Gyermekkora a táj és a természet szeretetére nevelte, a verseiből és elbeszéléseiből delejes pantheizmus sugárzik; a természeti élmények a motívumait is meghatározzák. Görömbei András figyelte meg, hogy kedveli az olyan jelenségeket (például az évszakváltást), amelyek hagyományosan összekapcsolódnak a művészetben az időszemlélettel. Az otthon valósága és empíriája azonban elsősorban a *víz* (jókedvű „bölcsőhelye" halaknak, gyermekkori bucskázásoknak, az ártéri vadkacsázásoknak) a *Duna,* e békés-és fenyegető, elárasztó és éltető, elszigetelő és összekötő, partot építő és romboló, vadvizet küldő határfolyó, hírhozója a túláti hangfoszlányoknak és vastag vatelintakaró, mely ködbe, csöndbe, hallgatásba rejti az esztergomi partokat. Mennyi élmény, mennyi emlék és mennyi jelentés. Csoda-e, ha a Duna a tájlíra rekvizítumából nagy hordképességű lírai motívummá transzformálódik, hullámai a Búcson élők,

s még tágabban, egy népcsoport, múlt, jelen, jövendő sorsát is görgetik. Az empirikus élmény és a történelmi létértelmezés kerül itt egymással elválaszthatatlan kapcsolatba, a „folyó" bensővé vált érték is, a nemzetiségi azonosságtudat őrzése. Így a válogatott kötet záró ciklusa, a *Korommal írt idő,* amely a csehszlovákiai magyar nemzetiség történelem ütötte sebeit takarja ki, rokon az otthont idéző *Ahonnan elindultam* ciklussal, az élmény szervessége és a motívum azonossága fűzi egybe vele. A „folyó" jelentésgazdagságán is megfigyelhetjük Gál Sándor verseiben a konkrét tárgyi világ élményközelségét, csehszlovákiai magyarságát, s az ebből kiemelkedő tágabb filozófiai horizontot.

A második és harmadik versciklust *(Post festa, A tél ünnepei)* a *Szabadvonulás* (1969) és a *Kőlapok* (1973) uralja, az a két kötet, amelyet a kritika teljes joggal emlegetett hangváltásként. Gál horoszkópját ekkoriban Nemes Nagy Ágnes, Rába György, Pilinszky, Eliot, Pound, Holan, Holub, Popa csillagképéből lehetett leolvasni. A magányérzés ontológiai értelemben is foglalkoztatta, a tárgyi világ, mint egy űrfényképen, foltokká-formákká mosódott, belső áramlások, lelki tények lézersugarai tapogathatták csak le. E váltás megemelte Gál Sándor verseit, úgy tűnt, rátalált az igazi hangjára, gyönge pontok csak később tünedeztek fel. Jó szemmel vette azokat észre az akkor még „kölyökkutya" korú Varga Imre a Kőlapokról írt kritikájában. Idézem: „érdemes odafigyelnünk a csend különféle viszonylataira, a csönddel gyúrt képekre, a csendből megépített vers-házakra s a csend mögött rejtőző zenére, gondolatokra." Ám, jegyzi meg, a kötetben alakuló-épülő „metafizikai líra" nem tűri a magyarázkodást, a didaktikát, a tetten érhető allegóriákat. Elfogulatlanságra vall, hogy — noha Varga Imre maga is a „metafizikai lírával" kísérletezik — a saját törekvéseitől idegen verstípusok között találta meg az értékeket, mint írja: a mélységében is figyelemreméltó költeményekben a Fábry Zoltán felvetette problémák válnak mozgatóerővé, energiaforrássá. Ezek: európaiság, háború, helyünk és feladatunk a világban, az egyéniség épülése a rettenet után az újabb veszélyek árnyékában, kötelességeink önmagunkkal és embertársainkkal szemben. Varga Imre ráérzett arra, amit azóta Gál Sándor újabb és újabb kötetei igazoltak: eredendően realista alkattal van dolgunk, akinek a „metafizikai" élményei többé-kevésbé banálisak, nem a lelkipszichés mozzanatok, a belső felismerések, személyiségproblémák foglalkoztatják, hanem azok az impulzusok, amelyek közössége legnagyobb élményeit kialakították. Egy beszélgetés során mondta el például fiatal költőtársának, Tóth Lászlónak (a *Vita és vallomás* című kötetben olvasható), hogy a novelláiban és a verseiben *„nemcsak tudatosan élt nemzetiségi létünk, hanem valamiképp apáink, nagyapáink és ükapáink élete is bennük van"; „nemcsak a magam tapasztalatai, hanem az elődeimé is motiválják az írásaimat"* (168. l.) Ez a gondolat felbukkant már az első kötetében is: *„Jöttem / századmagammal / korokon keresztül / egy nép sorsa / múltja van velem. / Így jövünk, így jövök, / így érkezem".* (A megérkezés himnusza.) Hangja a történelem alatt élő nép némaságának, nyelvének az oldódása, „kik szív-némaságra születtek", azok kínját-baját akarja (és képes) kizengeni.

A válogatott kötet beköszöntő verse ezt a költői szereptudatot tipikusan realista színben tünteti fel: a „SZÓ" *„az Idő a Tér / s az Értelem háromszögéből" pattant ki, a „fájdalom árnyékában",* a *„tapintható"* és a *„végtelen"* ívén. Kedvünk lenne azonban ezt a nyitóverset a kötet szellemében ilyesformán „átkölteni": „az idő-Idő a tér-Tér / s a Látomások háromszögéből / patakzik / a SZÓ"; e rejtélyes „átköltést" az egyszerűség kedvéért idézetekkel illusztrálom: *„lassan távolodom magamtól / kettényílva a térben / mégis egyként vagyok jelen / a kettős idő törvényében"* (Árnyak című verséből), → *„ahogy távolodom magamtól folyótól a folyó / a kettévált egy megtelik lassú hullámveréssel"* (Kihalt évszakok című verséből). A lírai Én úgy kettőződik, vagy inkább hasad ketté, ahogyan a part „válik" el a parttól. A partok magánya, a mederágy üressége a folyóval vigasztalódik, a „kettévált egy" „lassú hullámveréssel" telik meg. Így nyeri el újabb jelentését a folyómotívum, amely betöltött világhiány is, objektum és szubjektum egyszerre, a hagyományos lírai Én átalakul, folyóként tárgyiasul, a folyó költészetté lényegül, az idő és tér megkettőződésében a valóság új életre kel a szemhéjak mögé zárt látomásokban: *„magammal viszlek / készülődj ó folyó / készülődj a befoga-*

dásra" → *„őrizzétek magatokban a folyót / itt küldöm cseppenként / nyelvem alatt hordott énekemben"* (Folyó című verséből).

Ama nyolcadik napon vagyunk, amelyre az írás címe is utal, túl a teremtés biblikus hat napján, és — Post festa — túl a hetediken is, az ünnepen, midőn az Úr *„megszűnék minden munkájától"*. A nyolcadik nap Gál Sándor „teremtés-mítoszában" a *befogadásé*. Idézem: *„szembejön a teremtés nyolcadik napja", „bezártak újra szemem mögé látni a / mozgást a fényt az örökkévaló / bomlást-épülést ami szembejön;*

a tág ég alatt bezárt ablakok előtt
feltűzött szuronyok jártak lám ez is
szembejön az úton testetlenül látom
látok minden autókereket minden
marhavagont havat füstöt lobogó
cédulákat a zajló dunát a jég
panaszos összekoccanásait a part
felszabdalt arcát két üres tenyeret
két öklöt az ég felé nyúlni a fáradt
felhányt szántásokat ahogy jajgatnak
a szélben
szembejön a bekerítetlen
temető két kriptával fehér kőangyal
merev szárnyai és nem tudom elmondani
és nem tudom megnevezni minden
hibás vagy elhibázott csak belül él ha
él még valami halvány írás jel hogy ez
volt hogy ezt éltük nem nem nem nem
építem a gátat az ár ellen követ rőzsét
rakok tagadást a megalkuvó igenekkel
szemben egyre többet s egyre magasabbra
[...]
jön szembejön nevetést hoz és halált
kínlódva épülnek a szavak a tiltakozás
a tagadás mert nem igaz hogy nincs ami
elveszett lehúnyt szememben a világ jön
[...]

(Szembejön)

A tapintható anyagtalanná vált, *„part és folyó más tér más idő látomásává tűnik"* (157. l.). Elmúlt a *„perlekedés"* s *„elérkezett a névadás kora": „törvényem volt az emlékezés / hogy önmagamban megújuljak", „de eltörtem gyűrűt s a láncot", „a teremtés hangja elköltözött", „sötét tüzekké gyúlnak az éjek / s elindulnak vérző menetben"* (78—79. l.). A kötet java verseiben a reális élmény, közös életanyag a „tapintható" és a „végtelen" ívén ugyan, de látomásként, a szenvedésekből gomolyog elő egy új dimenzió stílustörvényei szerint. Igen, a látomások órájában romantizált világba jutottunk. Így már érthető a pályafordulat problematikussága. A „metafizikai líra" esztetikuma idegen maradt Gál Sándortól, eltájolódott, a modernista poetikák felé vett irányt, valójában azonban a romantika felé haladt, a szónak (elsődlegesen) abban az értelmében, ahogyan Horváth János különítette azt el a stílrealizmustól. Amennyiben Gál Sándor továbbmegy ezen, nem a romantika fogalmához köznapian tapadó regényes, érzelmes, naiv, elringató, megszépítő attitűdről van szó, hanem arról a szikárabb, kelet-európai típusként ismert „realistább" változatról, amely nem fordul el a valóságtól, sőt, erőteljesen elkötelezett, politizáló jellegű, társadalmi kérdések foglalkoztatják.

A *folyó* motívum ebben a kontextusban kapja meg a végső szövését, színeit, mintázatát. Képletesen szólva, hiába keressük fölötte a „hidat", a mi folyónk omló, elmosódó, erodáló, elnémuló tájon hömpölyög át. A nemzetiségi sors jelképe a válogatott kötet címeként választott *Új Atlantisz*. A magyar költészet tradicionális „nemzethalál" víziója, Berzsenyi, Vörösmarty, Ady jóslása, a szétszóródás utáni helyzetnek megfelelően „nemzetiség-halál"-lá transzformálódott Gál Sándor verseiben. Az érzelmi hullámok a jeremiáda sirámai és a himnusz felfakadó fohászai között csapdosnak *(Könyörgés, Siratóének egy védtelen táj felett)*. „Lángnyelven szól", hogy a félelmeit „tűzre vesse", hamuvá égesse. Szókincse és frazeológiája jellegzetesen romantikus, az éjszaka „képei" éppúgy felzaklatnak itt, mint a „csontlovak", láthatjuk az árnyak felvonulását, a haláltáncot, a megelevenedő kőszobrot, kőangyalt stb. Ellentétek, felfokozott, olykor ad abszurdum vitt ábrázolás, retorikusan hömpölygő hatalmas versmondatok — olyan romantikus formai eszközök ezek, amelyekbe már beleépült a modern „stílromantika", Ady, Csontváry szimbolizmusa, a huszadik századi izmusok, sőt, helyenként még a neoavantgarde hatása is. A költői világnézet azonban, s ezt újra hangsúlyozom, nem romantikus, ugyanakkor azonban nem is teljesen érintetlen attól; a már idézett „jöttem századmagammal" kollektív tudatalattija is ebbe az eszmekörbe tartozik.

Gál Sándor elsőleges eszmei energiaforrása azonban Fábry Zoltán, amennyiben pedig eltér tőle, nevezetesen Fábry nemzetiségi messianizmusától, a minőség magyarság, vox humana kategorikus imperatívuszának jelszószerű hirdetésétől, azaz, ismét képletesen szólva a folyó hullámai fölött nem hidak fényesülnek-szivárványoznak, hanem a nemzetiséghalál víziója gomolyog, a magyar költészeti hagyományok beszűrődéséről, hatásáról van szó. Másfelől viszont ezeket az eszmei tartalmakat Gál Sándor nagy hatású, egész költői képrendszerét meghatározó lírai motívumba sűrítette, a *„folyó"* a tájélménytől kezdve egészen a stílromantikus költői attitűdig sokféle tartalmat oldott magába. S Gál Sándor mégsem ugyanaz a motívumteremtő művész, mint volt például Nagy László, aki a „Zöld Angyal", „Deres majális", a lefejezett rózsa, a „Menyegző" megalkotásával korunk jelentős tartalmait új lírai motívumokba sűrítette. Gál Sándor a közép-kelet-európai, és főként a magyar líra egyik ismert motívumkincsét vette át. Sikerült azonban nemcsak új életre keltenie, hanem továbbfejlesztenie is. A jelkép „tárgyi" oldalát a maga konkrét egyediségéből *(Duna)* fogalmi általánosságba emelte *(folyó)*, a jelentését pedig a Duna menti kis népek sorsközösségének fenntartása mellett a nemzetiségi létre is alkalmazta. Ezenközben zavartalanul nyúlt bele a romantika zsákjába, ahonnan viszont csak kedve szerinti formai megoldásokat, nyelvi eszközöket emelt ki. Így verseit mégis az élmény őszintesége, a mondanivaló forrósága hevíti át, anyaga nem irodalmi hatások, reminiszcenciák révén formálódik, hanem eredeti költői szándék szerint. A nemzetiségi létet, perspektíváit — éppen a „küldetés" lehetősége miatt — megszépítő, sőt, egyenesen előnyösnek tekintő (a tapasztalatokkal ellenkező) derűlátás után szinte fölemelő Gál Sándor keserűsége; mélyen gennyedő, betokolódott sebeket tár fel, hitelesen, felrázóan, ugyanakkor mély elkötelezettséggel. „Gyökértapadása" mellett „világhorizontja" is van, ahogyan Fábry Zoltán mondaná, a „folyó" pedig gyönyörű költői „névadás". Úgyhogy eredetiséghiány, utánzás, epigonizmus nem róható fel Gál Sándornak. Ugyanakkor az is kézenfekvő, hogy nem úttörő egyéniség, a hagyomány és újítás áramlatai közül Gál Sándor nem a kezdeményezők közé tartozik, sőt, egyenesen szüksége van a kiküzdött mintákra. Tehetsége — nyugtalansága, állapította meg róla találóan Görömbei András, ám hozzátenném: tehetsége a termékenység is, amellyel a nemzetiségi szóéhséget csillapítja. E termékenységet beolvasztó képességének köszönheti, a saját problémáit nem feltétlenül kell magányos órákban kiküszködnie, fogékonysága révén a mások vajúdásaiban is elég könnyen rátalál a megoldásaira; eredetiségét viszont a saját alkatához, egyéniségéhez igazított recepció, a beolvasztó képessége biztosítja. Csak példaként és jelzésszerűen: pályakezdésekor Tőzsér és Cselényi népi szürrealizmusa, majd a cseh líra tágította a költői horizontját, abban viszont, hogy a hetvenes években visszatalált költői tehetsége igazi természetéhez, s a Folyóval kiugró sikert ért el, magyarországi — főként Ratkó József révén közvetített — hatások játszottak szerepet. Az a költői magatartás, amely Gál Sándor

egyéniségének, közéleti-közösségi érdeklődésének megfelelt, a második világháború rémségei miatt, s a csehszlovákiai magyarság esetében az azt követő „néma évek" hatásaként válságba jutott. A vers törékenynek, fegyvertelennek bizonyult a társadalmi kataklizmákban, így illuzorikus lett a küldetéshite. Talán ezért is hatott az úgynevezett „metafizikai líra" irányába menekülő Gál Sándorra revelációszerűen a *Törvénytelen halottaimat* író Ratkó József attitűdje, amely éppen a fegyvertelenséget hirdetve vállalta mégis a küldetéshitet és a siratóprófétáló hangot. E hatásról nemcsak egy Ratkó Józsefnek ajánlott vers árulkodik, hanem *Az éjszaka ajtaja előtt* című nyolcsoros is, amelybe Gál beleszövi Ratkó egyik verseskötetének a címét („félelem nélkül"), továbbá nyilvánvaló utalásokat találunk a nevezetes Törvénytelen halottaim címlapjára (az éjben *„két szál gyertya lobog / felgyújtott két karom"*). Ne feledjük azonban, hogy Ratkó csak közvetítette számára a magyar költészet hagyományos szereptudatát, prófétáló, felrázó, siratós, tragikus, komor hangját, amely ráismerésszerűen felszabadító hatású lett Gál Sándor számára, visszavezette tehetsége igazi természetéhez.

E példák arra is felhívják a figyelmünket, hogy ma már Gál Sándor felfogása a nemzeti és nemzetiségi irodalom viszonyát illetően eltér nemzedéktársaitól, Tőzsér Árpádtól és Cselényi Lászlótól például, akikkel addig jobbára együtt, pontosabban a nyomukban, hozzájuk felzárkózva, időnként mintegy hozzájuk igazodva haladt. Röviden szólva: Tőzsér például szükségesnek tartja a csehszlovákiai magyar irodalom továbbfejlődése, szuverenitása érdekében, hogy „a nemzeti hagyományok elveszítsék behatároló jellegüket", Gál Sándor viszont, ezzel ellentétben, az önálló entitást, csehszlovákiaisága hangsúlyozását összeegyeztethetőnek tartja a nemzeti hagyományok követésével. Nem véletlen, hogy ma ő Magyarországon az egyik legtöbbet publikáló csehszlovákiai magyar költő. Ám nehogy úgy tűnjön, hogy e kétféle felfogásban az „utánfutó", a „járszalagra került" szembesül a szuverénnel, a nemzetiségi gazdasági-társadalmi feltételektől meghatározott „autonómiával". Némi malíciával jegyzem meg, hogy e másságtudat, a magyarországitól elütő „hajszolása" bizony szintén minták utáni kapdosással járt együtt, magam is láttam a hetvenes évek elején a fiatal költők polcain, olyiknál Bibliaként az Új Symposiont és a Magyar Műhelyt, tudjuk, hogy Cselényi hosszabb időt töltött el Párizsban, a Magyar Műhely ösztöndíjasaként. Mindezt legfeljebb rosszmájúan, s nem rosszallóan jegyzem meg, mert egyébként meggyőződésem, hogy e „minták" révén igazi lírai forradalom (Tőzsér szavaival: *horizonttágítás*) zajlott le, a neoavantgarde infúziójával friss vér ömlött az erekbe, megélénkült a csehszlovákiai magyar irodalom, a figyelmét ráirányította a művészi műhelymunkára, a nyelvesztetikai kérdésekre, experimentumokra, újragondolta és átértékelte a hagyományait, s ezenközben rejtett, továbbjárható ösvényeket talált, önszemlélete reálisabb lett, meglátta a feladatait, a tervező izgalom folyamatos munkálkodásba váltott át. Összbenyomásként *emelkedő irodalom* képét mutatja. Én azt hiszem, hogy Gál Sándor maga is merített a „Vetés" nemzedék „lírai forradalmából", a fiatalok pedig szintén sokat köszönhetnek neki, ugyanis a csehszlovákiai magyar költészet vajúdásainak az eredményeit nagyrészt ő „hordta szét", ránevelte a közönséget a modernebb hangzású versre. A nemzeti irodalomhoz fűződő kétféle viszony tehát nem úgy válik el egymástól, mint tévút az igaztól, mint a zsákutca a sztrádától, hanem a kötelező irány nélkül haladás plurális lehetőségeként. Miért hallgatnánk el tehát, hogy nem Gál Sándor adott új ojtást a csehszlovákiai magyar költészet harmadvirágzásában már-már elcsenevészesedett, rosszul termő fájának, midőn e fa egy másik, elöregedettnek hitt, száradó ágán váratlanul szép, friss, üde hajtásokat eresztett. Méltán lett erős otthon is és itthon is versei „barlangvisszaverődése". Lírája értéket közvetít, a közösséget nyugtalanító gondokat, kollektív tudattartalmakat fejez ki nyelvi-esztétikai igénnyel, a hazalátogató líra porába-sarába fulladt nemzetiségi tudatot a tájlíra színvonalából gondolatilag is igényes szintre emelte, nem leplezve a sérelmeket sem, épp azért, hogy az együttélés a közös hazában emelt fővel történhessen. De mintha olyan népszerűség is ráfénylene, amellyel a közönség gesztusa ajándékozta meg, ám végső soron a kísérletezőket illetné meg. Az irodalmat ugyanis a kísérletezés újítja meg, a közönséget viszont a legkevésbé sem érdeklik e próbálkozások, s valljuk be, nem is lehet az experimentumok száraz emlőjén fel-

nevelni. Gál Sándor egy emelkedő, több irányzatot is elismerő irodalom tágasabb feltételei között, a kísérletek vitaminjaitól is megerősödve talált rá önmagára, s a belül elrendezett ember biztonságával írja egyre könnyedebb kézzel az újabb és újabb verseit, szól a szóra éhes közönséghez, a mához, a jelenhez, legjobb verseiben időtállóan, maradandóan, miközben a csehszlovákiai magyar irodalom esélyeit, esetleg Gál Sándor újabb költői fordulatát más műhelyek fürkészik ki.

SZAKOLCZAY LAJOS

Harmadik honfoglalás

HERVAY GIZELLA POSZTUMUSZ VERSESKÖNYVÉT OLVASVA

Ne legyünk nyugodtak, avval, hogy Hervay Gizella az önkéntes halált választván, örökös hazára lelt a kolozsvári Házsongárdban, egyikünk bűne sem kisebbedett. Se a közösségé, se a jó barátoké, se az ismerősöké. Hervayt veszni hagyta sorsa — a peremlét, a sehova sem tartozás, a betegségig fokozódó érzékenységgel megáldott-megvert költő idegenség tudata —, és veszni hagytuk mi is; mi a „hűséges" barátok, akik elviselhetetlennek tartottuk majdnem elviselhetetlen szeretetéhségét, ha csak időlegesen is, visszautasítottuk már-már agresszivitásba torkolló társ(barát) kereső kísérleteit.

Féltünk tőle, nyűgösnek éreztük. Természetében volt valami kibírhatatlan csatlakozási vágy; ha észrevette, hogy rokonszenvezel vele és *tiszta* szavai megértésre találnak nálad, ragadt rád, mint a bogáncs. Sőt, mélyebben égetett: beléd ivódott lénye, a kedves, a hisztérikus, a szerelemre és szellemre egyként szomjazó; igényelte, hogy megértsd sírásának és dühkitöréseinek okait, hogy tudd *általános megvertségét,* melynek csak egyik előidézője volt a családi tragédiák sora, a másik — a nem kevésbé lényeges — a kelet-közép-európai valóság. Zaklatott természetével együtt adta mindezt. Démoni arcán szelídség és szigor, beszélgető partnerének nemcsak a gondolataiba akart behatolni, hanem idegrendszerébe is. Izzott, perzselt, s ha azon nyomban nem ajánlottál írt akkor épp esedékes panaszaira, bűnösnek érezhetted magad. Olyannak, aki elárulta eszmetársát, akinek az örvényben sodródó-vergődő csupán leltári tárgy, melyet bármikor le lehet írni.

Sokszor megpróbálta az öngyilkosságot, de végül is — az utolsó, tragikus lépés kivételével — mindig fölülkerekedett benne az életerő. Évtizedig (először Romániában, majd Magyarországon) fojtogatta *valami,* s a vers volt az, amivel mindig kikerült a kelepcéből. Ő, tragikus sorsú társaihoz hasonlóan, nem játszott a halállal; ha sokszor közelébe került is, félt tőle, az öngyilkosságot megvetette. Elborult pillanatainak köszönhető, hogy sor került a kísérletekre. Bárhogy el volt keseredve, kínozhatta ezer nyűg, tiszta elmével sohasem adagolta túl a bajait többé-kevésbé enyhítő gyógyszert.

Élni akart halálos betegségével is, vinni és továbbadni megszállottságát, a Közép-Európa mint létélmény sokkja ellen hatásos történelmi önvizsgálatot.

Hervay Gizella most lenne 50 éves.

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2—6.

Annak is már több mint fél évtizede — akkoriban települt át Magyarországra —, hogy Szepesi Attilával meglátogattuk az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézetben. A fia halála utáni „levertségében" került ide, fáradtan, elcsigázva. Öreg, tépett asszonyként, mint akit éppen most húztak ki a bukaresti földrengés romjai alól. Kobak elvesztésével Gizike hirtelen évtizedeket öregedett; remegni kezdett a keze, lompos lett, haja zsíros csimbókokban meredezett, még jobban láttatva a kopaszodás eltakarhatatlan foltjait.

Ilyen volt, mikor bekerült a Lipótmezőre.

De rövid idő múltán, látogatásunkkor már virult. Koromfekete haja magasan föltupírozva, s az élénk színű, feszesen testére tapadó pulóver is jelezte: nincs semmi gond, élni akar. Nevetett, terveiről beszélt.

Még ma is elönti az arcomat a pír, ha zavarodottságomra gondolok. Mikor megláttam, hogy mindkét keze csuklótól könyékig be van fáslizva, észrevehetően elkaptam pillantásomat, úgy véltem, fölvágta az ereit. A kínos csöndet megszólalása oldotta föl: „Ne gondoljátok, hogy öngyilkos akartam lenni. Azért van bekötve a kezem, mert napok óta reggeltől estig varrottasokat hímeztem, nem lévén pénzem, ezzel akarom meghálálni az orvosok gondoskodását."

Még sokáig trécseltünk, vidám volt, önfeledt. Legalább is a külső szemlélő számára. Csak most tudom, ez az élni akarás időleges volt. Fölfelé a kútból — a különleges állapot adhatta a reményt: tartani magát, tartani! A családját és ismerőseit, pályatársait ért tragédiák nagyon is beléivódtak. Állapotára talán Simone Weil mondatai a legjellemzőbbek: „A szerencsétlenség a lélek megtörésére szolgáló alkalmatosság; kit egyszer elragad, olyanná lesz, mint egy gép fogaskerekei közé szorult munkás — törött és vérző tárgy lesz." Noha jó pár év előtt, a hetvenes évek közepén, láttam ezt a „vérző tárgyat" röpülni is — csirkét sütött, s egyik szobából átlibbenvén a másikba, azt se tudta, hogy mivel kedveskedjék a bukaresti otthonát megtisztelő látogatónak —, fölszikrázásai mögött mázsás súllyal ott volt a valóság: saját testének (idegrendszerének) és a világnak sanyarú állapota.

Valljuk be, e több mint szorongó állapot akkor sem nagyon oldódott föl, amikor a költő áttelepült Magyarországra. Sőt, a személyét ért sérelmek és vereségek itt kezdtek igazán tudatosulni benne. Az egyéni berekesztettség, az „érvénytelen érverés" mint közép-európai sors, mint kis népek, őrlődő nemzetiségek átka, itt kezdett csak igazán létélményévé válni. Olvasmányai, kutatásai során nálunk olyan (írásos) anyagokhoz is hozzájuthatott, amelyek korábban el voltak előle zárva.

Vélhetnénk, Hervay Gizella paradicsomi állapotok közé csöppent, és a nyugodtabb, demokratikusabb légkör meghozhatja számára a *nyelv börtönében* való szabadabb élést is. Csakhogy ő eme szabadságra sohasem vágyott. Vallatófényhez szokott szeme — tőle a kép — elutasít minden olyan kedvezményt (és itt nemcsak az anyagiakra gondolok), amely felhőtlenebb boldogulást ígérne, megkönnyítené számára a beilleszkedést, a rózsaszínű mámorhoz való igazodást.

Saját sorsában közép-európai mintát lát, tragikusan összecsengő végzetszerűséget. Az ember mint gondolkodó lény, mint hatalmak játékszere, mint (kényszerűségből) országból országba vándorló „alultáplált vendégmunkás" izgatja, a történelem mint egymás ellen kijátszható „tudományos" érv gyötri. Már rég nem a saját sorsáról, az építés mámorában indult költő megkeseredéséről van szó — jóllehet szigorú etikai vizsgálódásaiba, konok erkölcsiségével, ez az önvallató próba is belejátszik —, hanem az ember, a kiszolgáltatott ember veszélyhelyzetéről, amibe fölsőbb hatalmak — nemegyszer a legalizáló szándékú, tárgyaló asztal melletti döntéseikkel — belesodorták; és arról is, hogy ezek az *összecserélhető* sorsok *(halálok, hitek, népek belei, kampók)* miként válnak azonos okból szorongássá, rettenetté.

Hervay posztumusz verseskönyve már beszédes címével állapotrajzot ad: *Lódenkabát Keleteurópa szegén. (Magvető).* Ez ő. És a megannyi névtelen, a magyar nép és a sokszor szántszándékkal egymásnak ugrasztott szomszéd népek sorsa. A legnagyobb viharnak kitéve lengnek, összekoccannak, összegabalyodnak. *Szürkék* a „közös esőben" azzá teszi őket múl-

tuk, összekevert (összekeverhető?) történelmük; egy nagy — cserebere — játék részvevői és elszenvedői ők, akik engedelmeskednek a már-már mitikus végzetszerűséget sugalló nagy Rendezőnek.

A költő ezt a metaforával csak erősített *margón élést* két oldalról mutatja be: a kiszolgáltatott népek, fajok szenvedéseit riasztó képek garmadával ábrázolva — „hull a szemét a szánkból / hajunkból a rozsdás szegek / arcunkról a vakolat" —, ugyanakkor, ha csak leheletfinomsággal is, a történelmi leépülés mellé fölsorakoztatva az egyén, ez esetben az öregedő nő tragédiáját. Ha nem is azonos súlyú a két régiót olyannyira jellemző megállapítás — az „összecserélhető halálok" és az „összecserélhető népek belei" nyilvánvaló, hogy legalább hangulatában különbözik az „összecserélhető szerelmek rúzsfoltjai"-tól —, együttes alkalmazásuk nagy tudatosságra vall. Ez a tudatosság érezhető mindvégig a könyv szerkezetén is.

Fura, a ciklusok címeit egybeíró „nyitóvers" jelzi a kezdetet és a *Levél a föld alól* — mindkettő csupa verzállal van szedve — összegzésszerű búcsúja a véget. Márcsak a szóhasználat mint hangulati és tematikai bevezető kedvéért is érdemes idézni a ciklusok előretolt „tartalomjegyzékét": „Lódenkabát Keleteurópa szegén / Sörtűzzel jövök szerelemmel / Honfoglalásom káromkodás / Ujjlenyomatok / Névtelenek / Névtelenül / Vagonlakók / Gyalogzsoltár / Siratófal / Levél a föld alól." Ez az a keret, melyben megvalósul az átváltozás kalandja: a szenvedő asszonyból történelmi hős lesz, s az átváltozás visszafelé is megtörténhetik.

A lírahős a vereségeket többféleképp éli meg: történelmi vereségként (középpontban a magyar történelem és a romániai magyar nemzetiség történelme) és személyes veszteségként, mely a volt férj, Szilágyi Domokos s közös gyermekük tragikus halálában jelentkezik, valamint azon barátok és ismerősök idő előtti elköltözésében, akik nem csupán a családnak voltak kedvesek, de öngyilkosságuk és másmilyen, ugyancsak tragikus haláluk a romániai magyar nemzetiség és az egyetemes magyarság számára is pótolhatatlan veszteség. És legfájóbban öregedő, társat vesztett nőként, akit már a szerelem is elkerül.

A költő világosan látja, teste haldoklik. S e leépülés azért drámai, mert egyszerre kétfelől támadja a személyiséget: a lélek kiürülésével egyre gyakrabban fölidéződik egy, költészetében eddig nem tapasztalt tartomány, a *semmi,* s közben a betegségek rohamát mindvégig állt test is kezd összecsuklani. Az *éretted én letérdelek* víziója már oly mértékű kifosztottságot sugall, melyet túlvilági erők sem képesek csökkenteni. „...iszonyodom / mindentől immár / arcomról elmúlik a hús / ágyékomról az erdő / mellemről a málna / domború hasam kihasad / krumpliszsák lettem Uram..." Ez a józan, hideg, könyörtelenségével a nőben épp a nőiest kikezdő önvizsgálat már-már téboly. Hervay, önmagát ültetve a vallatószékbe, vállalja ezt a kíméletlen pontosságot. Ha az erotika elvész, meghal a nő is — tanúsítja a *szájad szélén kökény a vér:* „lassan halok meg lábtól fölfelé / köldököm következik / a mellem a vállam / fejem még utánad fordul / aztán csak két szemgödör..."

Önmagát kívülről látja mint „vérző tárgyat", s így közeledik a történelemhez is. Érdekes, hogy az effajta, lényét teljesen fölkavaró, s hazához, néphez való tartozásának külső és belső indítékait feszegető önvizsgálat akkor lett számára fontos, mikor Magyarországra áttelepült. Korábbi, „naiv" valóságismerete még a cudarabb körülmények közt is valamelyest eligazította. Szükség is volt erre, hiszen a közép-európai történelem abszurditása a legelemibb szinten, a hétköznapi dolgokban is érződött. S ő — igaz, hogy fogcsikorgatva, a tébolytól is megérintve — *élte* ezt a valóságot, s noha versetikája nagyobb összefüggések megmutatására is képessé tette volna, nem tudta (a körülmények miatt lehetetlennek tartotta?) végiggondolni.

Bár nyelvhazáját megtartotta, az új hazában döbbent rá a benne addig föl sem merült élményre: itt is lehet idegen, hontalan, vagy ahogyan ő fogalmazta: *szükség hazában szükséghalott.* Pedig jó periódusba érkezett; mikor a múlt, a magyar történelem iránti fokozott érdeklődés már senkit nem tett gyanússá, mikor a Don-kanyarnál elesettek tragédiájával — elsősorban Csoóri Sándor esszéje és Sára Sándor filmje kapcsán — magyar szempontból is megismerkedhetett az olvasó, illetve néző. Ez a nem mindenben következetes nyitottság — mondjuk így: a szellemi élet demokratizálása — azonban még nem engedte meg a kutatónak, hogy

vállalván a tévedés kockázatát is, alapvetően szembenézzen a kis népek problémájával, hogy sok irányú, külső és belső érzékenységeket figyelmen kívül hagyó közelítéssel boncolja a némely esetben még ma is tabunak számító nemzetiségi kérdést.

Hervay megcsalatottsága elsősorban innen származott, nem tudta elfogadni a húsba vágó kérdések körüli óvatosságot. Sokkal tisztább volt annál, erkölcsösebb, egyenesebb, minthogy elhallgassa kételyeit. Nem tudta fölfogni, hogy miért nem értik. *„mint aki idegenből jött meg /* Magyarországra — magyarul / mondom a sorsom s mintha japánul / beszélnék mintha kínaiul..." — panaszolja.

De ez a panasz halkságában is vádbeszéd. Visszafojtott indulatában tükröződik a támadó alapállása, a mindenre elszánt ember eltökéltsége. Kihívó hetykeséggel — „én nem tanultam történelmet / sorsom maga történelem" —, nemzetiségi sors edzette lényeglátással tárja föl saját és a romániai magyar nemzetiség gyermekkorát, káromkodások közt elsziszegett axiómákkal figyelmeztet eltékozolt lehetőségeinkre: a „kútbalökött forradalomra", a talán már sohasem megvalósuló „újjászülésre" — „újjászületésre".

Bűntudata, noha *se kint, se bent* állapotot jelez, nagyon is körül van cövekelve. Félelmek, kényszerképzetek, kihallgatások, lehallgatások, vallatások, betiltások, bezúzások, kiűzetések közt — mindnek van valóságalapja — vergődik a lélek. Egyik régebbi, a másik frissebb élmény. Riadt, mert helyzetértékelése szerint teste azonos a verssel. Mindenik verse „határátlépés", mely tiltást von maga után. S mert Hervay Gizella a *senki földjén* telepszik le, bármerre indul, azonnal kordonba ütközik. Pedig ő is szeretné meglelni hazáját! Állapota — a dalforma József Attilát és Kormos Istvánt egyként rokonná avatja — azé a kisemmizetté, aki hallucinációk közt is kiküzdi magának a megvilágosodást. „hát megtaláltam végre a helyem / csontracsupaszítva végleg védtelen / halántékomon lüktet a haza / három napja és három éjszaka." *Népkeresőben* azt a biztos „szerkezetet" akarja meglelni — a szülés előtti fázis megannyi gyötrelmet szimbolizál —, amely észleli a veszélyt, és biztos támaszt nyújt, akár az anyaföld. „méhemben összedrótozott csontváz / kérdőjellé görnyed / kihordom földrengésjelző / népemet anyaföldnek."

Milyen a jövőképe? Amilyen a vagonlakóké. Bedeszkázott ablakokat lát, s olyan kiszolgáltatott, mint a „priccsen elvetélő katonapokróc." Ebben a rideg világban sorok-sorpárok jelképezik a betonkád hidegét, csupa megszégyenített, megalázott, kiürült vagy kiüresített érzés, kapcsolat. Durván hasít a szó, mintha a tébolyt közép-európai sokként föltüntető elme evvel is jelezni kívánná történelmi zavarodottságát.

Bár Hervay — szóképei árulkodnak — jobbára a huszadik század legaljasabb tettére: nyílt embervadászatára céloz, verseire mindvégig a „nincs-idő" jellemző. Ebben az absztrakt térben még a fizikai törvények is érvényüket vesztik, a folyamat — épp a rémület túladagolásával — bármikor megfordítható. A költőnek át kellett élnie ezt a fulladás előtti állapotot, hogy érvényt szerezhessen szavainak. Íme: „havazások hanyatt zuhannak / őzeket akasztanak hentesek"; „betömve az ég szemgödrei"; „homlokok cellái világítanak"; „sárral bevert az ég szeme"; „nyírják belül a koponyámat"; „akasztott fák alatt nyár van"; „fülünkben szánkban nő a fű"; „szó lehasítva a szájról"; „mészárosok felvonulása / vízszintes testünkön át".

Verscím tudatosítja: megtűrtek vagyunk, *történelemre ágyrajárók,* akiknek csak olyan jövő és csak annyira bevallható múlt dukál, ami engedélyeztetik. Ezek után nem lehet véletlen, hogy a költő — némi Nagy László-s szófűzéssel — azt az állapotot rajzolja állandónak, melyben a reményvesztés sivatagi szomjjal párosul: „mert a jövőnket lefejezték / forgunk mohácsi szomjúságban."

Talán ennyiből is kiviláglik, a *Lódenkabát Keleteurópa szegén* több mint fölkavaró olvasmány. Egy állapot tükre — ideges rángásoké, félszavaké. Betiltott, korábban így soha meg nem fogalmazott álmok kerülnek a középpontba: a térkép szakadásai, gyűrődései: „maradunk a múltban föltámadunk gyereknek / eltévedve aknamezőkön felrobban Pozsony Kolozsvár / Óbuda temet esővel másnappal harmadnappal / sohanappal sohajövővel."

Ebben a bujdoklásra ítélt ébrenlétben az egymásra csúszott tárgyaknak, dolgoknak, viszonylatoknak csak a kontúrja látszik. A fölfokozott képzelet *így* akarja megőrizni őket; az egymásra torlódott vázak kuszasága akár egy halom csontváz. A vagonlakók „nagy utazását" a költő csak másodkézből ismeri. S erre a, benne mindig a bűntudat elmélyítését szolgáló képzeletbeli utazásra rákopírozza valóságélményét. Örömét, csalódását, menekülését és az őt marasztani igyekvő vonzást, Erdélyt.

A csak gondolatilag megélt és a teste minden porcikájával tapasztalt valóság közt nem tud és nem is akar különbséget tenni. Mindkettő súlyát egyformán érzi, erkölcstelennek tartaná, ha az egyik elől megfutamodnék. S Hervaynak, a *névtelen vagonlakónak* az a tragédiája, hogy „három szemmel látva" fölismeri: kiszolgáltatott, védtelen. S öncenzúrára nem hajlandó lénye jól tudja, hogy ennek az erkölcsi tartásnak lehet némi következménye is, miként azt két érzékeny sor jelzi: *„mert pontosan fogalmazok / céltábla lett a homlokom."* A kíméletlen vadászatra jellemző: mindvégig „gombnyomásos életveszélyben" él; s mert meghátrálni nem akar, félelme az idő múltával csak fokozódik.

Egyetlen terep van, ahol nem fél, ahol — a szabad gondolkodás gyönyörűséges kalandjával — kimondottan ő az úr: a költészetben.

Közép-európai sors ez, álmainkba visszavonulván élni mindazt, ami egy jobb csillagzat alatt születőnek, valamely nagy nép fiának természetes?

Hervay alázatos imái, *gyalogzsoltár*ai azért születtek, hogy fölhívják a figyelmet a sorsát meg nem választható ember esendőségére, hogy letörölhessék a történelem szégyenfoltjait, hogy fölpanaszolhassák, mily borzalmat s megaláztatást kell elszenvedniük a kitelepítetteknek (mégha az a bibliai család is), a nyelvükből kiűzötteknek, az emberségükben megalázottaknak, megnyomorítottaknak. Noha az egyetlen hangra írott fohászok közt, formáját tekintve van egyszerű, már-már a primitív utánzással ható zsolozsma is (Donkanyarban édesapánk — aki gondot visel reánk, stb.), azok az értékesebbek, amelyekben ott a perlő, számonkérő hang. Az ostorozó szenvedély. Amikor a hazájából s szerelméből kilakoltatott már alig hisz a könyörgésben, és megunván szolgai alázatát, ha mással nem, legalább az Úrral egy szintre akar kerülni. A harminc cím nélküli vers lendületes kezdősorából — aszerint, hogy kérlel vagy átkozódik — kiolvasható a költő *akkori* viszonya Istenhez: „gyáva vagy Uram gyáva" (III.), „vedd el Uram amit adtál (XI.), számonkérlek Uram (XVII.), „verd meg Uram aki nincsen" (XXI.), „Énistenem elpártoltál" (XXII.), „hova meneküljek Uram" (XXIV.).

Hervay Gizella negyedik verseskönyvében, az *Űrlap*ban (1972) vált igazán költővé. Alig több, mint egy évtized adatott meg neki, hogy líráját tovább mélyítse, s rátaláljon arra a látásmódra, melynek kristályosabb változatában az egyén szenvedéstörténetét át- meg átfonja a közép-európaiság mint létforma. A posztumusz könyvet megelőző kötetei — még a válogatott verseket közreadó *A mondat folytatása* (1978) is — egy-egy lépcsőfok ehhez a kiteljesedéshez. S most már világosan látni: a *Lódenkabát Keleteurópa szegén* című verseskönyv az a magaslat, mely — összegezvén a pálya értékeit — legpőrébbnek, s paradoxon: ezáltal leggazdagabbnak mutatja a személyiséget.

Hervay lírahőse a bukott, halálokkal szétszabdalt, egyéni és társadalmi életében megcsalatott, anyaságától megfosztott, határokon átlökött, a nyelv kificamítását mint *kiűzetést* megélt közép-európai asszony. Nem az Édenből űzetett ki, mint ama bibliai rokona, hanem emberségéből lett kifordítva. Apró történelmi, társadalmi, magánéletbeli praktikák tették személyiségét érzékennyé, lelkét sebezhetővé. S eme fondorlatosságok az elmúlt évtizedek-évszázadok alatt egyetemes fenyegetéssé, a bebeszélt bűnök megsokszorozásával az áldozatban bűntudattá nőttek.

Kifosztottsága tehát úgy időntúli, hogy egyetemes. Aki már ennyire nem számít, már ennyire *semmi,* az nyugodtan elbujdokolhat. A miniatúra szemléleti teljessége újra csak azért megkapó, mert benne a nő legelemibb, életet, gyönyört — igaz, hogy lopva, bújva — foganó cselekedete az ember legmagasztosabb vágyával együtt ábrázoltatik. *„föld alatt szeretkezünk / a szabadsággal / föld már a szemünk / az ágyékunk a szánk / a történelem talpa alatt"*

A *Lódenkabát Keleteurópa szegén* személyes sorsot (is) elbeszélő történelemkönyv. A költő — szabadverstől a dalt átokká fejlesztő kiátkozásig — úgy választotta meg a formát, hogy mondandója oly természetesnek hasson, mintha lélegeznék. Valamennyit játszik a balladával, imitálja a siratót, régies szófűzéssel az *Ómagyar Máriasiralom* kezdősorát stb. Érzelemgazdag, ugyanakkor puritán nyelve tovább egyszerűsödött. Nem Pilinszkyre, de a megfeszítettség, a huszadik századi történelem legsötétebb korszakára utalnak az olyan *„hideg"* szavak, mint a „rozsdás szeg", a „kampó", a „cella", „vagon". És versmondatait — tudatosan!, s néha el is játszik evvel a tudatossággal — klasszikusok és kortárs költők egyaránt megihlették: Petőfitől Nagy Lászlóig, Adytól Szilágyi Domokosig, a zsoltárszerzőktől Pilinszky Jánosig.

De a „kilakoltatott szavakban", ahogy korábbi verseskönyvei is jelezték, már csak ő van egyedül. Érzése és gondolatvilága, fázékony, a legkisebb zajtól is megriadó lénye. S a rá jellemző vers, melynek elmondása-elsziszegése után mintha azonnal bekövetkeznék a fulladás.

Noha körülményei kényszerítették, mindig is erre törekedett: a végső szóra. Úgy írt verset, hogy minden szavában meghalt, szinte a remegésig átélte a „hóhérsivatag" nyomasztó jelenlétét. „méhedből kilöktél hazám / halálra ítélem magam" — hangzik a könyörtelen végítélet. Hogy halálával mekkora költőt veszítettünk, bizonyítja a kötetzáró vers, a *Levél a föld alól* is.

még egy hiány a számadáshoz
az voltam aki nem lehettem
nincs felmentés nincs haladék
elárvultam úgy szerettem

előbb a Szamos aztán a Maros múlik el
torkomba fullad a Duna is
kiteríthető táj
többesszámban pusztulok el

se ember se asszony csak vádirat
alultáplált vendégmunkás
érvénytelen érveréssel
szükséghazában szükséghalott

itt fekszem
só a számon
már csak a hallgatás jöhet
harmadik honfoglalásom

Ne legyünk nyugodtak: avval, hogy Hervay Gizella az önkéntes halált választván, örökös hazára lelt a kolozsvári Házsongárdban, egyikünk bűne sem kisebbedett.

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

Vajúdó idők modern krónikása

SIPOS DOMOKOS PORTRÉJÁHOZ

A fájdalmasan rövid életű Sipos Domokos (1892—1922) életművével, elbeszéléseinek természetrajzával kapcsolatban annak a meggyőződésünknek szeretnénk hangot adni, hogy expresszionistának minősíthetők egy olyan szerző írásai is, akinek néven nevezhető kapcsolata nem volt a *Máva*l, illetve Kassák körével, még kevésbé a nemzetközi avantgarde-istákkal, olyannyira nem, hogy még csak az expresszionizmus vonzásában sem állt. Mi sem bizonyíthatja ezt jobban, mint az, hogy még a kifejezetten tág szempontrendszerrel dolgozó Bori Imre sem említi Sipos Domokost, amikor *A magyar irodalmi avantgarde* című könyvének *A szecessziótól a dadáig* című kötetében a romániai magyar irodalom expresszionista vonulatát tárgyalja. Az már egy másik kérdés, hogy — többek között — Bori Imre szempontjai látensen mégis lehetővé teszik, hogy Sipos Domokosban expresszionista elbeszélőt véljünk felfedezni, sőt, ha következetesen kitartanánk Bori Imre szempontrendszere mellett, akár be is sorolhatnánk a szerzőt a Sinka István és Veres Péter nevével fémjelezhető paraszt-expresszionizmus vonulatába, azaz odaírhatnánk nevét e változat „megteremtőinek": Tamási Áronnak és Szilágyi Andrásnak a neve mellé. Nem kívánunk ilyen „messzire" menni, de ha csak annyit is sikerül elérnünk, hogy felhívjuk a figyelmet egy nálunk talán kevéssé ismert szerzőre, s arra, hogy bár filológiailag bizonyítható közvetlen hatásról nem beszélhetünk életművében, mégis mély eszmei-művészi rokonság fűzte Sipos Domokost ahhoz a világnézeti-irodalmi tendenciához, amely — Király István szavaival — „a huszadik század nagy értékválságának nemzetközi vonatkozásában is egyik legerőteljesebb kifejezője, összegzője volt": az expresszionizmushoz, akkor munkánk már nem volt hiábavaló.

Sipos Domokos művei legutóbb 1973-ban jelentek meg a Kriterion kiadásában, *Vajúdó idők küszöbén* címmel. Nem véletlen, hogy ezt a címet választotta a szerkesztő, Bernát Ernő; nem mintha a *Vajúdó idők küszöbén* című hosszabb történeti elbeszélés lenne a legjobb vagy legjelentősebb alkotása Siposnak, hanem mert jelképe is e cím annak az életműnek, mely rendkívül rövid idő: mindössze hét év alatt teljesedett ki, valósult meg. Sipos Domokos Kisküküllő megye székhelyén, Dicsőszentmártonban született 1892. augusztus 4-én. Írói pályája „csak" 1921 tavaszán kezdődik, amikor a *Boldog idők* és a *Templomrabló* című elbeszéléseivel pályázatot nyer, mégpedig az Osvát Ernő szerkesztette, 1919-ben indult Kemény Zsigmond-i címet választó „Zord idő" című folyóirat kettős pályázatát. Ettől kezdve jelennek meg írásai rendszeresen, előbb az általa szerkesztett *Kisküküllő*ben, majd a *Vasárnapi Újság*ban, a *Keleti Újság*ban, a *Pásztortűz*ben, sőt a *Napkelet*ben és a *Periszkóp*ban is. Az utóbbiakat azért emeltük ki, mert ezek fordították a legnagyobb figyelmet a nyugati avantgarde-mozgalomra és a romániai új művészet istápolására. Sipos Domokos politikai pályafutása, publicisztikája és szépírói munkája egyaránt indokolja, hogy odasoroljuk nevét Kós Károly, Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Szentimrei Jenő, Bartalis Jánosé mellé. Éppen ezért érthető, hogy *A romániai magyar irodalom története* külön fejezetet szentel Sipos munkásságának, s *A magyar irodalom történeté*nek hatodik kötete szintén méltatja fontosabb műveit és többször említi Sipost Czine Mihály *A romániai magyar irodalom kezdetei* című tanulmányában. Sipos Domokosra figyelt Áprily Lajos, Benedek Elek, Gaál Gábor, Németh László is, mert valami nagyon közös volt bennük: a humánum keresése és akarása. Figyeltek rá azért is, mert az elsők között küzdött az erdélyi magyarok, románok, szászok közeledéséért, békés, alkotó

együttéléséért. E törekvésének nemcsak publicisztikájában ad hangot, szépírói műveiben is lépten-nyomon találkozunk vele. Példás bizonyíték erre maga a *Vajúdó idők küszöbén,* amellyel szintén pályázatot nyert, s amelyet kezdetben regénynek szánt. Terveit, elgondolásait egy Tompa Lászlóhoz írt leveléből közvetlenül is megismerhetjük. (A levelet Kicsi Antal közölte „Ahogy az író látta saját alkotását" címmel az *Utunk* 1970. december 25-i számában.) Sipos e levélben tulajdonképpen megfogalmazza a Budai Nagy Antal felkeléséről írott elbeszélés legfőbb értékeit: „A Vajúdó idők küszöbén egyedül fogta meg Erdély egyetemes jelentőségét, ami ebben áll: Ez a föld mindig, így ma is azt szenvedi, hogy a nacionális és szociális összeütközések ... helye." E levél ékes bizonyítéka Sipos írói tudatosságának, s akár ars poeticája is lehetne: „Egy-két névből, egy-két dátumból, mert ennyi az egész, amit a história feljegyzett, élő alakot és lüktető, élettel teli kort teremtek, melyben megszületik Erdély történetének ... legnagyobb eseménye ... És nem veszed észre, hogy ez a kor milyen véres élettel függ össze a mával? (A szociális problémák még ma sem teljesednek itt be ...) ... Mondom, regényt akartam írni ebből a témából, de amikor a koncepcióval megvoltam, megbuktam a részleteken ... Igaz, ennek a novellának van egy nagy hibája. Igen érzik rajta az élet szaga! De tehetek én róla, hogy csak akkor írok, amikor mondanivalóm már valósággal szúrja, vágja szívemet és lelkemet?" E néhány mondat pontosan rávilágít Sipos Domokos gondolkodására, megfogalmazott transzilvanizmusára, mely akkor — mint Czine Mihály írja — "nemcsak »takart« nacionalizmust jelentett: a reális Erdély-szemlélet kialakulásának a kezdetét is jelentette. [...] Már az együttélés tényének és történelmi előzményének a feltárása is a felfedezés erejével hatott, a nacionalista hatalmi szempontok elutasítását jelentette, s a gyűlölködés helyett — Ady szellemében — a humánumot és a kölcsönös megértés eszményét vallotta." S ahogy elmondható, hogy a valósággal való szembenézés teremtette meg Kós Károly *Budai Nagy Antalát* és Bánffy Miklós *Erdélyi történetét*, ugyanúgy elmondható ez az említetteket időben megelőző *Vajúdó idők küszöbén* című műről is. Tabéry Géza *Emlékkönyv* című művében fogalmazott hasonlóan Sipos Domokossal kapcsolatban, a transzilvanizmust a humánummal azonosítva. A *Hazafelé* című elbeszélésről írja: „Ez a novella a székely katonáról szól, akinek szülőföldjét elválasztja tőle az ezerkilencszáztizenkilences román front. A székely katona látja a szülőföldjét, érzi a szűkebb pátria szellőjének illatát minden ellenséges arcvonalon át. S egyszer csak megindul fegyvertelenül a román fronton át — *hazafelé* (a kiem. Tabéryé). [...] Az erdélyi irodalom — sokszor úgy érzem — valahogyan e Sipos-novella körül keletkezett véleménymegoszlások kis örvényeiből született tudatosan külön életté, mint Aphrodité a tengernek habjaiból. Írók, tanárok, s az ösztönös és kivizsgálhatatlan lélekfolyamatok bölcsei belökték a publicisztikába a misztikus csodaszót: transzilvanizmus. Feltették a kérdést, mi az, ami az erdélyi ember gondolkodásmódját ... megkülönbözteti?"

Sipos Domokosnak a társadalmi kérdések-problémák iránti érzékenysége, fogékonysága nemcsak történeti tárgyú elbeszéléseinek sajátja, ez — mint Nagy Pál írja — „személyes élményekben gyökerező alkati vonás Siposnál; tudatos érdeklődéssel fordul az elesettek és megkínzottak, a nyomorban tengődők és bűnbe kergetett szenvedők sorsa felé." E jellemző jegy állandó építő eleme szinte minden elbeszélésének. Korai méltatói felrótták neki, hogy írásaiban a tragikum a meghatározó, s hogy az általa rajzolt kép túl sötét, „úgy látszik, arra rendelte sorsa, hogy elsősorban az élet árnyékos oldalait figyelje, rajzolja". Értelmezésem szerint már ebben is expresszionista irányultságát láthatjuk, mint ahogy ezzel magyarázható sajátos témaés tárgyválasztása, de motívumkincse is: az, hogy a nyomor, a szegénység, az éhség, az ember kiszolgáltatottsága — gyakran kompozíciót meghatározó módon — állandó motívumként jelenik meg elbeszéléseiben. Írásainak színvonalát jelzi, hogy méltatói nem egyszer Móricz Zsigmondhoz hasonlítják (például: Kozma Dezső, Nagy Pál), hogy *A csoda* című elbeszélésének kisinasa az *Árvácskára*, a *Karácsonyestén* János bácsija pedig a *Boldog ember* hősére, Joó Györgyre emlékeztetne. A két író közti hasonlóságot azonban nemcsak ebben fedezhetjük fel, hanem abban is, hogy Sipos Domokos is eljut a népi elégedetlenség, a lázadás ábrázolásáig, s ami a legfontosabb: hangja keserűvé, vádlóvá lesz, mint *A kastélytető fellángol* és a *Gátsza-*

kadás című elbeszéléseiben, melyekben azonosulni is látszik hőseivel, különösen paraszthőseivel, s azokat belülről tudja megragadni.

Expresszionizmusa jelenik meg — véleményünk szerint — abban is, hogy elbeszélései jelentős részének fő tartalmi-tematikai jegye: a halál, a háború, az irtózat elleni tiltakozás. E szempontból tipikusnak mondható a *Hősi halál* című elbeszélés tárgyválasztása is: a nazarénus parasztlegény nem fog fegyvert még akkor sem, amikor pedig kötelezik erre. Börtönbe kísérésekor saját élete föláldozásával megment egy kislányt a közeledő autó elől, a haláltól. A befejezés önmagáért szól: az elítéltet kísérő katonák „a halottat nézték és sapkájuknál tartották a kezüket. Egy darabig így álltak, aztán zavartan néztek össze s lekapták kezüket, mintha szégyenlenék, hogy egy nazarénus előtt tisztelegnek." Az *Éjféli párbaj* frontra szólított hőse, Abodi legszívesebben a mélységbe taszítaná az általa — érthetően — megvetett és gyűlölt kapitányt, akinek „tán csak két ujja fogja még a bokrot" a meredély szélén, de ekkor meghallja a kiképzőtisztből kiszakadó szavakat: „Ó, anyám, anyám! Istenem, istenem!". S az igazi „párbaj" itt Abodi lelkének belső párviadala, melyből az egyetemes humánum kerül ki győztesen; Abodi nem tud ölni, mert — sugallja Sipos — mindenkiben, a legrosszabban is, ebben a kapitányban is ember lakozik. Gondoljunk csak Kosztolányi *Caligulá*jának befejezésére, arra, hogy csak egy végső felismerést megengedő, a halált, mint egy tragikus élethelyzetet jelentő állapotban ismerhető fel Caligulában is, de akkor felismerhető: az Ember! Ez sűrítődik lírai módon Sipos elbeszélésének befejezésében is: „Abodi összerázkódik. Lehajol s vasmarokkal fogja meg a kapitányt s vonja felfelé. Az ránéz, megiszonyodik, felhördül, de az önkéntes felhúzza a sánctetőre, egy darabig szembenéznek, aztán Abodi megfordul, tovarohan s magánkívül harsogja bele a vak éjszakába: — Ember, ember, ne ölj, sose ölj!"

Tudatosan idéztük mindkét műnek éppen az utolsó sorait, mert Sipos Domokos elbeszéléseire jellemző a szaggatottságot, töredékességet, zilálságot mutató befejezésnek e jellegzetes felütésszerű megoldása: egy végső, mindent lezárni látszó, s mégis lehetőségeket, figyelmeztetéseket is magában hordozó kiáltásban sűrítődnek össze és oldódnak fel a feszültségek. Ezt a végső, felrázó mondatot ráadásul nem maga a szerző mondja ki, hanem egy-egy hősével szólaltatja meg, egy-egy hőséből szakad ki: „— Hej, emberek! Kigyúlt a kastély!" *(A kastélytető fellángol),* „— Ember, ember, ne ölj, sose ölj!" *(Éjféli párbaj),* „— Jöjjön, Bonyhádi úr, János bácsi az éjjel megfagyott!" *(Karácsonyestén),* „— A vízkórságos meghalt!" *(A vízkórságos halála),* „— Aludj, édesem! Az angyal járt itt! Az angyal járt itt!" *(Rettenetes angyal).* Minden utolsó sora mintha egy-egy „kiáltás" lenne: kiáltás az életért, kiáltás az Emberért. E jellegzetes felrázó hatású befejezések, a szaggatottság s a fentebb már említett tartalmi-tematikai jegyek arra engednek következtetni, hogy Sipos Domokosban valóban expresszionista írót láthatunk.

Sőni Pál volt az, aki már nem csupán expresszívnek látta Sipos megoldásait, de egy-egy elbeszélésében legalábbis expresszionista jegyeket vélt felfedezni. Elsősorban a Sipos-hősök belső monológjainak expresszionista színezetéről tesz említést, külön kiemelve a szerző első kötetét s a címadó elbeszélést: „Első kötetének címe, az *Istenem, hol vagy?!* (1922), »e kétségbeesett felkiáltás« a maga fortissimójával összecsendül az expresszionista líra és képzőművészet megannyi jajkiáltásával." Expresszionistának mondható — bizonyára nem véletlenül — a Kaláka kiadásában megjelent kötet címlapja is, amelyet így írt le Szentimrei Jenő: „Dezső Miklós székely festőművész, Sipos enyedi osztálytársa rajzolta ezt az »égbekiáltó« címlapot, melyen a hajnal derengő fényénél tornyok omlanak, hogy közülük a kelő nap sugaraiban felemelkedjék egy erős, égre tárt karú férfiakt: az Ember. (Vörös férfiakt volt, munkást ábrázolt)." Sőni Pál három elbeszéléssel kapcsolatban szól expresszionista jegyekről: a már említett kötetcímadó *Istenem, hol vagy?!* esetében azt hangsúlyozza, hogy „a novellában az iszonyatos, a visszataszító uralkodik", a *Templomrabló* pedig szerinte „nem egyéb, mint egy zilált belső monológ, mely harsány hangon kiáltja világgá az éhező munkanélküli hős gyötrődését", s végül *A vízkórságos halála* című Sipos-novella Sőni szerint „a végsőkig kiábrándult

halálhangulatában, Dusánnak, a ligeti kikiáltónak groteszk alakjával, expresszivitásával határozottan avantgarde színezetű".

Miért ragaszkodunk Sőni Pál intuíciójához, Bori Imre szempontrendszeréhez? Tudjuk, hogy — mint Koczogh Ákos megállapította — „az expresszionista prózának nem volt olyan súlya, mint a lírának és a drámának, újabb monográfiákban már külön fejezethez sem jut. Maradandó regény nincs. ... nálunk Szabó Dezső expresszív pátosza irodalomtörténeti relikvia, Tamási Ároné első regényével, a Szűzmáriás királyfival el is múlt." Hasonlóképpen fogalmaz Bojtár Endre is: „Az expresszionizmus Kelet-Európában elsősorban a lírában és a drámában tapintható ki." Salyámosy Miklós azt hangsúlyozza: „Expresszionista epikáról alig beszélhetünk: ha az expresszionista életérzés a drámát radikálisan megváltoztatta, az epikus ábrázolásmódot majdnem lehetetlenné vagy költői prózában írt lírává tette." Nem vitatjuk a kétségtelen igazságot, hogy az epikában az expresszionizmus nehezebben érhető tetten, de azért gondoljuk tovább Sőni megközelítését, mert úgy véljük: Sipos elbeszéléseinek már említett szaggatottsága, súlyos tartalmú mondatai nem lehetnek véletlenek; az első világháború naturalisztikus és egyúttal absztrakt megjelenítésében, a „ne ölj!" tiltakozásában, a tragikumhoz és a groteszkhez való vonzódásában, de még abban is, amit pedig — annak idején — felróttak neki, hogy „még a legsikerültebb Sipos-írások sem mentesek valami elvont keresztényi szeretetvágytól", s a látomásos ábrázolásmódban expresszionizmusát véljük kitapintani. Koczogh Ákos már idézett tanulmányában Soergelre hivatkozik, aki ezt mondja: „Expressionizmus ist lyrischer Zwang, dramatischer Drang, nicht epischer Gang". Úgy véljük, talán nem puszta szójáték, ha azt mondjuk: a lírai kényszer s a drámai inger azonban, ha nem is az epikai folyamatban, de a lírai epikában és a drámai epikában megnyilvánulhat. Sipos Domokos elbeszélései között mindkettőre akad példa.

Az *Istenem, hol vagy?!* című elbeszéléssel kapcsolatban például megalapozottnak tételezzük Sőni Pál megközelítését. Az elbeszélés „története" csupán egy mondatnyi: a nyomorból, a nyugtalanság elől az alkoholhoz menekülő férfi részegségében megöli feleségét. Mindezt azonban Sipos, hősének kusza, őrjítő érzésein, gondolatain, asszociációin keresztül láttatja velünk: mintha egy hang ordítana a férfi fejében: „Csendet, csendet, és ő is utánakiáltotta: »Csendet, csendet!«" Az asszony zokogását hallja újra s erre reagál: „Ej! Nem akarom hallani, nem fogom hallani! Aludni, aludni, nem tudni semmiről ... Megőrülök! Megállj! Megállj! Mit akarsz! A szívemet akarod átszúrni, minden hang egy kés. Értsd meg: rendbe jön minden. Esküszöm. Ne sírj! Ne sírj!" Hogy megfigyelhessük, hogyan határozza meg Sipos stílusát a szándékosságot nélkülöző gyilkosság ábrázolásában az ösztönös expresszionizmus, hogy nyomon követhessük a forma széthullását, a dekomponáltságot, idézzük az elbeszélés záró részét teljes terjedelmében: „A nagy férfitest egyet fordul. A fejében őrületes düh kavarog és bömböl, mint egy megveszett bivaly. »Meg akarsz ölni? Mit akarsz? Nem, nem hagyom magam!« Kezeit kinyújtja, megfogja az asszonyt. Egy szó sem hallatszik. Nyakára fonja ujjait, az asszony iszonyút sikolt. Két görcsös tenyér szorítja a gyenge húst. A félhomályban az ágyak végén már vigyorog az öntudatlan bűn s a rettenetes irtózat." Ez utóbbi mozzanatokban magukban is expresszionista sajátosságot látunk, mint ahogy az elbeszélés további záró-mondataiban megformálódó fenyegetettségben, s a szenvedő ember iránti részvétben is: „Az asszony hörög, kezei az élet vad ösztönével hadonásznak, véresre kaparják a férfi arcát. Az ki sem nyitja a szemét. Szorítása mind erősebb, a világ forog-forog őrülten vele, valamiben meg kell kapaszkodnia, hogy fel ne dőljön. Az asszony elnyújtja lábait, szemei fehérjükkel felfelé fordulnak, még egyszer látja a gyermeket és férje arcát, aztán indul-indul az ismeretlen világba. Az ember megnyugszik. »No, ugye?! Hát megértettél? Ne búsulj! Rendbe jön minden!« Keze megenyhül és gyengéden fekszik az asszony mellére. A gyermek álmodik, mosolyog, semmit sem tud arról, hogy milyen borzalmas díszleteket tologat elébe az élet, a rettenetes rendező. Kicsiny keze odaér anyja arcához. Az már a küszöbön van, de simogatásra visszanéz lelkével egy pillanat milliomodrészéig. Nem fáj semmi, ezalatt mindenkinek meg is bocsát, s

még van ideje visszaszólni azon a hangon, amit csak lelkek hallanak: »Édes jó istenem, hol vagy — hol vagy?!« Aztán átlép a küszöbön."

A *Templomrabló* című elbeszélés alaphangját a hős belső monológjának következő mondata adja meg: „Enni, enni, enni akarok. A szentségit! Akkorát ordítok, hogy megsüketül az egész világ. Hogy mernek enni? Disznóság, disznóság; miért mások és miért nem én is!" Az éhező a templomba téved, s a papot „enni" és „inni" látja: „Szájához viszi az ostyát. Aranykehelyből iszik. A nyál összefut a számban. Adjatok nekem is egy korty bort. Éhes vagyok! Mi volna, ha odakiáltanék?" Ennek az elbeszélésnek már nemcsak az indítása expresszionista színezetű, s nem csak egy-egy ilyen jegyet figyelhetünk meg, de struktúrájában is irányzatosnak látszik. Ezt igazolja az egyes szám első személyű megközelítésmód, a belső monológ zilálтsága, s leginkább az, ahogy az álom, a látomás és az éhség „való világa" keverednek — kompozíciómeghatározó módon — egymással: „Megindulok az oltár felé. Két sorban állnak a szentek és királyok és mereven néznek reám. Fellépek az oltárra. A szentségtartó aranyos ajtaját kinyitom, kiveszem a kelyhet és — iszom. Édes jó istenem, jó vagy. Köszönöm, köszönöm! Van Isten, van bizonyosan. A szám boldogságtól vonaglik, és nagy kortyokban nyelem a bort. Illatos. Eloltja a szomjamat. Éhes sem vagyok, nem is fázom. Mehetünk! Ezt a poharat nem hagyom itt. Jobb helyen van nálam. Beteszem a felöltőm zsebébe. Jerünk! Jaj, Uram, Istenem! Kegyelem! A szentek és királyok reám rohannak, fényes kardok suhognak a fejem körül. Megálljanak, megálljanak! Templomban vagyunk! Az istenit, templomban vagyunk! Hát nem értik? Mi a különbség akkor közöttünk? Hagyjanak békét! Itt a pohár! Itt van! Eresszenek! Egy kemény kéz a torkomat fogja. Fuldoklom. Szemem kimered. Egy hangot nem tudok kiadni. Csak nézem, nézem Krisztusnak vértől csepegő, sápadt arcát. Miért nem szállt le ő is a falról? Ahá! Most már nem bánom, ha meg is döglöm. Eresszetek, eresszetek, hogy ordítsam: A keresztre feszített ember nem jött királyokkal és szentekkel embert fojtogatni. Mi az? Te is jössz, te is? Te zsidó! Leszáll az oszlopról. Mosolyog — mosolyog. Fulladok. Jaj! Sovány, fehér kezét felemeli. Reám mutat. Mindenki félrehúzódik tőlem. Nagyot lélegzem, borzongok. Azt mondja: »Menj békével, fiam!« ... Kinn hallgat az érczobor. Az égen ragyognak a csillagok. A házakban alusznak, szeretnek, gyűlölnek az emberek. Az utcákon túl hegyek jönnek. A hegyeken túl más hegyek. Folyók futnak le róluk s a tengerekbe ömlenek. És emberek, emberek mindenütt. És a hegyek mind másformák, a folyók partján másmás virágok nyílnak. Minden embernek van két keze és két lába, mindenik a szájával eszik, a szemével néz. ... — Templomrabló! — mondom magamnak. Felmászom az ablakra, kifeszítem. Mehetünk! Visszanézek. Tisztelettel megemelem kalapomat a názáreti koldus felé."

A tipikusan expresszionista szenvedélyes érzelemkifejezés nyilvánul meg a *Karácsonyestén* látomásos ábrázolásmódjában, a keresztényi szeretet naivan tiszta megszólaltatásában: „A disznóól keskeny homálya szűk volt neki, ember sehol, a kutyák a konyhaajtó előtt várják a vacsora maradványait — János a csillagokat hívta be magához és hálásan újságolta nekik Isten jóságát, ki szent karácsony estéjén még egy ilyen utolsó, nyomorult embernek is kiadja tisztességes porcióját. A csillagok lejöttek az égről, egészen közel sorakoztak az ajtóhoz, csak ki kellett volna nyújtania kezét, a legelsőt elérte volna. De János tudta, mi a becsület, hálás volt a kitüntetésért, csak mesélt nekik, s örvendett, hogy figyelmesen hallgatják." Az elbeszélés éppen azzal lázító, hogy hőse: János, az egész életében csak kisemmizett, megalázott és meggyalázott szolga, a halált is ajándékként, belenyugvással fogadja, sőt azt hiszi, hogy hozzá mindig, mindenki jó volt. A *Karácsonyestén*ből — mint Molter Károly írta — „a szolgaság egész lelki nyomora sír felénk".

Olyan elbeszéléseket, amelyeket struktúrájukban, kompozíciós megoldásaikban is expresszionistának mondhatunk, csak az *Istenem, hol vagy?!* című kötetben találunk, olyat azonban, amely az expresszionista stílus jegyeit mutatja, az említett kötet után is írt, s többet is Sipos. Közülük csak egy-egy példát emelünk most ki. Sajátosan expresszionistának látszik Sipos emberképe, emberábrázolása. „Sándor látja, hogy az emberek: vár a hegyen, az emberek: gát a völgyben, az emberek: fal a határon. Túl ezer esztendeje dörömböl Góg és

Magóg népe, de az emberek a földhöz vannak nőve, az emberek a földből vannak sarjadva, az emberek erősebbek, mint a sziklák, az emberek szilárdabban állanak, mint a szálfák" — írja a *Hazafelé* című elbeszélésében. Ugyanebben a műben példát találhatunk az expresszionista életérzés megformálására, s arra is, hogy a „táj" csak antropomorfizálódott módon jelenik meg: „A hegyek eléje szaladtak, a patakok lábát ölelték, a bérceken túl dörömböltek, úgy érezte, hogy neki kell vetnie hátát a csiki havasoknak, sarkát meg kell akasztania a Hargitában, bele kell fogóznia a földbe." És expresszionista sajátosságnak tűnik az időtlenítés, a sűrítettség, egy-egy „költői kép" kimerevítése is: „Nyugaton vöröslött az ég. A hegygerincen szántott egy ember; úgy állt ott — előtte az eke s két ló —, mintha az opálos égre volna rajzolva. ... Eltűnt a múlt, a jelen végtelennek tetszett, s a jövő meglapult a csönd mögött." *(Klári még nem megy férjhez.)* Ornamentális stílusának az érzelmek diktálta szenvedélyessége is expresszionista kísérletezésre vall: „Ezernyi hang kavargott az izzó ég alatt. Erős és mély férfikiáltások, mint óriások által fellökött szálfák, vágódtak bele a térbe, aztán zökkenve estek vissza a keményre száradt, forró földre. Nehéz röptükben magukkal ragadták és lerántották az asszonyi és lányi sikongások fehér, világoskék, rózsaszín, melegsárga és égőpiros futókavirágait" *(Hősi halál).*

Mindezek alapján úgy véljük, Sipos Domokos, akit — Molter Károly visszaemlékezése szerint — Csehov- és Gorkij-tanítványnak tekintettek, bátor szókimondásáért „vidéki jakobinusnak" neveztek kortársai, nemcsak hites krónikása volt egy „vajúdó kornak", hanem modern, expresszionista kísérletezéseiben a kortól el nem maradó prózaíró. Mint Nagy Pál írta: „A Dicsőszentmártonban, vidéki elszigeteltségben élő író, íme, igyekezett magáévá tenni kora újító törekvéseit, mintegy igazolván szellemének mozgékonyságát, frisseségét. Az indulás éveiben egész irodalmunkra (értsd: a romániai magyar irodalomra. — Sz. L. S.) jellemző ez a sokirányú nyitottság, a tájékozódás európai látóhatárokhoz igazodó rugalmassága. A provinciális betokosodás, a regionális kiszikkadás ellen e korszak legjobbjai haladó eszmeáramlatok és újító művészi vívmányok meggyökereztetésével védekeztek."

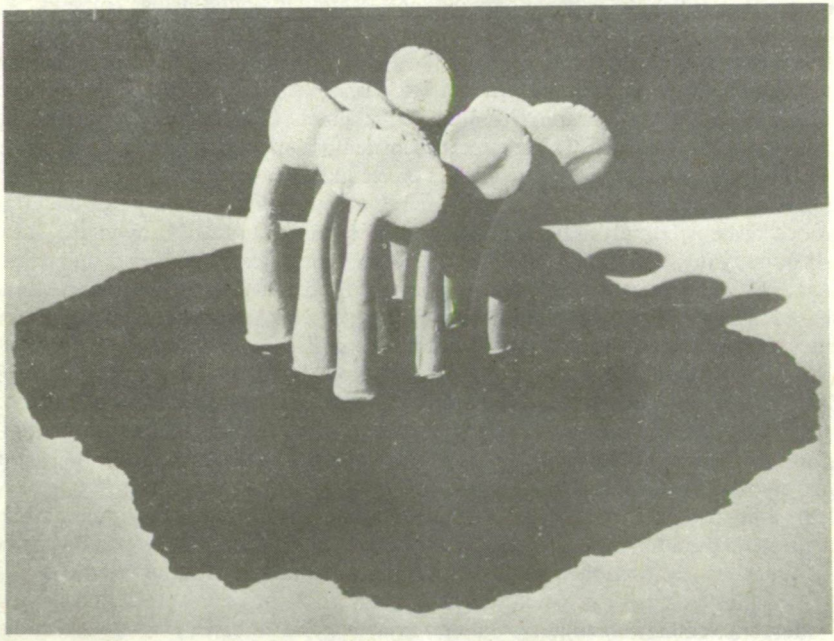

GERLE MARGIT: HAJTÁSOK

Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig

Szeged történetének első kötetét kézbe véve három dolog ötlött azonnal az eszembe. Az első: jó vastag könyv, nem könnyű esti olvasmányt kínálnak a szerzők; szigorú, nehéz tudományos szöveg várható tőlük. A második: Szeged megint kitett magáért. A műfaj még nem különös: mondhatni divatosak a városmonográfiák. Szeged adottságai azonban különlegesen jók ahhoz, hogy a várostörténet sikert arasson messze határain túl is. Önálló, magas szintű történészműhelyeivel irigylésre méltó helyzetben van más vidéki városainkhoz képest, a szegediek (a szerzők szinte kivétel nélkül ott dolgoznak és ott is élnek) friss hangja magasra csigázta az érdeklődést az ország másik végében dolgozó kutatóban is. A harmadik gondolat: halálos bűn volt ezt a tartalmas, jó anyagú, szép tipográfiájú, gazdagon illusztrált könyvet ilyen botrányosan rossz színes fotókkal ellátni. Inkább semmit — és ezt a további kötetek és kiadások szerkesztőinek figyelmébe ajánlom.

Az alábbi sorok a kötet első harmadáról szólnak, azokról a korokról, amelyeket elsősorban a régészet eszközeivel lehet megközelíteni. A műfaj sajátossága már az első fejezetben érzékelhető (a megtelepedés feltételeit: a földtani és domborzati, illetve a vízrajzi és éghajlati adottságokat Andó Mihály foglalta össze). Értekező prózánk szakmákra széttagolt szakzsargonja tudományos igényű művekben elkerülhetetlen, ha meg minden szakkifejezést meg kellene magyarázni, az szétfeszítené a könyv kereteit. Félő tehát, hogy a lelkes lokálpatrióta olvasók egy része visszariad a tömör szakszövegtől. Nagy kár lenne pedig! Ezért ismertetésünk egyik célja éppen az, hogy kedvet támasszon az erőfeszítéshez a nem szakemberben is.

A táj a magyar honfoglalás előtt című nagyobb egység két részre tagolódik: a kőkortól a vaskor kezdetéig tart az egyik, az agathürszoszoktól a honfoglaló magyarokig a másik. A szokatlan az ebben a tagolásban, hogy az őskort nem a római hódítás korával, az Alföldön a szarmaták megjelenésével, azaz az időszámításunk kezdete körüli évekkel zárja (mint pannoniai szemléletünkben meggyökeresedett), hanem ott keres korszakhatárt, ahol a kutatás új eszközökkel bővül: a névvel nevezhető népcsoportok megjelenésével, az írott történet fokozottabb bekapcsolásával.

A következő nagy egységből (A város kialakulása, 895—1242) régészet még az I. fejezet (Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás), amely módszerében, de mondanivalójában is az előzőkhöz simul és így része az ismertetésnek. A II. fejezet már konkrét várostörténet, és a régészek is kellő alázattal átengedik benne a vezető szerepet az írott források történésztudóinak.

A fentiekben mintegy madártávlatból szemléltük a könyvet. Közelebb ereszkedve új erővonalak tűnnek elő. Az ismertetés igyekszik átvenni a könyv belső ritmusát: ahogy közeledünk korban a középkorhoz, úgy nő a terjedelem — és úgy szaporodnak megjegyzéseink is.

A „ködös őskor" ködeinek oszlatásához jelentősen hozzájárultak a szerzők (Trogmayer Ottó és Horváth Ferenc). Szeged környékét jó tágan értelmezve (vö. 19. grafikai melléklet) állást foglaltak az Alföld valamennyi lényeges kulturális és/vagy etnikai mozgásával kapcsolat-

ban. Sikerült egységes elveket érvényesíteniük: jellemzik a településformát és a gazdálkodási módot, a leletanyagot, a művészeti-vallási jelenségeket, a temetőket, a társadalmat, az ékszereket, szerszámokat és a kapcsolatokat, a kereskedelmet. Szerencsésen élénkíti a tömény régészetet Szádeczky-Kardoss Samu óvatosan mérlegelő válogatása a Maros folyónév eredetéről szóló nyelvészeti elméletekből.

Az ember első, mintegy 40 000 éves bizonytalan nyomaitól az első biztos őskőkori leletegyüttesen (24 000 év) át jutnak el a neolitikumig, a délről benyomuló, termelő életmódot folytató praehellén-égei népesség megjelenéséig. Ettől kezdve a térség folyamatosan lakott. A sok szempontból rejtélyes kora neolitikus kultúrák találkozásából nő ki az elő csúcspont: a praeurbánus fejlődésig eljutó Tiszai kultúra. A kora rézkorban ez a fejlődés megtorpan, a településkoncentráció széthull, új jövevényekkel keveredve, egységesülve nagyállattartó pásztorkultúra alakul ki. Megjelennek a réz eszközök és fegyverek, a társadalom tagolódására utaló arany. Mindehhez Kisázsiáig visszavezethető impulzusok járulnak és újra meg újra keleti, pusztai lovasnépek „gyűrűznek be".

i. e. 2100 körül, a bronzkor küszöbén egész Délkelet-Európát érintő etnikai változások hullámai érik el a területet. A bronzkort balkáni népcsoportok beáramlása és a helyi alapra rétegződése jellemzi — ezzel ismét csúcsponthoz jutottunk. A tágabb tájegységen ismét tellek: a balkáni-mediterrán gazdálkodási (települési) rendszerhez hasonló fejlett földművelő kultúra települései alakulnak ki a négy évszázados békés fejlődés idején. A Duna—Tisza közén eközben az állattenyésztés továbbra is döntő jelentőségű maradt.

A XIV. században megint megtorpan a fejlődésnek ez az ága. Nyugati állattartók támadásáról van szó (Halomsíros kultúra), akik hamarosan megszállják a Tiszától nyugatra levő területeket. A Tiszántúlon fáziskéséssel szűnnek meg a tellek. A XII. században újabb halomsíros csoport hatása és jelenléte érzékelhető. Ez Trója klasszikus háborújának kora és népmozgásai. A IX. század végén aztán ismét keleti lovasnép tűnik fel a szegedi tájon. A kor fémleleteinek rokonságát a Kaukázusig lehet követni, és a vaskor kezdetén elhangzik az első — bár kérdőjeles népnév, a kimmerek neve.

Azaz: bármilyen óvatosan tapogatódzva, de történelemmé formálódik szemünk előtt az amorf őskor, beleágyazva a tágabb környezetbe (Alföld, Balkán), olyan folyamatokba, amelyek az Égeikum, Anatólia, Kaukázus, a kelet-európai puszták térségében játszódtak le.

A második nagy egység fejezetei bővülnek: a régészet eredményeit (a tárgyi hagyaték tárgyalását) következetesen megelőzik a megnevezett népek írott történetének összefoglalásai. Az első 600 évnél ez utóbbiak terjedelemben is meghaladják a feltártság fokától függő előbbieket, ráadásul a kevés régészeti forrás időnként makacsul ellentmond a történész következtetéseinek. Itt — és még a szarmatáknál, ahol a régészeti anyag igazán nem hiányzik — érződik a legjobban az, amire a szerkesztő előszava is utal: a szerzők stílusán túl a tanulmányok tartalma sem mentes az ellentmondásoktól. Szintézisre nem is törekedtek: mindenki mondja a magáét...

Először az iráni nyelvű, a szkítákkal rokon uralkodó réteggel és trák-dák néptömegekkel rendelkező agathürszoszok népével ismerkedhetünk meg (i. e. 600—300), valószínűleg ebből a korból öröklődött a Tisza folyó neve. Trogmayer Ottó két új temető ismertetésével csillantja fel a reményt, hogy az őslakosság és a szkíta kori jövevények anyagi kultúráját kutatni nem reménytelen feladat. A következő 300 év a dákok és kelták kora. Szádeczky-Kardoss Samu kitekintett mindkét nép gazdaságára, társadalmára, hitvilágára, harcmodorára, általában kultúrájára. Sajátos az a kettősség, amit Szeged feltételezett ősének, Partiszkon „városának" neve mutat: előtagja dák, — szk — képzője kelta. A dák hegemónia történeti adatokból logikusan felépített képét a régészet nem támogatja (Trogmayer Ottó és Vörös Gabriella tanulmánya szerint sem). Míg a kelta expanziónak a Tiszántúlon is számos nyoma maradt, alig valami köthető a dákokhoz, még a dáknak nevezett egyszerű, kézzel formált kerámia sem etnikumjelző. A kelták körében az i. e. I. század közepéig — Burebista koráig — zavartalan a belső fejlődés.

A régészek csak ettől kezdve számolnak dákok jelenlétével a térségben, az ellentmondást a dák katonai fennhatóság formulájával igyekezve feloldani.

Négyszáz évig (10—20 — 410) tartott Szeged környékén a szarmaták kora, írott történetüket Lakatos Pál, tárgyi hagyatékukat Vörös Gabriella ismerteti. Lakatos Pál az egyetlen a kötet szerzői közül, aki kimondottan a nagyközönségnek írt — nem a mi dolgunk eldönteni, hogy ez hiba-e vagy erény? Mindenesetre jegyzetapparátusából hiányoljuk a forráskritikára és a kommentárokra való utalást (egy-két alapmű kivételével). A forrás szó szerint vétele mondathat csak olyasmit vele, hogy az első jazig csoportok a Kisalföld Duna fölötti darabját is megszállták — erre az egyetlen Pilinius-helyen kívül semmi bizonyíték nincsen. Külön kis fejezetben foglalkozik a Szeged belterületére lokalizált II. sz-i római őrállomás és az útszakaszok kérdésével. A fiatal régész bátran épít — például a szarmata női viselet rekonstruálásában — saját eredményeire, és van mersze a történésszel szemben hangsúlyozni eltérő véleményét, amely szerint új szarmata csoportok beköltözésével nemcsak Dácia feladása (270) után, hanem már a II. század végén is számolni lehet.

A hun uralom 40 évig tartott a szegedi tájon. Nem hosszú idő — de ekkor Szeged körzete a világ közepe, hiszen valahol a közelben állt a hun nagykirály fapalotája, és innen származik a hun világbirodalom legnagyobb aranykincse (Szeged—Nagyszéksós). Ezért fáj különösen, hogy az alapos történeti összefoglalás után összesen két oldalnyi régészet következik (abból is egy oldal kép). A szomszédos nagy leletek kedvéért csak Hódmezővásárhelyig vagy — kimondani is szörnyű— a Cegléd melletti Törtelig kellett volna kitekinteni! Újra helyreáll az egyensúly a gepidák koráról írott fejezetekben (Lakatos Pál, illetve Nagy Margit). Árnyalt történeti kép bontakozik ki az olvasó előtt, részletes kommentárokkal lelőhelyekről, tárgyakról, és nemcsak az Alföldön tekinthetünk szét: a Krímtől Spanyolországig, Skandináviától az Al-Dunáig ível az a háttér, amely előtt a Szeged környéki leletek megjelennek. A gepida uralom bukását és az avarok megjelenését a szőregi temető térképén érzékelhetjük. Erről eszünkbe jut: az agathürszoszoktól a gepidákig eltelt 1200 év lelőhelyeiről nem jelent meg térkép!

Az avarok korát tárgyaló tanulmányok (írott történetük: Szádeczky-Kardoss Samu, régészet: Kürti Béla) jóval többet adnak a Szeged körzetére vonatkoztatható vagy onnan származó adatok bemutatásánál. Hűvös tárgyilagossággal ismertetik az avarok ázsiai előtörténetére, a korai avar nomád nagyhatalomra, hatalmi érdekszféráinak változásaira, a 670 körüli eseményekre (Kuber és az onogurok beköltözése), az etnikai és társadalmi viszonyokra vonatkozó forrásokat és az ezekkel kapcsolatos, néha bizony alaposan eltérő nézeteket. A (főleg bizánci) történetírók adataival kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy a forráskritika a régészet eredményeinek birtokában szigorúbb is lehetett volna. Bár a régészeti anyag interpretációjának megvannak a maga buktatói, de százezer számra elhajtott és Dél-Alföldre(?) telepített bizánci alattvalóknak valahol már mutatkozni kellett volna! Egyetlen hadjárat foglyai (és volt belőlük több) 10—20 késő antik település és körzete teljes lakosságát jelentenék, ha a közölt számokat komolyan lehetne venni. Tessék mutatni három olyan gepida (vagy akármilyen más) falut, ahol egyetlen rajtaütéssel 30 ezer halottat „termelhettek" a bizánci csapatok! Hiszen örülünk, ha 100—150 fős településeket ki tudunk mutatni! Képzeljék el: egy hónapja üldözi a császári sereg az avar kagán csapatait a mocsarak között, a kagán négy fia pusztul el közben, 3000 avar, 8000 szláv, 3200 gepida és 2—3000 „egyéb hun" esik fogságba, és közben, alig néhány kilométerre arrább a Tisza túlsó partján gyanútlanul mulatozik legkevesebb harmincezer ember... Kíváncsi lettem volna Szádeczky-Kardoss Samu véleményére: mennyivel kell osztani ezeket a számokat? Nemcsak forrásértelmezés kérdése Kuber (és népe) szerepének, a 670 körül beköltözők földrajzi elhelyezkedésének kérdésköre sem. A felhozott logikus érveket olvasva hajlamos az olvasó mindenben igazat adni a szerzőnek. Nagy Tibor azonban (Budapest története 1., 1973, 230) ugyancsak logikus érvek alapján helyezte ugyanezt abba a sávba, amelybe Budapest is tartozik, Bóna István meg (Fejér megye története, I/5, 1971, 247—251) — nem fogják elhinni: Fejér megye déli részére teszi az új beköltözők „fejedelmi" központjának helyét. Régészetileg mindenesetre ezt az utóbbit lehet leginkább alátámasztani.

Kürti Béla nagy fába vágta a fejszéjét, amikor az avar kor népeinek tárgyi hagyatékából a keleti (belső-, közép-ázsiai, dél-oroszországi) párhuzamoknak, a helyi — ez esetben gepida, illetve avar kori germán — elemeknek és a bizánci szálaknak a gubancát kísérelte meg kibogozni. Ami Belső-Ázsiáig vezethető: megvan Közép-Ázsiában is. Ami bizánci, bejuthatott az avar kultúrába a Kaukázus előterétől a délorosz pusztákon át a Kárpát-medencéig több rétegben. Kimaradtak az alapos összeállításból az avar kor anyagi kultúrájának nyugati szálai (azt hiszem félreértés helyi elemnek értelmezni a kundombi temető 64. sírjának övvereteit: Bóna István idézett munkájában ezeket Észak-Itáliából, illetve a Keleti Alpok térségéből eredezteti). A „gubanc" iskolapéldája a Fehértó A 33. „gepida asszony" sírja. A fibulaviselet ugyanis még nem tesz senkit gepidává, különösen, ha avar temetkezési szokásokkal, közép-ázsiaiként felsorolt nagygömbös fülbevalóval és szlávnak tartott fibulával temették el.

Az avar kor periodizációjáról írottak híven tükrözik a kutatások állását. A szerző óvatos megfogalmazására jellemzőek a késő avar (úgynevezett griffes-indás) népesség eredetéről írottak. Néhány kutatónk — a legjobbak közül! — új népvándorlással, új „avar hullámmal" számol a VIII. század első harmadában. Magam határozottan tagadom ezt, Kürti is hajlik erre: szerinte is csak olyan népcsoportok jöhetnek számításba, amelyek 670 táján nyomultak (menekültek) a Kárpát-medencébe. Mindjárt ellent is mond azonban saját magának, amikor a kettős honfoglalás egyik érvét — a kámai bronzok késő avar rokonságát — úgy magyarázza, mintha egy K—Ny-i népvándorlás itt is, ott is letelepedő csoportjairól lenne szó.

Meggyőző a korai, közép- és késői avar kor Szeged környéki emlékeinek tárgyalása, különösen tetszett a korai avar települési tömbök elkülönítése. Engem koránt sem hökkent meg, hogy a Tápé—Kerekgyöp lelőhelyen ezersíros késő avar temető bontakozik ki: éppen ez a tipikus. Ahogy az is, hogy két kilométeres körzetben 4 temetőt is találtak: máshol is ez a helyzet. A sűrű településláncot alkotó (nyilván nem nomád — amint az az avar kori gazdaságot tárgyaló, kifogástalanul korrekt fejezetből ki is derül) késő avar aprófalvak másfél évszázad alatt népesítették be a nagy temetőket mindenütt a Kárpát-medencében. Meghökkentett ellenben az a vélemény, hogy a korai és a késői avar társadalom eltérése nem fejlődés eredménye, nem vezethető le egymásból. Az éles szembeállítás csak akkor lenne jogos, ha a közép avar kortól eltekintenénk!

A régész bemutatta a letelepedés (földművelés) általánossá válását a késő avar korra. Megfogalmazása a történészt a bukás — egyébként megfelelő szegedi hangsúllyal előadott — eseményeinek tárgyalásakor még mindig az „egyre inkább letelepült" formula használatára késztette, holott a régészeti források egyértelmű tanúsága: a késő avar társadalom alapját a befejeződött folyamat eredménye, letelepült földművelő közösségek alkották. A bukás egyik (belső) oka éppen a gazdasági alap és a sztyeppei mintára szervezett politikai keretek között feszülő ellentét megoldatlansága kellett legyen!

Az avar kaganátus letűnése és a honfoglaló magyarok megjelenése közti 90 évben a pusztai komponens (szabad nomád? avarok) mellett a szlávság rohamos térhódítását és a bolgár fennhatóság kérdéseit feszegetik a szerzők. Be kell látnunk: a IX. század „régészeti rejtélye" még nem érett meg a megoldásra.

Kürti Béla „A magyarok eredete és tárgyi hagyatékuk keleti párhuzamai" című, mértéktartó, az őshaza helyét, Magna Hungaria problematikáját, a vándorlás útvonalát érintő nézetek közül a legjobbakat jó érzékkel kiválasztó tanulmánya vezeti be a könyv második nagy egységét. Szegfű László a honfoglalás korának krónikásai közül kiemelte a Szegedet és a Tisza menti térséget név szerint említőket. Nem ő tehet róla, hogy az a kevés, ami van, sem állja a kritikát (Anonymus regényes gesztája, a XVI. századi Aventinus és a szerző szerint is „meglehetősen zavaros", ugyancsak késői török krónika). Kürti és Szegfű a továbbiakban is váltott lovakkal nyargal át a X. század immár alaposan kutatott, annál több megoldatlan, vitás kérdést felvető korszakán. Visszatér a helyi lakosság etnikumának és tárgyi hagyatékának kérdése is. A történészt magával ragadta a kutatás próbáját még ki nem állt „D-i morva" hipotézis (a források lótejivó, sátorlakó, ebben a korban anakronisztikusan nomádnak leírt népét ava-

roszlávnak nevezi; ugyanazt a követjárást, amit néhány oldallal előbb a bolgár fennhatóság érveként ismertünk meg, éppen fordítva értékeli; a sanktgalleni kaland elhamvasztott harcosaiban csatlakozott morvákat sejt — ez utóbbinál inkább az eurázsiai füves pusztákról az V. század óta adatolható halotti áldozatra gondolnék). A régész immár a X. századból visszatekintve kísérli meg az állásfoglalást, vitára bocsátva elképzeléseit néhány alföldi lelet IX. századi „avar" népességhez kötésére, illetve a X. századi köznépi anyagból bolgár területekig követhető sajátosság kiválasztására. Sajnos a kutatás mai állása szerint még az a „bizonyítóanyag" sem problémamentes, amivel a Dunántúl nyugati felében rendelkezünk, legfeljebb a frank importtárgyak és a peremkultúra egyéb jelenségei segítségével könnyebben tudunk datálni. Más azonban a IX. századi keltezés, és más az etnikum meghatározásának kérdése!

A magyar megtelepedés kezdeteit vázolva elsősorban Bálint Csanádnak a dél-alföldi tájra vonatkozó kutatásaira támaszkodnak, azt kritizálva-módosítva-elfogadva. Szegfű László mutatja be Szeged nevének lehetséges eredeztetéseit, ugyanő logikus hipotézist ad elő a szegedi sóközpontról (kár, hogy egyelőre sehol semmi nyoma, amire nem mentség, csak magyarázat a több méteres feltöltés — más városokban is kutatunk 6—7 méter mélységében egykori települések után).

A táj települési képe a X—XI. századi temetők rövid jellemzéséből kerekedik ki. Az életmódról írottak nem mentesek a belső ellentmondásoktól sem. A hagyományos felfogás szerint a honfoglaló magyarság nomád életmódot élt (a téli szállásokon kiegészítő földműveléssel). Ezzel szemben az újabb kutatások egyre inkább igazolják, hogy — amint írják — a magyar agrártechnika a helyiekkel azonos fokot képviselt. Az elsősorban állattenyésztő és a főleg földművelő elemek elválasztása természetesen nem könnyű dolog ugyanazon etnikumon belül sem, még sok fejtörést fog okozni. Magam nem hiszem el az olyan egyszerűsítést, hogy a szántóvető embert nem temettek el íjjal, nyíllal, szabályával. Ezek a temetkezési szokás hagyományos elemei, mint ilyenek, régen túlhaladott állapotokat hurcolhatnak a megváltozott viszonyok között, nem is beszélve az egyéni reprodukció eltéréseiről, ami közismert jelenség ugyan, de mindenáron szabályokat keresve meg szoktunk róla feledkezni. Rang : hatalom, gazdaság jelzői, legfeljebb a nomád mintára szervezett katonai erő mutatói. Kifejezetten földművelő kultúrák is ismerik a fegyveres sírokat, germánoknál, szlávoknál mégsem szokás belőlük nomád állattenyésztő életmódra következtetni. Lehet persze, hogy az íjas, szablyás családfő vagy harcos nem vette már kezébe az eke szarvát — volt aki elvégezze helyette ezt a munkát a családi munkamegosztásban.

A könyv régészeti fejezeteit méltán koronázzák a forrásértékű, a X. századi női viselet változatosságát tükröző nagyon szép sírrajzok. A X. századi társadalom jellemzését egyes tárgytípusok részletes áttekintése, temetőelemzés (Algyő) segíti. Külön foglalkoznak a szerzők a kalandozásokkal (talán túlzott jelentőséget is tulajdonítva társadalmi válságot jelző, annak kiteljesedéséhez hozzájáruló szerepüknek). Szeged térségében a déli, bizánci területek felé irányuló mozgalmak lecsapódását várhatjuk — amelyben azonban, nagyon helyesen, nemcsak a zsákmánnyal, hanem a kereskedelemmel és a keresztény térítéssel is számol a régész. Az államalapítás kora a településszerkezet változásában is érzékelhető, a térséget érintő belső küzdelmekről — Ajtony leveréséről — szinte haditudósítás-szerűen friss beszámolót olvashatunk.

Ezzel el is értünk volna ismertetésünk magunk által szabott határához, ha a következő fejezet (Eltérő közjogi állás és szigetszerű szórt településszerkezet, körülbelül 1030—1242) nem tartalmazna még nagyon sok régészeti adatot. A három szigetszerű település képének rekonstrukciója a szinte semmi tárgyi emlék dacára olyan részletes és életszerű, hogy az embernek az az érzése támad: a szegediek röntgenszeme áthatolt azon a bizonyos feltöltésen. Szeged faluszomszédjainak kutatásában marad még elég tennivalója a régészeknek, bár a táj falvainak általános képe a terepbejárások, szondázások alapján, ha vázlatosan is, de már megrajzolható.

Összegezve: a Szeged-monográfia régészeti fejezetei alapos tudományos felkészültséget tükröznek, állásfoglalásaikat, problémafelvetéseiket, megoldási kísérleteiket még számos helyen fogjuk idézni és vitatni. A nagyközönség pedig összefoglaló képet kap nemcsak Szeged és

a táj történetéről, hanem a szegedi tükörben az ország régmúlt története kutatásának jelenlegi állásáról, és egyben a szegedi műhelyek tevékenységéről is. *(Szeged, 1983. szerkesztette Kristó Gyula.)*

TOMKA PÉTER

Kiss Lajos Emlékkönyv

Kiss Lajos a XX. századi magyar néprajzban a vidékiség kiemelkedő példája. Hódmezővásárhely és kiterjedt tanyavilága volt az a szűkebb haza, melyhez élete végéig szorosan kötődött, melyhez írásainak nagyobb része kapcsolódik. Mindjárt hozzá kell tenni, hogy a vidékiségnek nemcsak a szülőföldet magasba emelő pozitív oldalait, hanem negatív következményeit is képviselte. Sem a helyhez kötött tárgyválasztás, sem a leírásra összpontosító földolgozás egyoldalúságát nem egyensúlyozta ki messzebbre tekintéssel, különösen nem a szaktudományi tájékozódás termékeny alkalmazásával. Ebben nem állt egyedül a magyar néprajz jeles kutatóinak sorában, de akadt ellenpélda is, éppen nagyon közeli, a Bálint Sándoré, aki sokrétűen tárta föl Szeged múltját és népéletét, viszont életművének másik pillére, a szakrális néprajz a legnagyobb kitekintést biztosító tudományos területek egyike.

Mégis, mivel érdemelte ki Kiss Lajos, hogy születésének századik évfordulója alkalmából emlékkönyvvel adózzanak alakjának? Nem volt szaktudós, de a szakkutatás forrásként használhatja műveit; nem volt író, de legsikeresebb könyvei a népéletkép- és a tárcaírás legkitűnőbb hagyományait folytatják; nem volt szociográfus, ám az említett írások méltán a harmincas évek falukutató irodalmának javához sorolhatók. Ő Kiss Lajos volt, egyediségét köztes helyzetéből adódó teljesítménye biztosította. Nemzedéke szempontjából mindenképpen szerencsésnek mondhatta magát, mert közülük kerültek ki a magyarországi vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményeinek alapítói, sok táj, helység népi kultúrájának felfedezői, egyben első megörökítői. Aki nyílt szemmel járt és világos ésszel dolgozott, mint Kiss Lajos, annak ma már szinte minden sora pótolhatatlan érték.

Emlékkönyvet általában azzal vesz kézbe az olvasó, hogy bármily jeles legyen is az ünnepelt, a kötet lapjain a „műfaj" követelményei szerint kissé megemelkedik alakja. A Kiss Lajos Emlékkönyv is tisztelgő publicisztikai írásokkal kezdődik *(Móricz Zsigmond, Ortutay Gyula, Sipka Sándor),* de már *Filep Antal*nak a Kiss Lajos alakját fölidéző, tevékenységét méltató tanulmánya nem tartozik közéjük. Filep nagyon szépen, meleg szeretettel ír Kiss Lajosról, akit a „magyar néprajz nesztoraként" ismert meg. A személyes élmények és beszélgetések azonban nem akadályozzák, hogy árnyaltan értékelje életművét, rámutasson a fentebb említett ellentmondásokra, kérdéses mozzanatokra. Szemléletesen fejti föl azokat a szálakat, amelyek — egyébként kortársai közt mintaértékűen — különböző irányokból összetalálkoztak, hogy a fiatal Kiss Lajost eljegyezzék a muzeológiával és a néprajzzal. Azt is mérlegeli, hogy kedvezőbb körülmények közt Kiss Lajos miként kamatoztathatta volna még inkább talentumát. Kétségtelen gátolták az első világháború után összeszűkült lehetőségek, elkerülése szülőhelyéről, de személyisége is, mely képtelen volt föloldani az általa hangoztatott művészi látásmód és a fejlődő tudományos követelmények ütközését. Tanulságos, hogy életének utolsó szakaszában a korabeli művelődéspolitika a méltán megérdemelt társadalmi megbecsülést úgy

irányította, hogy az életmű provinciális vonásai domborodtak ki és kerültek szembe a korszerűség igényével.

Az emlékkönyv további tanulmányai voltaképp Hódmezővásárhely hagyományos néprajzát foglalják össze. Nem a teljesség igényével, hanem a többszerzős tanulmánykötetek lehetőségei szerint kisebb-nagyobb részletességgel és a legjelentősebb területekre összpontosítva a figyelmet. Mind hivatkoznak Kiss Lajosra. Nemcsak az alkalom készteti erre őket, Kiss Lajos írásaiban a vásárhelyi népéletnek valóban szinte minden területét érintette. Némelykor kiegészítésre és bírálatra, máskor inkább folytatásra ösztönöz. A továbbkutatás e kötetbeli leghangsúlyosabb példája *Katona Imre* tanulmánya „Kiss Lajos szegény embereiről". Azt adja, ami Kiss Lajos méltán legtöbbre értékelt ikerkönyvének társadalmi hátterül szolgált, de amit magából a műből nem tudhat meg az érdeklődő. Számadatokkal, statisztikákkal, összehasonlítással elemzi a vásárhelyi társadalom rétegeit, fölvázolja magyarországi, sőt néhány vonásban európai összefüggéseit is. A nagy lélekszámú mezőváros belső felszültségei mindenekelőtt a polgári szabadság látszólagosságára mennek vissza, mely valójában sokoldalú függés volt, és a korszerű kibontakozás lehetőségének szinte teljes hiányával párosult.

Ha a kötetről fentebb azt állítottuk, hogy a város néprajzának foglalata, méginkább igaz ez *Tálasi István* tanulmányára, mely címében: „Vásárhely helye a magyar népi kultúra fejlődésében", hasonló összegző igényt jelez. Hódmezővásárhely népéletének mintegy 2—300 éves fejlődésrajzát nyújtja, azt a múltat dolgozza föl, legalábbis első felében, amely megteremtette a Kiss Lajos által leírt világot. A XVIII. század végétől az egész Alföld arculatát jelentékenyen átformáló hatalmas környezeti változás szemléletesen tanulmányozható a város múltjában, valóban példa a tágabb vidék szempontjából is, az, aminek Tálasi szánta bemutatását. Nem kevés közük van ezeknek a változásoknak az említett társadalmi feszültségek kialakulásához. Ugyanakkor a hódoltság kezdetétől a környező apróbb települések lakosságát magába fogadó Hódmezővásárhely — néprajzi szakkifejezéssel „nagyreliktum"-funkciót betöltve — nemcsak a Dél-Tiszántúl és a Duna—Tisza köze népességének egyrészét, hanem kulturális hagyományokat is átmentett az újkorra.

A részletesebben kidolgozott első alfejezetek Tálasi István tudományos pályájának csomópontjaira utalnak, egyúttal fontosabb eredményeinek szótárát is tartalmazzák (Alföldkutatás, pásztorkodás, eszközváltás, település-építkezés stb.). A folklórról, szokásokról, vallásról szóló részek töredékesnek hatnak. A két pólus között bizonyos ellentmondás feszül, mert az életmód történeti változásait jórészt írásos történeti irodalomra, a folklórt inkább néprajzi munkákra és saját tapasztalataira támaszkodva tárja föl a szerző. A kötet további tanulmányai szintén osztoznak ebben a kettősségben, egyszersmind a hazai néprajz egyik jelenlegi fő kérdését reprezentálják. Adva van egy tudományszak, amely a kései feudális és a korai kapitalista korszak idejére vonatkozó szóhagyományban található adatok és tárgyak gyűjtésében és annak értelmezésében teremtődött meg. Ám ma eredeti forrásbázisa csaknem elapadt, míg a vizsgált időszak jókora távolságra került tőlünk. Kiss Lajos jórészt a maga világát és annak félmúltját rögzítette, a mai szerzők, ha ugyane korszak iránt érdeklődnek, már csak kivételes, szórványos esetekben folyamodhatnak a személyes tapasztalathoz és a szóhagyományhoz. Az utóbbi tíz-tizenöt évben a szomszédos Békésben és Hajdú-Biharban tucatnyi helytörténeti-néprajzi monográfia látott napvilágot, melynek néprajzos szerzői még bővebben meríthettek az elevenen élő hagyományból. Úgy látszik, Hódmezővásárhelyen gyorsabban haladt előre az idő, a paraszti polgárosodás a hasonló lehetőségeket hamarabb eltörölte, mind innen északabbra és keletebbre.

*Tárkány Szücs Ernő*nek és *Égető Melinda*nak tárgyválasztásuk folytán nem kellett szembenézniük az említett módszertani ellentmondásokkal. Mindketten a történeti-néprajz mezején járnak. Tárkány Szücs az állattartás példáján mutatja be, hogy a jobbágyközösség, majd fölszabadított utóda, milyen differenciált szervezetben és pontosan kiépített jogrendben intézte fontos vagyontárgya, a lábasjószág legeltetését. Égető Melinda dolgozata két szempontból is jelentős. A jórészt történeti borvidékre orientált kutatással szemben egy „nem borvidéki"

jobbágytelepülés életében mutatja be a szőlő- és bortermesztés szerepét. Másrészt közvetlen példákon figyelmeztet a szájhagyomány és a régebbi múlt összekapcsolásának tévedési lehetőségeire.

A levéltári források nagyarányú bevonása önmagáért beszél. Mind Tárkány Szücs, mind Égető elsősorban rájuk alapoz. Ugyanígy *Szenti Tibor* is, aki a tanyaépületeket, és *Herczeg Mihály,* aki a szállítást és a kereskedést mutatja be, és sikerrel teremt kapcsolatot a régi írásos adatok, valamint a közelmúlt tárgyi emlékei között. A két utóbbi szerző olyan területeket dolgozott föl, amelyeken a magyar népi kultúra teljességét tekintve Hódmezővásárhely népe típusosat teremtett, a tanyarendszer virágkorában az egyik legegyenletesebben fejlődő alakulat volt, és a kiterjedt határban nem véletlenül születtek meg a helyi közlekedés jellegzetes eszközei. Még inkább elmondható ugyanez *Csilléry Klára* és *Kresz Mária* dolgozatairól, melyek a festett bútorral és a kerámiával, a vásárhelyi népművészet reprezentatív területeivel foglalkoznak. Ők mindketten szintén archivált anyagról, múzeumi tárgyakról írnak, és sikerrel különítik el a XVIII—XX. század viszonylatában az asztalosbútor és a cserépedény történeti stílusváltozásait. E tárgykörhöz kapcsolódik *Bihal Ella* újdonságszámba menő írása, a paraszthéz hagyományos tisztántartásáról és földjének díszítéséről, melyet, ellentétben az előző szerzőkkel, kizárólag saját terepbejárásának eredményeire támaszkodva készített el.

A szerkesztőknek kétségtelen a legnehezebb feladat volt a folklór köréből tanulmányokat közölni. Nem Hódmezővásárhely az egyetlen nagy alföldi mezőváros, melynek folklórját, téves föltevésből kiindulva — miszerint ott már nincs mit keresni — elmulasztotta fölmérni a magyar néprajz. Sőt, Török Károly korai működésének köszönhetően itt még valamelyest kedvezőbb a helyzet, mint másutt. Meg kell azonban mondani, hogy az idézett fölfogás nem volt teljesen alaptalan, mert a klasszikusként számon tartott magyar népköltészet a néprajzi gyűjtés kiszélesedése idején a nagyobb mezővárosokból már valószínűleg kiveszett. Ami a mostani kötetben bemutatott életmódnak a folklórban korban megfelel, az ténylegesen fakóbb és kopottabb, mint ugyanakkor akár egészen közeli kisebb települések népköltészete és szokásvilága. Mindez természetesen nem mentség a megelőző idők töredékesebb anyaggyűjtése számára.

Az emlékkönyvben *Kovács Ágnes* közöl néhány darabot Kálmány Lajos század eleji hódmezővásárhelyi mese- és mondagyűjtéséből. Majdnem a lehetetlent kísérli meg *Felföldi László* nagy gonddal írt tanulmánya a tánckultúra emlékeiről. Végül a Kodály-tanítvány és munkatárs, Péczely Attila népdalgyűjtő tudományos életrajzát olvashatjuk *Felletár Béla* tollából. Egy fáradhatatlan, méltatlanul támadott és mellőzött, rokonszenves ember alakja tűnik föl előttünk.

Péczely Attila nem volt hódmezővásárhelyi születésű, úgy tetszik, nehézségeinek egy része abból fakadt, hogy a korabeli város zárt társadalma nem mindig fogadta be és ismerte el munkásságát. Itt kell viszont megjegyezni, hogy a tartalmas kötet munkatársait — néhány kivétellel — vagy a származás, vagy életük egy-egy szakasza fűzi Hódmezővásárhelyhez. Így nemcsak Kiss Lajos emléke, hanem a város hagyományokban gazdag múltja előtt is tisztelegnek írásaik. Hangsúlyosan érvényes ez a két szerkesztőre, *Tárkány Szücs Ernő*re és *Dömötör János*ra.

A nagyszámú színes meg fekete-fehér fényképpel, ábrával és térképpel illusztrált szép kiállítású könyvet Hódmezővásárhely városi Tanácsa adta ki 1983-ban.

KÓSA LÁSZLÓ

Kertes tanyák

FÜR LAJOS KÖNYVÉRŐL

Honfoglalásainkkal mindig bajban vagyunk. Örök témája marad őstörténelmünknek, hogyan váltunk ki obi ugorságunkból, melyik steppén ütöttük föl sátrainkat, és meddig maradtunk ott, kikkel találkoztunk, kikkel verekedtünk, és mikor szorítottak odébb bennünket. Sok hazánk volt, mindről keveset tudunk. Bejövetelünkről, Álmos és Árpád nevével jelzett időszakunkról is hámozzák a ködöt történészeink még mindig, és föltehetően jó sokáig. Falvaink, városaink keletkezése is homályba vész — egy-egy honfoglalás mindegyik —, mert elődeink elfelejtették leírni tetteiket. Csodálkozhatunk-e rajta, hogy a tanyai honfoglalókról is alig tudunk valamit? Királyokról, udvarházakról beszélnek korai és kései krónikáink, a föld népéről, aki nélkül egyetlen honfoglalás sem történhetett meg, adóívek adatainak hánytorgatásából sejthetünk legtöbbet. Csontsovány források ezek.

Tanyavilágunk keletkezésének idejét és módozatait úgy kutatják tanyatörténészeink, mint a csillagászok egy-egy bolygó kialakulását. Találgatjuk csak, volt-e tanya a török előtt magyar földön vagy nem volt. Egy térkép az 1700-as évekből akkora kincs nekünk, mint bibliakutatónak a holt-tengeri tekercs. Ahogy irtóztunk a halzsíros rokonságtól nyelvi testvéreink fölfedezésekor, ugyanúgy viszolygunk az állatistállókban telelő, szükségszerűen állatszagú tanyai — szállási — elődeinktől. A tudomány azonban kíváncsi és szívós: összegyűjti az apró morzsákat is, és történelmet ír belőlük.

Für Lajos *Kertes tanyák a futóhomokon* címen adta közre tájtörténeti tanulmányát. Azzal kezdi, hogy különböznek ezek a tanyák az ország többi tanyájától, mert szőlőt, gyümölcsöt és később zöldséget termeltek. Belterjesebben gazdálkodtak a homoki tanyákon, mint a feketeföldieken, iszonyatos erőbefeketetéssel, utólag is bámulni való kitartással, önpusztító és magát gyarapító igyekezettel. A leghitványabb földön telepedett meg a homoki ember. Idézzük csak elő a néprajzosok által összegyűjtött neveket: posza-, forró-, futó-, szakajtó-, sivány-, sivatag-, szélhomok-, csilingés homok, ürgedöglesztő, sívó homok, fosóhomok — és lett belőle aranyhomok. Ekkora erőfeszítésre csak az *ínség* szoríthatja rá az emberiséget. Később pedig a *lehetőség* hajtja tovább.

Vita csillant elő Bálint Sándor és Juhász Antal között — utalt rá a szerző is —, hogy az indító lökést a szőlőtelepítés adta-e meg, vagy a tanya magva korábban vettetett bele a homokba. Hinnünk kell, hogy tanya korábban is lehetett, de bizonyos, hogy tanyavilággá a szőlő tette. A szőlő és a gyümölcs kötötte meg a homokot, és a homokon az embert is. Másképpen fogalmazva: szőlővel és gyümölccsel kötötte meg az ember a futóhomokot, de a szőlőhöz és gyümölcshöz magát is hozzákötötte. Akármennyire furcsán hangzik is, igaz: a filoxéra szaporította legjobban a tanyát a mi vidékünkön, és az emelte föl. Amikor aratott a történelmi borvidékünkön, akkor derült ki, hogy a homoki szőlővel nem bír, mert „a homok kiöszi a szömit", hatalmas vállalkozások indulnak tehát a futóhomok szőlővel való betelepítésére. A szőlőhöz kapás kell, a kapásnak pedig tanya. Benne vagyunk a kapitalizálódó mezőgazdaság közepében, amikor hatalmas méretűre duzzad a mindig elmaradottnak vélt tanyavilág.

Kötetünk szerzője, miközben példás igyekezettel sorakoztatja föl adatait, ezzel téve igazán nagy értékűvé munkáját, egy helyen megtorpan a következtetésben. Fölteszi a kérdést, hogy a tanyás gazdálkodás, mint a kapitalizálódó agrártermelés sajátos üzemstruktúrája, emelte-e a szőlő- és zöldségtermelést? Hozott-e újat a termelési eljárásokban? (130. lap.) Idézek egy teljes bekezdést a 137. lapról, mert lényegeset mond: „Az agrártermelés és a termelési struktúra változásával alakult át a termelési technika és technológia a kertkultúrákban is; az átalakulás tehát *nem annyira a tanyásodás, mint sokkal inkább az általános agrárfejlődés*

függvénye volt. Kétségtelen, hogy a sík- és dombvidék, a homoki és nem homoki, a laza és kötött talajú szőlőtermelés között mutatkoztak eltérések mind a hagyományos (évszázados), mind a korszerűbb termelési eljárások időszakában. Ám ezek nem annyira a tanyás rendszerű szőlőművelésből, hanem inkább a termelés tájanként eltérő, annak a tőkés termelési viszonyok közt fokozottan kifejlődő jellegéből fakadtak. *Nem az üzemrendszerekből (tanyás vagy nem tanyás), hanem a futóhomokos talajviszonyokból,* a termelés általános differenciálódásából és a termelési hagyományokból eredő különbségek voltak azok. Ennélfogva, ha adataink zöme kizárólag a tanyarendszerben folyó szőlőtermelésre vonatkozna is, aligha mondanánk többet, mint amit a homoki szőlőtermelésre általában érvényes forrásokból megtudhatunk." (Kiemelés tőlem. H. D.) Hadd utaljak az általa hozott beszédes példákra, a Wéber Ede által történt Helvécia-alapításra, és az Ormódy-féle mérgesi telepítésre. A nagyüzemi szőlőtelepek munkásai a környező tanyákból jöttek elő, illetve tanyák koszorúja jött létre a nagy táblák körül. Tanya nélkül akkor ezen a homokon nem lett volna nagyüzem sem. A *futóhomokos talajviszonyok* szőlővel együtt tanyát szültek, az *általános agrárfejlődés* a Duna—Tisza közén, a megkötött futóhomokon *a tanyás gazdálkodás révén* érvényesülhetett. Egyes fázisaiban löketszerűen, néhányban jó hosszúra nyúlva. Mintha tétovázna Für, hogy föltegye a babérkoszorút a tanyára vagy ne, és a végén egy levelet kicsíp belőle. A kapitalizálódó mezőgazdaságnak nem *sajátosan magyar módja* a tanya, de sajátosan *homoki* módja.

Természetesen a fejlődés lassúsága is összefügg sok egyéb mellett a tanyával is. Késik a sutu (a szőlőprés), a pince és a permetező. Tobzódhat a fakórothadás, a liszharmat, 1895-ben a termés 80 százalékát agyonveri a peronoszpóra. Rabvallató, bicskanyitogató borok készülnek. Olyan nyúlósak, hogy csak ollóval lehet inni őket, és olyan ecetesek, hogy babot lehet velük habarni, mert a szakszerű borkezelés tudománya lassan terjed. Annyira lassan, hogy beivódott a köztudatba, és ma is tartja magát itt-ott a meggyőződés, hogy igazi jó bor nem is teremhet a homokon. Tegyünk hozzá egy másik igazságot is, mielőtt egyoldalúságra hajlanánk: a homok, a szőlő, a gyümölcs és a zöldség frissebb észjárásúvá csiszolta az itteni embert. Rákényszerült a piac finom váltásainak észlelésére, és a hozzá való igazodásra is.

Hézagos ismereteink folytán hajlamosak vagyunk száz éven belül is hatalmasat tévedni. Az őszibarackot például szívesen emlegetjük századunk első fele nagy találmányának. Szegedi adatra hivatkozva említi a könyv írója, hogy termesztése az 1850—70-es években lendül föl, és 1895-ben a város határában a gyümölcsfák 13,1 százaléka őszibarackot terem. Azt hiszem, nagyon igaza van a szerzőnek, amikor kétségbe vonja az adatok teljes megbízhatóságát, de pontatlanságában is érdemes összevetnünk egy másikkal: az eper (szeder) csak 11,5 százalék. Ha nem lett volna annyi barackfa, mint eper, föltehetően föltűnt volna a faszámlálóknak. A piac — a város — közelsége létfontosságú, hiszen a ma leszedett hamvas gyümölcs holnapra már szétfolyhat, de hamar fölfedezik a külföldi piacokat is. Az almát és a kajszibarackot vagonszámra szállítják Kecskemétről Németországba és Olaszországba — már 1892-ben! A nagykőrösi üvegmeggyet Londonban is árulták az 1890-es években. Amikor meghallották itthon is a kinti jó hírét, akkor terjedt el hirtelen ez a fajta.

A *hirtelen* terjedés érvényes Ady Károly nagykőrösi meggyére, de megint nem mondható általánosnak. A gyümölcsfajták váltása lényegesen lassúbb, mint a zöldségé, pedig ahhoz is ragaszkodnak jó sokáig. A gyümölcshöz *szemet* kell szerezni, de előtte meg kell figyelni a fa termését, kóstolni is kell, eladhatóságát is firtatni, és utána is kell négy-öt év, mire eladható termés lesz belőle. Viszont ez is észcsiszoló tényező. Szemezni nem mindenki tud, vagy nem mindenki mer. Ha közreműködőre van szükség, akkor a szellemi hajszálcsövesség törvényei szerint az ismeretek is átadódnak, szájhagyomány útján is. Azt hiszem, minden faluban és minden tanyai körzetben föl lehetne kutatni azokat az embereket, akikhez személy szerint is köthető egy-egy fajta, vagy egy-egy faápolási mód. Ahogy ma is számon tartják a szatymazi Frankékat és Kamenszki Bélát, a balástyai Torontáli Jánost, a zákányszéki Okos Papp Antalt a legújabb időkből, a régieket is kiforogná még az emlékezet, ha valaki kíváncsiskodna utánuk.

A piac parancsoló törvénnyé lépett elő, de bolondságai is voltak. Úgy látszik ezek a bolondságok is hosszú életűek. Olvasom a könyvben, hogy Nagykőrösön 4 fillérért vették át az uborka kilóját a termelőtől, de mire a pesti fogyasztóhoz jutott, 40—50 fillér lett belőle. Mai zöldségkereskedelmünk nyugodtan keresheti itt az ősét, bizonyos dolgok egyáltalán nem változnak az idővel.

Rokonszenves igyekezetet, pontos munkát tükröz Für Lajos könyve. Nagyon nagy kár, hogy ő is záró határnak tekinti 1945-öt, és nem folytatja kutatásait. Tanyáink talán legizgalmasabb korszaka ezután következik.

Személytelen precízséggel dolgozik a kutató, a befejezés azonban lírai vallomással is föl-ér. Tanyamúzeum alapítása közben találkozott össze homoki eleven tanyával, „ahol a vízvezetékes, parkettás, televíziós, könyvekkel is ellátott lakóházat s az öntözéses, gépesített, igen magas hozamú kertkultúrát kombirendszerű gépkocsi kötötte össze a piacokkal és a nagyvilággal." Emberi tisztesség szól belőle, amikor nem áll meg a látvány egyik oldalánál, hanem megtoldja mondatait: „De látott olyanokat is, ahol szinte középkori viszonyok uralkodtak, s földhöz tapadt, kiáltóan bántó nyomorúság közepette küszködtek megélhetésükért magukra maradt öregek vagy elesett ifjabbak. S nem itt vagy ott, a határnak egyik vagy másik részén, hanem igen gyakran egymás mellett, egymás tőszomszédságában látható a jómódnak egy-egy ilyen megejtő, és a szegénységnek egy-egy szívbe markoló szigete." *(Akadémiai.)*

HORVÁTH DEZSŐ

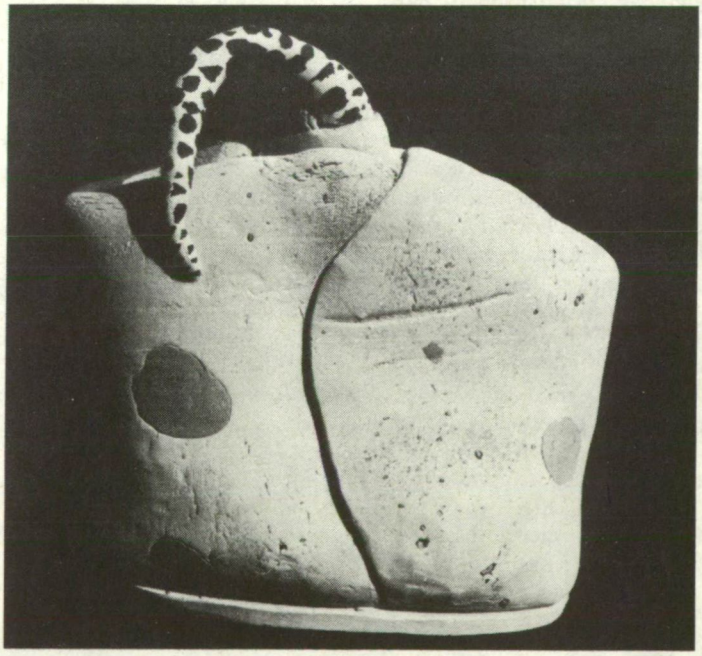

GERLE MARGIT: VÉDETT NÖVÉNY

FEKETE GYULA

Erdei Sándor sírjánál

Gyászoló közönség, kedves barátaim! Mi, akik ide eljöttünk s most körülálljuk ezt a koporsót, mi azért tudjuk, ki volt Erdei Sándor. Nagyszerű ember volt, olyan, akire még ráfogni sem igen lehetett rosszat; mindannyiunk közt talán a legszilárdabb jellem. Tiszta ember maradt a tömérdek jó szándékot is elmocskoló történelmi kavargásokban, gyilkos tusakodásokban; ő úgy maradt tiszta, nem ám a rettenve félrevonulók, nem a járda széléről bámészkodók, nem a dekkolók kétes tisztaságával, hanem a tusakodások legközepén. Mi tudjuk, ki volt ő. De azt mi is csak elképzelhetjük, ki lehetett volna, ha nem olyan igazságtalan hozzá a sors. Azaz — hogy ne kenjünk mindent a sorsra — ez a művelés alá fogott magyar ugar, ez az ekevastörő, inakat szaggató szik ha nem morzsolja fel olyan kegyetlenül legtöbbször éppen azokat, akik művelés alá fogták. Ha a politikai elvek és a politikai gyakorlat malomkövei közt nem őrlődnek annyit éppen azok, akik a bűnös rosszban is hatalmas, a tévedésben is agresszív gyakorlatokkal szemben a csillagokhoz igazított elvek és tisztaszép szándékok elkötelezettjei tudnak maradni a halálig. Ha jellem és erkölcsi tartás felhatalmaz inkább, és nem — mint annyiszor — kizárja a részvételt a politikai cselekvésből. És mi is csak elképzelhetjük már, ki más lehetett volna Erdei Sándor, ha művész-lelkiismerete fölébe kerekedik politikus-lelkiismeretének, s hátat fordítva közéletnek, mozgalomnak, sürgető tennivalóknak, visszavonul a művészt megillető fedezékbe, s a szobrászvésőt veszi a kezébe megint. Míg engedelmeskedik neki a keze.

Háborgó, forrongó, változékony korunkra a „bonyolult", az „összetett" a leggyakoribb jelző, de talán épp ezért fénylenek föl egyre inkább másfajta értékek: az egyszerűség, a mindenkori valóságra tájoló elvi következetesség, a minden széljárásban érvényes állandóság jelzőfényei. Ilyenek voltak Erdei Sándor életének meghatározó értékei az eszmélkedéstől a halálig. Ahogyan ő maga jellemzi a makói szülőház indíttatását, érvényes az az ő védtelenül, sarkig kitárt életére is: „Az Erdei háznál mindig minden nyitva volt. A széles porta kapuja a hagymások főutcájára nyílt, kertje pedig az öreg református temetőre... A kulcs nélküli ajtókon, kapukon át folytonos mozgás áramlott: a hagyma, zöldség, búza, kukorica vagy az állatok... körüli sokféle munka közül kettő-három mindig égetően sürgős volt, futni kellett egyiktől a másikhoz. S nyitva állt a ház az emberek előtt is. A gyermek sokszor nem is tudta számon tartani, hányféle ember fordult ott meg, különösen hetipiacok alkalmával... Sokféle ember, általában mind barátságos, de ünneplő ruhás nem sok akadt köztük, csizmát is kevesen viseltek, inkább csak papucsban vagy mezítláb jártak." — Ebből a házból indult perbe az osztályáért, a nemzetéért a harmincas években két fiú; bennünk, kortársaik emlékezetében együvé tartozók, különbözőségeikben is jó testvérek, harcostársak, egyazon szellemben lázadók. Onnan, a kemény munkára nevelő, zárkózás nélküli házból indulva érkeztek be most már — meggondoltan mondom, hogy: mindketten — a magyar történelembe, ki ilyen, ki olyan tettei, alkotásai, értékei okán.

Ebben a szülői házban nemcsak az 5—6 éves kortól mindennapos paraszti munka nevelte őket, hanem a rokonság-ismeretség révén a mozgalom is, a még sajgó tizenkilences sebeivel, s az irodalom is, Adyval az élen a „házi istenek" sorában, s hagymaválogatás közben Tolsztoj, Dosztojevszkij regényhősei körül gyűrűzött a beszélgetés.

Sándor 17 éves, amikor először országjárásra indul, már a szülőföldön túli magyar való-

---

Elhangzott Erdei Sándor temetésén, Farkasréten.

ság megismerésének a lázában. S attól fogva elsorolni is sok volna az állomásokat az életútján. Már az sem a kezdet, az is folytatás volt, amikor Pátzay Pál tanítványaként elkötelezte magát a szobrászatnak. Ámde — mesterei szerint sokat ígérő — tehetségét a szorító pénztelenség majd a katonáskodások miatt nem tudta a hivatásban kiteljesíteni. A leshegyi tanyán befalazott addigi szobrait, vázlatait, kéziratait egy háborús lövedék robbantotta szét maradéktalanul, s ezzel egy időben berobbant az életébe a politika, a történelem, s eltemette benne — ha nem is maradéktalanul — a művészt, a szobrászt.

Negyvennégy őszén az ellenállási mozgalom megbízásából bátyjával együtt átszökik a fronton, lapszerkesztést vállal, Parasztpártot szervez, később édesapja megsegítésére újra visszatér a földhöz, a szentmiklósi tanyára, de már nincs menekvés. Magukkal sodorják a követelő tennivalók, lapokat, folyóiratokat szerkeszt, funkciókat tölt be, s tekinthette kedvezésnek, amikor a miniszterhelyettesi posztról sokadik kérésére megszabadult. Két alkalommal volt az írószövetség főtitkára, a legnehezebb időkben — erre emlékezve hajtok fejet a szövetség nevében is a koporsójánál. Szerkesztőm is volt a Szabad Szónál, majd az írószövetség titkárságán, ha úgy tetszik főnököm: senki mást nem ismertem olyan főnököt, akit a beosztottai ennyire maguk közül való egynek — sőt barátjuknak — éreztek volna.

Ötvenhétben újra a földhöz menekül, és igen, volt idő, amikor a mérhetetlenül ártalmas, a hazai szocializmust annyiszor gyilkoló korlátoltság még a kapanyelet is kiütötte a kezéből, hogy éppen tőle óvja meg — de még a kapavágásaitól is óvja meg — a szocializmust. Később újságíró, szerkesztő, amikor a hozzá sokszorosan igazságtalan sors újabb csapása éri, védhetetlen, az eddigi legnagyobb: életfogytiglan az ágyhoz bilincseli a bénulás. Mindig új erőt adó életelemétől fosztja meg: a földtől, a kerttől, a testi munkától. A fáktól, a természettől, az országjárástól. Marad az Erdeiek erős vára utolsó menedéknek, mint „megtartó közösség", a család; a minden terhet addig is megosztó, immár teljesen átvállaló asszony, az utolsó percig ápoló, biztató, kiszolgáló, gondviselő, életre-halálra szövetséges asszony menedéke.

Nagy élet volt ez, így, ahogy megélte, a csonkaságát meg sem éreznénk másnál; tiszteletet parancsoló élet volt ez, keveseknek kijáró tiszteletet, bizony. Nem kisebbítem, ha hiányérzeteimről vallok; épp hogy ez a fajta hiány e nagy élet hiteles mércéje. Mindnyájan érezzük ezt, barátaim, éreznünk kell: gyönyörű szép lehetőségeket temetünk. Valamikori nem hazug álmokat, sugárzó reményeket, beváltásra érett, de soha igazán be nem váltott ígéreteket zárt magába végleg ez a koporsó. Nem a szokásos hiányérzet ez a miénk, nem most, a temetésen szakad a gyászolókra. Te már életedben is hiányoztál, Sándor, hosszú idő óta folyamatosan érezzük a hiányodat. Tíz év óta hiányoztál a kertednek, a szentmiklósi birsalmafáknak, és hiányoztál az országnak is, Te, a tapasztalt országjáró. Tíz év óta a családodnak is hiányzott az a férj, az az apa, aki voltál, s akihez hasonló kevés családnak adatik meg. De szellemi életünkből méltó jelenléted még sokkal régebben hiányzik, leginkább éppen az irodalomból. Negyedszázad óta érzi a hiányodat az az irodalom, amely — a Te szavaiddal szólván — „sohasem a valóság terhétől való szabadulást kereste, hanem éppen azt az átfogó erőt, amely képes megemelni a valóság súlyát, és megmutatni, kimondani az emberi létről az igazat". Éreztük hiányodat a szépprózában, legalábbis mi, kéziratolvasó barátok, hiszen novelláid gyűjteménye nem került kötetben a közönség elé. Sokan éreztük s érezzük mindmáig a kritikai irodalomban elmélyült, gondos, higgadt, biztos ítéletű elemzéseid, tanulmányaid hiányát; korszakok irodalmát csorbította meg ez a hiány, azt kell mondjam: gyógyíthatatlanul. Sokunknak hiányzott — ma is hiányzik — az a szerkesztő s az a politikus irodalomszervező, aki legméltóbban Te lehettél volna, teljesebbé tenni a máig hézagos színképet. De hiányzott a Faültetők alkotójának a jelenléte is a művészeti életben; már csak sajgó emlékként lobbant föl benned eredeti hivatásod, s engedetlenné vált kezeddel is küzdöttél az anyaggal.

Nem hagyott élni a kor öntörvényeid szerint: élni jó lelkiismerettel, tudathasadás nélkül egyszerre a művészetnek, az irodalomnak, a közösségnek, a szocializmusnak. Pedig voltunk sokan, és még vagyunk is — talán ma sem kevesen —, akik szerettünk volna s szeretnénk így élni. Miért is leltároznám itt hiányérzeteinket, ha nem volnék meggyőződve róla, hogy az ilyen

és hasonló hiányok — alkotóerőé, színé, tehetségé, magyarságtudaté, rendületlen szocialista meggyőződésé — ma már országos gondokban összegeződnek.

Búcsúbeszédnek szántam ezt, Sándor, de én a saját nevemben nem búcsúzom. Tudom már — sajnos, tapasztalatból —, hogy azoktól, akik belenőttek az életembe, hiába is búcsúzkodnék. Élnek bennem tovább, életem fogytáig, halhatatlanul.

Nem is Tőled búcsúzkodva, hanem magunknak mondom: nehéz sorsod tanulságaira, élő és ható emlékedre szüksége van ennek a népnek. Gyerekeid, unokáid — barátaim! — most már rajtunk a sor, hogy pótoljuk a hiányokat — magunkban is, tetteinkben is így éltessünk tovább.

Szerkesztői asztal

Bálint Sándor születésének 80. évfordulóján, augusztus 1-én, Szegeden, a Pálfy u. 72. sz. szülőházon emléktáblát avatott Sőtér István akadémikus. A relief Szathmáry Gyöngyi alkotása.

*

Vörös László, lapunk főszerkesztője 50 éves. E — tudta nélkül idecsempészett — néhány sorral kívánnak neki (az olvasók nevében is) jó egészséget, további eredményes munkát a szerkesztő társak.

*

„A Somogyi-könyvtár kiadványai" sorozatban két új füzet jelent meg. Gyuris György Balázs Béla-bibliográfiája az író műveit (beleértve a játékfilmeket, rádió- és tévéműsorokat is) és a róla szóló irodalmat sorolja föl. A Somogyi-könyvtárban található Vasváry Ödönnek az amerikai magyarság történetével foglalkozó hatalmas adatgyűjteménye és könyvtára, melyhez Csillag András készített „mutatót".

*